Baroda Vernacular Educational Department.

Text Book No. 11.

A NEW
GUJARATI GRAMMAR
WITH
ANALYSIS AND PARSING

BY

HARGOVINDDAS DWARKADAS

AND

LALSHANKAR UMIASHANKAR

13th Edition.

BARODA

Central Book Depot.

A. D. 1901.

Price Five Annas.

AHMEDABAD.

PRINTED AT THE "ARYODAYA" PRESS.

વડોદરા દેશી કેળવણી ખાતું.

ટેક્સ્ટ બુક નં. ૧૧.

નવું

ગૂજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ.

વાક્ય પૃથક્કૃતિ અને પદચ્છેદ સાથે

રચનાર

હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા

અને

લાલશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડી.

આવૃત્તિ ૧૩ મી.

વડોદરા.

સરકારી મુખ્ય કિતાબખાનું.

ઈ. સ. ૧૯૦૧.

કિંમ્મત પાંચ આના.

અમદાવાદ
" આર્યોદય " પ્રેસમાં
છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

હિંદુસ્તાનની બીજી ઘણી ભાષાઓની પેઠે ગૂજરાતી ભાષાનું મૂળ પણ સંસ્કૃત છે. સંસ્કૃત બોલનારા આર્ય લોકો જે જે ભાગમાં ગયા, તે તે ભાગના અસલી રહેવાસીઓ દાસ તરીકે કે બીજી રીતે તેમના સહવાસમાં આવ્યા. એ અસલી રહેવાસીઓને શુદ્ધ બોલતાં ન આવડ્યાથી તેમણે સંસ્કૃત ભાષા બગાડી, અને તેમના સહવાસથી આર્ય લોકોનાં બૈરાં છોકરાં પણ અપભ્રષ્ટ સંસ્કૃત તથા ત્યાંના દેશી શબ્દો બોલવા લાગ્યાં. આ ભેળસેળ વડે વ્યવહારમાં જે ભાષા ચાલી, તે પ્રાકૃત કહેવાઈ. એવી પ્રાકૃત ભાષાઓ જૂદાં જૂદાં સ્થળને લઇને ચાર થઇ. તેમાંની એક અપભ્રષ્ટ ઉપરથી આપણી ગૂજરાતી ભાષા થઇ છે. મૂળે એ ભાષા ફક્ત સાધારણ બોલચાલમાં વપરાતી, અને વિદ્યા સંબંધી પુસ્તકો લખવામાં, તથા વાદવિવાદ કરવામાં ને રાજદ્વારે તો સંસ્કૃતજ ચાલતી. જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ તે વધારે અપભ્રષ્ટ થઇને સંસ્કૃતથી વધારે જૂદી પડતી ગઇ. મુસલમાનો સાથે સંબંધ થયો, તે અગાઉ ગૂજરાતીનું રૂપ કેવું હતું, તે બરોબર કહી શકાતું નથી, તોપણ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ પાસેથી જૂની ગૂજરાતીનું એક વ્યાકરણ અને ઉખાણાનું પુસ્તક અમને મળ્યું હતું; તેની ભાષા હાલની ગૂજરાતીથી ઘણી વાતે જૂદી હતી.

શાસ્ત્રી વ્રજલાલ જણાવેછે કે, “ચૌલુક્ય વંશના ક્ષ-

ત્રીઓ ગુર્જર દેશના રાજા થયા, તેમના પ્રબંધ સંસ્કૃતમાં બહુ લખાએલા છે. તે વાંચતાં એવું જણાઈ આવેછે, કે ગુર્જર આદિક દેશોમાં યવન રાજની પૂર્વે ગામોગામ સંસ્કૃત ભણાવતા હતા. તેમ વ્યાકરણમાં **सिद्धोवर्ण समाम्नाय** એ વ્યાકરણ શીખવતા. વાંચનમાં નીતિ ગ્રંથો, ગણિતમાં લીલાવતી ઈત્યાદિ ધર્મ તથા વિદ્યાના ગ્રંથો, સંસ્કૃતમાં લખાતા હતા, અને રાજદ્વારી વહિયો તથા વ્યવહારમાં ખત પત્રાદિક તથા શિલા લેખ, પ્રશસ્તિ, (જાહેર ખબર) પત્ર પણ સંસ્કૃતમાં લખાતા. પ્રબંધોવડે કુંભાર, લુહાર આદિક બાળગોપાળ ને શૂદ્રાદિક સહુ સંસ્કૃત ભણતા, એવું સિદ્ધ થાયછે."

મુસલમાનોનું રાજ્ય થયું, ત્યારથી ફારસી અને અરબી શબ્દો ગૂજરાતીમાં દાખલ થવા માંડ્યા, તથા સંસ્કૃતનું બળ ઘટવા લાગ્યું; તોપણ વિદ્વાન થવાને તો સંસ્કૃતજ ભણવું પડતું. હાલના જેવી ગૂજરાતી કયારથી બોલાવા માંડી, તે બરોબર જણાતું નથી. બસેં ત્રણસેં વરસની કવિતાની ભાષા હાલની ગજરાતી સાથે બહુ મળતી આવેછે, પણ તે વખતનાં ગદ્યમાં લખાએલાં પુસ્તક અને જૈન રાસાની ભાષા જૂની ગૂજરાતી છે, તે અપભ્રષ્ટ ભાષાને વધારે મળતી છે. અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય આવ્યું, તે અગાઉ ગામઠી નિશાળોમાં ગૂજરાતીની કેળવણી ફક્ત કાગળ પત્ર લખવા વાંચવા જેટલી મળતી. જેને વધારે જ્ઞાન મેળવવું હોય, તે સંસ્કૃતનોજ અભ્યાસ કરતા, અને વિદ્વાન પણ તેજ ગણાતા. ગૂજરાતી કરતાં સંસ્કૃતમાં કંઈ બાબત લખે, તે વધારે માન ભરેલું ગણાતું, અને તેથી અક્ષરવિદ્યા સંબંધી ગૂજરાતી ગદ્યમાં સારાં પુસ્તકો, થોડાક

સંસ્કૃતના તરજુમા શિવાય, થયાંજ નથી. * સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ ભણી પંડિત થાય, પણ ગૂજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ હોય કે નહિ, ને હોય તો તે વ્યાકરણના શા શા નિયમ છે, તે તેઓ જાણેજ નહિ. આ પ્રમાણે છેક ચાલતા સૈકા સુધી ગૂજરાતીની સ્થિતિ હતી.

અંગ્રેજ સરકારે ગૂજરાતીમાં કેળવણી આપવાને નિશાળો સ્થાપી, કેટલીક અંગ્રેજી ચોપડીઓનાં ગૂજરાતી ભાષાંતર કરાવ્યાં, અને ગૂજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ રચાવ્યું. પછી ગૂજરાતી ભાષામાં સારા સારા ગ્રંથકારો થવાથી દિનપરદિન પુસ્તકો વધતાં ગયાં, અને ભાષા તથા વ્યાકરણ ઉપર વધારે લક્ષ અપાયું. ઈ. સ. ૧૮૫૭–૫૮ માં હોપ સાહેબે ગૂજરાતીને નવો જન્મ આપ્યો. તેમણે શાળોપયોગી સાત ચોપડીઓ, તેમ તેની સાથે ગૂજરાતી ભાષાના વ્યાકરણનાં મૂળતત્વ પ્રસિદ્ધ કર્યાં.

કેળવણી ખાતાને માટે ગૂજરાત શાળાપત્ર પ્રગટ થયા પછી થોડી મુદતે વ્યાકરણ સંબંધી પ્રશ્નો મહેતાજીઓ તરફથી આવવા લાગ્યા. નિશાળોમાં ચાલતું વ્યાકરણ બહુ નાનું હોવાથી, અને એ સમયે સારી પ્રતિનું બીજું એકે વ્યાકરણ ન હોવાથી, શીખનાર શીખવનારને ઘણી તરેહના સંદેહ પડતા હતા; માટે વ્યાકરણ સંબંધી કંઈ વધારે ખુલાસો થવા સારૂ એ પત્રમાં કેટલાક વિષયો લખવા શરૂ કીધા. સુરત ટ્રેનિંગ સ્કૂલ તરફથી વ્યાકરણ સંબંધી વાદ થતાં કેટલીક જાતનો શોધ કરવો પડ્યો; પછીથી અપવાદો,

---

* એમ છતાં ગૂજરાતી ભાષાને ઉંચી પંક્તિએ આણવાના રૂડા હેતુથી મહા કવિ પ્રેમાનંદે ગદ્ય પદ્યાત્મક પુસ્તકો ગૂર્જર ભાષામાં લખવાને દીર્ઘ પ્રયત્ન કર્યાનું હાલમાં જણાઇ આવ્યુંછે.

રૂઢિયો, નિયમો, વગેરેનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો, અને એક જૂદુંજ વ્યાકરણ છપાવવાનો વિચાર કર્યો; પણ રેવરંડ ટેલર સાહેબ ગૂજરાતી ભાષાનું મોટું વ્યાકરણ બનાવે છે, એ વાત અમારા જાણવામાં આવી, એટલે અમે તે છપાવવાનો વિચાર છોડી દીધો.

રેવરંડ ટેલર સાહેબે ભાષાશાસ્ત્ર, સંસ્કૃત સાથેનો ગૂજરાતીનો નિકટનો સંબંધ, પ્રત્યયો વગેરેનાં મૂળ, એમનો સારો શોધ કરીને ગૂજરાતીની અચ્છી સેવા બજાવી. ગૂર્જરભાષાનું પંડિતાઈ ભરેલું મોટું વ્યાકરણ રચવાનું પ્રથમ માન એમને છે; પરંતુ એમણે ઘણે ઠેકાણે ગૂજરાતીમાં ન વપરાય એવા સંસ્કૃત શબ્દ અને વાકયરચના વાપરી ભાષા અઘરી કરી નાખી, અને કેટલાક અઘરા વિષયો દાખલ કર્યા. એ અને બીજાં કારણોથી વિદ્યાર્થીઓને એમનું 'વ્યાકરણ મુશ્કેલ થઇ પડયું', મહેતાજીઓ ગભરાયા, અને ખુલાસો મળવાને બદલે તેઓ વધારે ગુંચાવા લાગ્યા. પદચ્છેદ કેમ કરાવવું, તેની તેમને બિલકુલ સમજણ પડી નહિ.

આ પ્રમાણે સર્વત્ર વિચાર પ્રસરવાથી સરળ ભાષામાં ગૂજરાતીનેજ લગતી બાબતોનો સમાવેશ કરી વ્યાકરણ લખવાનો અમે વિચાર કર્યો. સંધિ, સમાસ, વગેરે ખરૂં જોતાં સંસ્કૃત ભાષાના વિષય છે, માટે બને ત્યાં સુધી તેમનાં ઉદાહરણ ગૂજરાતીમાં વપરાતાં આપવાં, ને બીજા નિયમ છોડી દેવા; શબ્દના દરેક વર્ગનું લંબાણથી વર્ણન કરવું; પદચ્છેદ લંબાણથી કરી બતાવવું; ને તેમાં રૂઢીથી અઘરા થઇ ગએલા શબ્દોનો ખુલાસો આપવો; વાકયરચના વિષે વધારે નિયમ આપવા; વાકય પ્રથક્કૃતિ, જે

ગૂજરાતીમાં નવો પણ જરૂરનો વિષય છે, તે વિષે સમજ- ણુ આપવી; અને બીજા વ્યાકરણના વિષયો ઉપર જોઇએ તેટલું વિવેચન કરવું; એ હેતુ અમે રાખ્યો છે. કાળ વિષે બહુ ગુંચવણ રહેતી હતી, માટે સંયુક્ત ક્રિયાપદ લીધાં છે. વિભક્તિ વિષે ભિન્ન ભિન્ન વિચાર છે, તથાપિ સઘળે ઠેકા- ણે સાત વિભક્તિ ચાલેછે, આપણા બધા વૈયાકરણીઓએ સાત વિભક્તિ આપી છે, અને સંસ્કૃતમાં પણ તેમ છે, માટે તેનેજ માન આપવું, એમ અમને લાગ્યું. સરળતાને માટે ઘણીવાર રૂપ ઉપર આધાર રાખ્યો છે, પણ બીજા વિદ્વા- નોના ભિન્ન ભિન્ન વિચારોએ અમે જણાવ્યા છે. ઉદાહર- ણો હાલના સારા ગ્રંથકારોની ચોપડીઓમાંથી તથા જૂ- ના કવિઓની કવિતામાંથી પસંદ કર્યાંછે. જૂદે જૂદે ઠેકા- ણે ચાલતાં રૂપોનો અમે બન્યો તેટલો જરૂરીઆત સંગ્રહ કર્યોછે. કવિતાની અને જૂદે જૂદે ઠેકાણે ચાલતી ભાષા સ- મજવાને તેમાં વપરાતાં રૂપ વ્યાકરણમાં આવવાં જોઇએ, માટે અમે તે આપવાને કોશીશ કરી છે. ટુંકામાં, શીખ- નાર અને શીખવનારને વ્યાકરણ સંબંધી જે ખુલાસાની અમારા અનુભવથી જરૂર જણાઈ, તે આપવાને અમે પ્ર- યત્ન કર્યોછે. વ્યાકરણ શીખવવાની રીત બીજા વિષયોની પેઠે સંયોગીકરણ હોવી જોઇએ. તે પ્રમાણે શીખવતાં ન આવડ્યાથી સારૂં વ્યાકરણ હોય, તે પણ વિદ્યાર્થીઓને મ- હેતાજી બરાબર ભણાવી શકે નહિ; માટે વ્યાકરણ કેમ શીખવવું, તે સ્પષ્ટતાથી પ્રારંભે લખ્યુંછે.

અમદાવાદ.
સંને ૧૮૫૯. } હ. દ્વા. અને લા. ઉ.

આવૃત્તિ બીજી.

આ વ્યાકરણ છપાવ્યાંને તેર વરસ વીતી ગયાંછે. એ અરસામાં નવા નવા પુષ્કળ ગ્રંથો રચાયાથી ગૂજરાતી ભાષા વૃદ્ધિ પામી છે. અમારૂં વ્યાકરણ જોયા પછી ટેલર સાહેબને પોતાની ખામીઓ માલમ પડી, એટલે તેમણે તુરતજ એક લઘુ વ્યાકરણ રચીને બહાર પાડ્યું. એ વ્યાકરણ ગૂજરાતી નિશાળોમાં દાખલ થયું, પરંતુ કેટલીક મુદ્દતે તેને પણ રદ કરવાની ખાતાના અધિકારીઓને જરૂર જણાઇ. આમ થવાથી કેટલીક મુદ્દત સુધી ફક્ત હોપ સાહેબના નાના વ્યાકરણ ઉપર સઘળાં ધોરણોમાં આધાર રાખવાની જરૂર પડી. એ પછી રા. સા. મહીપતરામે હોપસાહેબને ધોરણે પણ તેમાં અગત્યનો ફેરફાર કરી એક નાનું વ્યાકરણ રચ્યું. એ નીચલાં ધોરણોને વધારે અનુકૂળ છે; પરંતુ એથી ઉપલાં ધોરણની અને ગૂજરાતીનો વધારે અભ્યાસ કરનારાઓની ગરજ પૂરી પડે એમ નથી, એવો અમારો મત છે.

આ વ્યાકરણ નિશાળોમાં દાખલ કરવા અમે અરજ કરી હતી. ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર રાવસાહેબ મહીપતરામે તેને નિશાળોમાં દાખલ કરવાને ભલામણ પણ કરી હતી. પરંતુ કોઇ કારણથી તેને નિશાળોમાં દાખલ કરવાની પરવાનગી મળી નહિ. કેળવણીખાતાના મહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબે અમારા વ્યાકરણની પ્રશંસા કરી, તેને ઉત્તેજન મળવા કેટલીક નકલો ખરીદી, અને તેને ઇનામમાં આપવાનાં પુસ્તક તરીકે મંજુર કર્યું.

હાલમાં વડોદરા કેળવણી ખાતાના ડિરેક્ટર રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસે પોતાના ખાતાને માટે આ વ્યા-

કરણ "ટેકસ્ટબૂક" તરીકે મંજુર કરવાથી તેની બીજી આવૃત્તિ કાઢવામાં આવી છે. પ્રથમ રહી ગએલી ભૂલો સુધારીને તથા અગત્યના ફેરફાર કરીને આ આવૃત્તિ છપાવી છે. જે કાંઇ ઓછું અગત્યનું હતું, તે ગ્રંથનું કદ તથા કીમત ઘટાડવાને ઇરાદે કાઢી નાખ્યુંછે.

સને ૧૮૮૩. હ. દ્વા. અને લા. ઉ.

આવૃત્તિ ૧૧ મી.

વડોદરાંના શાળાખાતા માટે નીમાએલી મંડળીએ તથા તે ખાતાના અધિકારીઓએ કરેલી સૂચનાઓ ઉપર લક્ષ રાખીને વ્યાકરણ નવેસરથી સુધારવામાં આવ્યું છે, અને તેમાં કેટલીક અગત્યની વાતોનો વધારો કર્યા છતાં પણ તેની કીમત ઘટાડવામાં આવી છે.

સને ૧૮૯૭. હ. દ્વા. અને લા. ઉ.

આવૃત્તિ ૧૩ મીની પ્રસ્તાવના.

આ રાજ્યને માટે ખાસ મંજુર કરેલી 'ટેક્સ્ટબૂકો' નો હક્ક સરકાર ખાતે ખરીદ કરી લઈ તે સરકાર તરફથી છપાવવાની યોજના હુજુર મંજુરી અન્વયે આ ખાતા તરફથી કરવામાં આવેલી છે. તેને અનુસરીને "નવું ગૂજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ" નામના આ પુસ્તકનો હક્ક ખરીદ કરીને તેની આ ૧૩ મી આવૃત્તિ અહીંના કિતાબખાના તરફથી પ્રકટ કરવામાં આવેછે. મે. રા. બા. હરગોવિંદદાસભાઇ પાસે સુધારો વધારો કરાવી તથા પદચ્છેદનો ભાગ વધારે વિસ્તારથી લખાવી આ આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આવીછે.

વ્યાકરણ શીખવવા સંબંધે શિક્ષકોએ ખાસ કાળજી રાખવાની આવશ્યકતા છે. શરૂઆતમાં નીચલા ધોરણમાંથીજ પાયો સંગીન થાય તે ઉપર વર્ગના શિક્ષકોએ તથા મુખ્ય શિક્ષકોએ ખાસ લક્ષ રાખવાની જરૂર છે.

વડોદરા.
તા. ૧૧ માહે સપ્ટેમ્બર
સને ૧૯૦૧.

છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી.
એ. વિદ્યાધિકારી.
વડોદરા રાજ્ય.

अनुक्रमणिका.

ભાગ ૧ લો.

	પૃષ્ઠ.
અક્ષર વિચાર...	૧૦
મૂળાક્ષર.	૧૦
મૂળાક્ષરોનાં સ્થાન.... ...	૧૨
મૂળાક્ષરના વિભાગ... ...	૧૩
બારાક્ષરી...	૧૪
જોડાક્ષર.	૧૫
ગુણ તથા વૃદ્ધિ	૧૭
સંધિ...	૧૭
સ્વરસંધિ	૧૮
વ્યંજન સંધિ.	૧૯
અનુસ્વાર સંધિ.	૨૦
વિસર્ગ સંધિ	૨૧

ભાગ ૨ જો.

	પૃષ્ઠ.
શબ્દવિચાર.	૨૨
નામ.	૨૩
જાતિ.	૨૪
નરજાતિ	૨૬
નારીજાતિ...	૨૭
નાન્યતરજાતિ.	૩૦
વચન.	૩૨
વિભક્તિ....	૩૬
વિશેષણ.	૪૩
સંખ્યાવિશેષણ.	૪૬
સર્વનામ.	૪૮
પુરુષ સર્વનામ	૪૯
દર્શક સર્વનામ.	૫૧
પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ... ...	૫૬
સંબંધી સર્વનામ	૫૭
સામાન્ય સર્વનામ. ...	૫૮
ક્રિયાપદ.	૬૨
ધાતુ.	૬૩
ધાતુના પ્રકાર...	૬૪
ભેદ...	૭૦
અર્થ.	૭૧
કાળ..	૭૩
સાદાકાળનું વિવેચન......	૭૪
કૃદંત..	૭૭
સહાયકારક ક્રિયાપદ......	૮૪
સંયુક્ત ક્રિયાપદ.	૮૫
વર્તમાનકાળ....	૮૬
ભૂતકાળ...	૮૬
ભવિષ્યકાળ	૮૭
મિશ્રકાળનું વિવેચન	૮૭
જાતિ, વચન ને પુરુષ....	૯૧
ક્રિયાનાથ... ... ..., ...	૯૨
પ્રયોગ.	૯૨
ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાન. ...	૯૫
કાળના પ્રત્યય...	૯૬

	પૃષ્ઠ.
છ ધાતુ......	૧૦૧
નથી.	૧૦૧
હો ધાતુ...	૧૦૨
જોઇએ....	૧૦૩
મૂળભેદ પડ ધાતુ... ...	૧૦૪
મૂળભેદ વાંચ ધાતુ ...	૧૦૫
શકયભેદ પડ ધાતુ. ...	૧૦૭
શકયભેદ ગણુ ધાતુ. ...	૧૦૯
અવ્યય...	૧૧૧
ક્રિયાવિશેષણ...	૧૧૨
શબ્દયોગી.	૧૧૭
ઉભયાન્વયી	૧૨૧
કેવળપ્રયોગી...	૧૨૨
સિદ્ધ અને સાધિત શબ્દો.	૧૨૪
મૂળ ધાતુને સાધિત શબ્દ.	૧૨૫
ઉપસર્ગ...	૧૩૦
પ્રત્યય.	૧૩૩
સાધિત વિશેષણ	૧૩૫
સમાસ...	૧૩૭
તત્પુરૂષસમાસ..	૧૩૮
કર્મધારય.	૧૩૯
દ્વિગુ...	૧૪૦
મધ્યમપદલોપી.	૧૪૦
અવ્યયીભાવ...	૧૪૧
દ્વંદ્વ.......	૧૪૧
બહુવ્રીહિ.	૧૪૨

ભાગ ૩ જો.

	પૃષ્ઠ.
વાકયવિચાર...	૧૪૩
સાદું વાકય. કર્તૃપક્ષ ...	૧૪૪
ક્રિયાપક્ષ.	૧૪૬
ક્રિયાપૂર્ણી....	૧૪૭
ક્રિયાવૃદ્ધિ.	૧૪૮
સંયુક્ત વાકય.	૧૫૦
મિશ્રવાકય....	૧૫૨
વાકયપૃથક્કૃતિ.... ...	૧૫૪
વાકયરચના	૧૬૦
વિશેષણ.	૧૬૫
સર્વનામ.	૧૬૮
વિભક્તિઓના અર્થ ...	૧૭૨
ક્રિયાપદ..	૧૮૨
અવ્યય.	૧૮૬
કવિતા વિચાર.	૧૮૯
અલંકાર.	૧૯[illegible]
વિરામચિન્હ.	૧૯[illegible]
અલ્પવિરામ.	૧૯[illegible]
અર્દ્ધવિરામ...	૧૯
પૂર્ણવિરામ...	૨૦
મનોયત્ન.	૨૦
પદચ્છેદ.	૨૦
પદચ્છેદ કરવામાં અઘરા શબ્દો.	૨૧૦
પદચ્છેદને વાસ્તે નમુના....	૨૧૫

નું આખું રૂપ જોડાતું નથી, પણ નીચે પ્રમાણે તેમાંનો એક ભાગ જોડાયછે, અને વ્યંજનનું ચિન્હ (્) જતું રહે છે.

સ્વર.	તેનું ચિન્હ.	બારાક્ષરીનું રૂપ.
અ.	(કંઈ નહિ.)	ક્+અ=ક.
આ.	ા (કાનો).	ક્+આ=કા.
ઇ.	િ (-હ્રસ્વ ઇ અથવા અજ્જુ)	ક્+ઇ=કિ.
ઈ.	ી (દીર્ઘ ઈ અથવા અજ્જુ)	ક્+ઈ=કી.
ઉ.	ુ (-હ્રસ્વ ઉ અથવા વરડું)	ક્+ઉ=કુ.
ઊ.	ૂ (દીર્ઘ ઊ અથવા વરડું)	ક્+ઊ=કૂ.
ઋ.	ૃ (ઋકાર)	ક્+ઋ=કૃ.
એ.	ે (એક માત્ર)	ક્+એ=કે.
ઐ.	ૈ (બે માત્ર)	ક્+ઐ=કૈ.
ઓ.	ો (કાનો માત્ર)	ક્+ઓ=કો.
ઔ.	ૌ (કાનો બે માત્ર)	ક્+ઔ=કૌ.

એજ પ્રમાણે ગમે તે વ્યંજનનાં રૂપ થાય. જેમકે, ખ, ખા, ખિ, ખી, ખુ, ખૂ, ખૃ, ખે, ખૈ, ખો, ખૌ, ઇત્યાદિ.

જ્ ને દીર્ઘ અજ્જુ જોડવાથી તેનું રૂપ જી નહિ, પણ જી થાય છે. -હ્રસ્વ ઉ અને દીર્ઘ ઊ તથા ઋકાર એ જ ને કાનો કરી જોડાય છે. જેમકે, જુ, જૂ, જૃ.

ર્ ને ઉ, ઊ જોડવાથી તેનાં રુ અને રૂ એવાં રૂપ થાયછે.

જોડાક્ષર.

૨૮. બે અથવા વધારે વ્યંજનો એકઠા જોડાયા પછી છેવટ તેમાં સ્વર મળે, તેમને જોડાક્ષર કહેછે. જેમકે, ગ્, મ્, અને અ મળીને ગ્મ; ત્, ન્ ને ઈ મળીને ત્ની; ગ્, મ્, ય્ અને અ મળીને ગ્મ્ય. ઇત્યાદિ.

જોડાક્ષર લખવાની રીત.

(૧). પહેલા અક્ષર ઉભા પલાખાંવાળા હોય, તો તેમનો અરધો એટલે ઉભાં પલાખાં વગરનો ભાગ કાઢી, પછી છેવટનો આખો વ્યંજન સ્વર સહિત જોડી દેવાય છે. જેમકે, સ્ત, પ્લ, સ્ત્ય, ત્ન્ય, ઇત્યાદિ.

(૨). જે વ્યંજનમાં મૂળે ઉભું પલાખું ન હોય, તેને બીજો કોઇ વ્યંજન જોડવો હોય, તો તે બીજો વ્યંજન પહેલાની ઘણીજ પાસે જમણી તરફ લખાય છે. જેમકે, ક્ક, જ્જ, ક્ય, જ્મ, ટ્ચ, ઇત્યાદિ. કોઇ કોઈવખત પહેલાની નીચે પણ બીજો વ્યંજન લખાય છે. જેમકે, ઙ્ગ, ટ્ટ, દ્ધ.

(૩). ર્ કોઇની સાથે જોડાય, ત્યારે તેની નિશાની (્ર) આવી થાયછે. જેમ, હ્ર, ટ્ર, પ્ટ્ર ઇ૦ પણ ઉભાં પલાખાંવાળા વ્યંજનની ડાબી તરફ (‒) આવી નિશાની કરવાથી તેને ર્ જોડાય છે. જેમકે, પ્ર, મ્ર, ત્ર, ભ્ર, ઈ૦.

(૪). ર્ને કોઈ વ્યંજન જોડવો હોય, તો તે વ્યંજન ઉપર (ૅ) આવી નિશાની (રેફ) કરાય છે. જેમ, ર્મ, ર્ત, ર્ષ.

(૫). કેટલાક જોડાક્ષરનાં બાળબોધ લિપિનાં રૂપ પણ ગૂજરાતીમાં લખાય છે. જેમકે, દ્ધ, દ્ય, શ્ચ.

(૬). કેટલાક જોડાક્ષરો બે રીતે લખાય છે. જેમકે, ક્ક, ક્ક; ક્ત, ક્ત.

(૭). શ ની સાથે ર, લ, વ, ન, ચ જોડાય છે, ત્યારે ઘણુંકરીને શનું રૂપ (શ્) થાયછે. જેમકે, શ્ર, શ્લ, શ્વ, શ્ન, શ્ચ.

(૮). ક્ષ અને જ્ઞ એ બે જોડાક્ષરમાં મૂળ વ્યંજનો બદલાઈ ગયા છે. ક્ ને ષ મળીને ક્ષ થયો છે; અને જ તથા

બ મળીને જ્ઞ થયો છે. હમણાં કેટલાએક જ્ઞનો ઉચ્ચાર દ્ન્ય જેવો કરેછે, અને કેટલાએક ગ્ન્ય જેવો કરેછે.

ગુણ તથા વૃદ્ધિ.

૨૯. શબ્દના અર્થમાં ફેરફાર કરતાં, કોઈ કોઈ વખત તેમાં આવેલા ઈ અને ઉનો અનુક્રમે એ અને ઓ થાયછે, ત્યારે તેમને ગુણ થયો, એમ કહેછે. જેમકે, દિશના દેશ, ખુટના ખોટ, સંતુષ્ટના સંતોષ, લીપ (લીપવું) ના લેપ, ઇ૦.

૩૦. શબ્દના અર્થમાં ફેરફાર કરતાં કોઈ કોઈ વખત તેમાં આવેલા અ, ઈ, ઉ, ને ઋનો અનુક્રમે આ, ઐ, ઔ, અને આર્ થાયછે, ત્યારે તેને વૃદ્ધિ થઇ કહેછે. જેમકે જનકના જાનકી, શિવના શૈવ, બુધના બૌધ, પુત્રના પૌત્ર, પૃથ્વીના પાર્થીવ, ચરના ચાર, મરના માર.

સંધિ.

૩૧. સંધિ એટલે મેળાપ. જ્યારે બે અક્ષર પાસ પાસે આવે, ને તેમના મેળાપથી એક ત્રીજું રૂપ થાય, ત્યારે તેને સંધિ થઈ એમ કહેછે.

સંધિ પ્રકરણ એ સંસ્કૃત વ્યાકરણનો ભાગ છે. સંધિના નિયમ ગૂજરાતી થઇ ગએલા શબ્દને બહુ કરીને લાગતા નથી. જેમકે, કામ+આપીશ, કરી+આવ્યો ઇત્યાદિ શબ્દોના કામાપીશ, કર્યાવ્યો ઇ૦ એવાં રૂપ થતાં નથી; ગૂજરાતીમાં સંસ્કૃત શબ્દો ઘણા છે, અને તેમાં સંસ્કૃત નિયમ પ્રમાણે વારંવાર સંધિ થાયછે, માટે તેના સાધારણ નિયમ અહીં આપ્યા છે.

સંધિના ચાર પ્રકાર છે. ૧. સ્વરસંધિ, ૨. વ્યંજનસંધિ, ૩. અનુસ્વારસંધિ અને ૪. વિસર્ગસંધિ.

સ્વરસંધિ.

૩૨. બે સ્વર મળે ત્યારે તેમને ઠેકાણે જે રૂપ થાય, તેને સ્વરસંધિ કહેછે.

૩૩. સજાતીય એટલે એકજ સ્થાનના બે સ્વરો પાસ પાસે આવે, તો તે બે જઈને તેમની જગ્યાએ, તેજ સ્થાનનો દીર્ઘસ્વર થાયછે. એટલે—

(૧). અ અથવા આની પાસે અ અથવા આ આવે, તો બન્ને મળીને આ થાયછે. જેમકે, મૂળ+અક્ષર=મૂળાક્ષર, બાર+અક્ષરી=બારાક્ષરી, શબ્દ+અર્થ=શબ્દાર્થ, ભાવ+અર્થ=ભાવાર્થ, પૂજ્ય+આરાધે=પૂજ્યારાધે, ધર્મ+આત્મા =ધર્માત્મા, વિદ્યા+અર્થી=વિદ્યાર્થી, વિદ્યા+અભ્યાસ=વિદ્યાભ્યાસ, વિદ્યા+આલય=વિદ્યાલય. ઇ૦.

(૨). ઇ અથવા ઈ ની પાસે ઇ અથવા ઈ આવે, તો બંને મળીને ઈ થાયછે. જેમકે:—હરિ+ઈચ્છા=હરીચ્છા, કવિ+ઇશ્વર=કવીશ્વર.

(૩). ઉ અથવા ઊની પાસે ઉ અથવા ઊ આવે, તો બંને મળીને ઊ થાયછે. જેમકે, ભાનુ +ઉદય=ભાનૂદય.

૩૪. અ અથવા આની પાસે વિજાતીય સ્વર આવે તો તેમને ઠામે એ, ઓ, અર, ઐ કે ઔ થાયછે. એટલે—

(૧). અ અથવા આની પાસે ઇ અથવા ઈ આવે તો બંને મળીને એ થાયછે. જેમકે, સ્વ+ઇચ્છા=સ્વેચ્છા, અખિલ+ઈશ્વર=અખિલેશ્વર, મહા+ઇંદ્ર=મહેંદ્ર, મહા+ઈશ્વર= મહેશ્વર.

(૨). અ અથવા આ પછી ઉ કે ઊ આવે, તો બંનેનો ઓ થાયછે. જેમકે, પર+ઉપકાર=પરોપકાર, સર્વ + ઉપમા=સર્વોપમા, ધર્મ+ઉપદેશક=ધર્મોપદેશક, ગંગા+ઉદક

=ગંદોદક, વિદ્યા+ઉત્તેજક =વિદ્યોત્તેજક, શાળા+ઉપયોગી= શાળોપયોગી. ઇ૦.

(૩) અ અથવા આ પછી ઋ આવે તો બન્નેનો અર્ થાયછે. જેમકે, દેવ+ઋષિ=દેવર્ષિ, મહા+ઋષિ=મહર્ષિ, રાજા +ઋષિ=રાજર્ષિ ઇ૦.

(૪). અ અથવા આની પાસે એ કે ઐ આવે, તો બંનેને ઠામે ઐ થાયછે. જેમકે, એક+એક=ઐકૈક, પરમ+ઐશ્વર્ય=પરમૈશ્વર્ય, મહા+ઐશ્વર્ય=મહૈશ્વર્ય. ઈ૦.

(૫). અ અથવા આની પાસે ઓ કે ઔ આવે, તો બંનેને ઠામે ઔ થાયછે. જેમકે, કંઠ+ઓષ્ઠ=કંઠૌષ્ઠ, ઉત્તમ+ ઔષધિ=ઉત્તમૌષધિ.

૩૫. ઇ કે ઈની પાસે વિજાતીય સ્વર આવે, તો ઇ કે ઈ નો ય્ થાયછે. જેમકે, ઇતિ+અર્થ=ઇત્યર્થ, પ્રીતિ+અર્થ =પ્રીત્યર્થ, ઇતિ+આદિ=ઇત્યાદિ, પ્રતિ+ઉત્તર=પ્રત્યુત્તર, પ્રતિ+એક=પ્રત્યેક, ઇ૦.

૩૬. ઉ કે ઊની પાસે કોઈ વિજાતીય સ્વર આવે, તો ઉ અથવા ઊનો વ્ થાયછે. જેમકે, મનુ+અંતર=મન્વંતર, ભાનુ+આદિ=ભાન્વાદિ. ઇ૦.

૩૭. ઋ પછી પછી બીજો કોઈ સ્વર આવે તો ઋ નો ર્ થાયછે. જેમ પિતૃ+ઇચ્છા=પિત્રિચ્છા, પિતૃ=આધાર=પિત્રાધાર, ઇ૦.

વ્યંજનસંધિ.

૩૮. કોઇ વ્યંજનની પાસે બીજો અક્ષર આવે, ત્યારે તે બેના મેળાપથી જે રૂપ થાય, તેને વ્યંજનસંધિ કહેછે.

૩૯. જો બંને ઘોષ અથવા બંને અઘોષ અક્ષરો પાં-

સ પાસેં આવે, તો તેજ અક્ષરો કંઇ ફેરફાર થયા વગર જોડાય છે. જેમકે, વાક્+પતિ=વાકપતિ, જગત્+પતિ=જગત્પતિ, સત્+કર્મ=સત્કર્મ, ભગવત્+પુરાણુ=ભગવત્પુરાણુ, ષટ્+કર્મ=ષટ્કર્મ, ઈ૦.

પરંતુ ત્ પછી જો ચ, જ, ટ, ત, અને લ આવે, તો ત્ બદલાઇને તેની જગાએ આગળનો અક્ષર થાયછે; એટલે આગળનો અક્ષર બેવડાય છે. જેમકે:-સત્+ચિત=સચ્ચિત, સત્+ચરિત્ર=સચ્ચરિત્ર, સત્+જન=સજ્જન, વિદ્વત્+જન=વિદ્વજ્જન, ઇ૦.

૪૦. કોઈ અઘોષ વ્યંજનની પાસે ઘોષ અક્ષર આવે, તો તે અઘોષ વ્યંજનને ઠેકાણે તેનો સજાતીય અલ્પપ્રાણી ઘોષ વ્યંજન થાય. જેમકે, વાક્+દાન=વાગ્દાન, સત્+ગુણ=સદ્ગુણ, ભગવત્+ગીતા=ભગવદ્ગીતા, ષટ્+ગુણ=ષડ્ગુણ, ષટ્+રિપુ=ષડ્રિપુ, સત+આચાર=સદાચાર, જગત્+ઈશ=જગદીશ, જગત્+ગુરૂ=જગદ્ગુરૂ, ઇ૦.

૪૧. દંતસ્થાનના કોઈ વ્યંજન પછી શ આવે, તો દંતસ્થાનના વ્યંજનને ઠેકાણે ચ્ થાય, અને શ નો છ થાય છે. જેમકે, સત્+શાસ્ત્ર=સચ્છાસ્ત્ર, અધ+શેર=અચ્છેર, ઇ૦.

૪૨. કોઈ વ્યંજન પછી અનુનાસિક વ્યંજન આવે, તો તે પહેલા વ્યંજનને ઠેકાણે તેનો સજાતીય અનુનાસિક થાયછે જેમકે, જગત્+નાથ=જગન્નાથ, ઉત્+મત્ત=ઉન્મત્ત, ચિત્+મય=ચિન્મય, ઇ૦.

અનુસ્વાર સંધિ.

૪૩. અનુસ્વાર પછી કોઇ અક્ષર આવે, ત્યારે તે એના મેળાપથી જે રૂપ થાય, તેને અનુસ્વારસંધિ કહેછે.

૪૪. અનુસ્વાર પછી કોઇ સ્વર આવે, તો અનુસ્વાર-

નો મ્ થાયછે. જેમ, સં+આચાર=સમાચાર, સં+ઋદ્ધિ=સમૃદ્ધિ, સં+આરંભ સમારંભ, ઇ૦.

૪૫. અનુસ્વાર પછી કોઈ વ્યંજન આવે, તો તે વ્યંજનનાં સ્થાનનો અનુનાસિક અક્ષર અનુસ્વારને ઠેકાણે થાય. જેમકે, સં+કલ્પ=સઙ્કલ્પ, સં+યોગ=સઞ્યોગ, સં+ચરવું=સઞ્ચરવું, સં+તાપ=સન્તાપ, સં+તોષ=સન્તોષ, સં+પૂર્ણ=સમ્પૂર્ણ, સં+બંધ=સમ્બંધ. ઇ૦, એમ બોલાય છે; પણ લખવામાં તો સંકલ્પ, સંયોગ, સંચરવું, સંતાપ, સંતોષ, સંપૂર્ણ, સંબંધ, ઇ૦ એવાંજ રૂપ સાધારણ છે. કોઇ અનુનાસિકના જેવો અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર નથી થતો, ત્યારે તો બિંદુજ રહેવા દેવું પડેછે. જેમકે, આંસુ, કુંભાર, મેં, તેં, સારૂં (સરસ અર્થે), ઇ૦.

વિસર્ગ સંધિ.

૪૬. વિસર્ગ પછી બીજો કોઈ અક્ષર આવે, ત્યારે તે બેના મેળાપથી જે રૂપ થાય, તેને વિસર્ગસંધિ કહેછે.

૪૭. અઃ પછી ઘોષ અક્ષર આવે, તો અઃ નો ઓ થાયછે. જેમકે, મનઃ+ભાવ=મનોભાવ, તેમજ મનોયત્ન, મનોવિકાર, મનોહર, ઈત્યાદિ. પરંતુ જો મૂળે ર્નો વિસર્ગ થયો હોય, તો તેનો ર્ થાયછે. જેમકે, પુનર્વિવાહ, પુનર્લગ્ન, પુનરપિ, પુનરૂક્તિ, અંતર્ધ્યાન. ઇ૦.

૪૮. વિસર્ગ પછી ચ વર્ગનો વ્યંજન આવે, તો વિસર્ગનો શ થાય. જેમકે, નિશ્ચય, નિશ્ચિત, અનિશ્ચિત. ઇ૦.

૪૯. વિસર્ગ પછી શ આવે, તો વિસર્ગજ રહે, અથવા તેનો શ થાય. જેમકે, જ્યોતિઃશાસ્ત્ર, અથવા જ્યોતિશ્શાસ્ત્ર, નિઃશંક અથવા નિશ્શંક, નિઃશેષ અશવા નિશ્શેષ, ઇ૦.

૫૦. વિસર્ગ પછી ક, ખ, પ, ફ, આવે, તો વિસર્ગજ

રહેછે. જેમકે, અંતઃકરણ, પ્રાતઃકાળ, દુઃખ, અતઃપર, ઈત્યાદિ. પરંતુ જો મૂળે ર્નો વિસર્ગ થયો હોય, તો તેનો ષ્ થાયછે. જેમકે, નિઃ+કપટ=નિષ્કપટ, તેમજ નિષ્કલંક, નિષ્પાપ, નિષ્ફળ, ઈ૰ વળી નમઃ+કાર=નમસ્કાર થાયછે.

૫૧. વિસર્ગ પછી ત આવે, તો વિસર્ગનો સ્ થાય, અને સ આવે, તો વિસર્ગજ રહે, અથવા તેનો સ્ થાય. જેમકે, નિસ્તેજ, નિઃસંશય અથવા નિસ્સંશય, પુનઃસંસ્કાર અથવા પુનસ્સંકાર, ઈ૰.

ભાગ ૨ જો.

શબ્દવિચાર.

૫૨. શબ્દવિચારમાં શબ્દનાવર્ગ, અને તેમનાં વિવિધ રૂપો વગેરેનો વિચાર આવેછે.

૫૩. વ્યાકરણમાં શબ્દના મુખ્ય ત્રણ વર્ગ કરી શકાય. ૧. પ્રાતિપદિક, ૨. ક્રિયાપદ અને ૩. અવ્યય.

૫૪. જે શબ્દોને વિભક્તિ કાર્ય અથવા વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગી શકેછે, પણ કાળના પ્રત્યય લાગતા નથી. તેમને પ્રાતિપદિક કહેછે. પ્રાતિપદિકના ત્રણ પ્રકાર છે. નામ, વિશેષણ અને સર્વનામ.

૫૫. જે શબ્દથી પ્રાણી અથવા પદાર્થનો બોધ થાય, તેને નામ કહેછે. જેમકે, માણસ, ઘોડો, કાગળ, ખડીઓ, લેખણ, પાટી, ચિત્ર, પવન, મન, ટોળું, ફોજ, અમદાવાદ, મોતીલાલ, દીવાળી, બળેવ, ગળપણ, ડહાપણ, નમ્રતા, ઈ૰.

૫૬. જે શબ્દ નામનો ગુણ કે સંખ્યા બતાવે, તેને વિશેષણ કહેછે. જેમકે, સારો, ખોટો, લાલ, ધોળું, હલકો,

સમજુ, પાંચ, ઇ૦.

૫૭. નામને બદલે જે શબ્દ વપરાય, તેને સર્વનામ કહેછે. જેમકે, હું, તું, અમે, તેઓ, ઈ૦.

૫૮. જે શબ્દ કાળને સંબંધે ક્રિયા અથવા સ્થિતિ બતાવે, તે ક્રિયાપદ કહેવાયછે. જેમકે, કર્યું, ખાધું, બોલીશ, છે, હતો, બેઠો, ઇત્યાદિ.

૫૯. શબ્દના રૂપમાં કંઇ ફેરફાર ન થતાં, જે હમેશાં એકજ રૂપે રહેછે, તેને અવ્યય કહેછે. જેમ, ઝટ, અને, અથવા, સુદ્ધાં, વડે, ઠીક, ઈ૦.

ઉપર પ્રમાણે ત્રણ પ્રાતિપદિક, ક્રિયાપદ, અને અવ્યય મળીને કુલ નામ, વિશેષણ, સર્વનામ, ક્રિયાપદ, અને અવ્યય, એ પાંચ મુખ્ય વર્ગમાં ભાષાના બધા શબ્દો મૂકી શકાય.

નામ.

૬૦. નામના ત્રણ પ્રકાર છે. વિશેષનામ, સામાન્યનામ, અને ભાવવાચક નામ.

૬૧. એકજ પ્રાણી અથવા પદાર્થને ઓળખવા સારૂં જે ખાસ નામ પાડ્યું હોય, તે વિશેષનામ કહેવાય. જેમકે, લલ્લુ, ગંગા, સાબરમતિ, હિમાલય, મોતીઓ, ટીપુ, ભોજ, વિક્રમ, ઈ૦.

૬૨. જે નામ કોઈ વર્ગને અથવા તે વર્ગમાંથી કોઈ પણ એક વસ્તુને સરખી રીતે લાગુ પડે, તેને સામાન્ય નામ કહેછે. જેમકે, હાથી, ઘોડો; માણસ, ફૂલ, ફળ; કલમ, ઇ૦. એકજ નામનાં બે ત્રણ માણસો હોય, તોપણ જો તે નામથી એક અમુકજ માણસનું જ્ઞાન થાય, તો તે વિશેષનામ કહેવાય. જેમકે, એક વર્ગમાં ચુનીલાલ નામના ચાર

છોકરા હોય, તેમાંથી એકના બાપે આવીને કહ્યું, કે ચુનીલાલને મોકલો. આ ઉપરથી તેના છોકરા વગર બીજા ચુનીલાલનું જ્ઞાન નહિ થાય, માટે તે વિશેષનામ છે.

પરંતુ, કોઇ વિશેષનામમાં જે ગુણ હોય, તેજ ગુણવાળી બીજી વસ્તુ અથવા વસ્તુઓને બતાવવાને તે વિશેષનામ વાપર્યું હોય, તો તે ઠેકાણે એ સામાન્યનામ છે. જેમકે, આ નિશાળમાં પંદર ચુનીલાલ છે. તેમજ તું તો રાજા ભોજ છે. તમે તો બધા ભીમસેનજ છો. દશે ગવૈયા જાણે તાનસેનજ જોઈ લો. આમાં ચુનીલાલ, ભોજ, ભીમસેન, તાનસેન, એ સામાન્ય નામ છે. એ ગૌણનામ પણ કહેવાયછે.

ટોળું, સૈન્ય, મંડળી, કાફલો, પલટણ ઇ૦—સામાન્ય નામોને કોઇ સમૂહવાચક કહેછે.

૬૩. ગુણ અથવા ભાવ * ઉપરથી જે નામ થાયછે, તે ભાવવાચકનામ કહેવાય છે. જેમકે, ગળપણ, ખટાશ, વિદ્વત્તા, મોટાઇ, માર, ગાયન, ઈ૦.

૬૪. નામને જાતિ, વચન, અને વિભક્તિ લાગે છે.

એ ત્રણેમાં નામનાં જે જૂદાં જૂદાં રૂપ થાયછે, તેમને નામનાં રૂપાંતર કહેછે.

જાતિ.

૬૫. પ્રાણીઓમાં નર ને નારીનો ભેદ હોયછે. અચેતન પદાર્થોમાં તે નથી હોતો, પણ તે નર કે નારીની પેઠે બોલાય છે. કેટલાંક નામ નર કે નારી બેમાંથી એકેની પેઠે નથી બોલાતાં. આ ભેદને જાતિ કહેછે.

---

*કોઇ પ્રાણી પદાર્થ ન દેખાડે એવાં ધાતુ ઉપરથી થએલાં નામ. જેમ, માર, ધોવણ ઈ૦, વળી ભાવનો અર્થ પદાર્થના ધર્મ-ગુણ એવો પણ થાયછે, તેથી માણસાઇ, મિત્રતા, એવા શબ્દો પણ ભાવદર્શક કહેવાયછે.

૬૬. જાતિ ત્રણ છે. નર, નારી, નાન્યતર.

૬૭. જે નામ પોતાના અર્થમાં પુરૂષપણું બતાવે છે, અથવા પુરૂષની પેઠે બોલાય છે, તે નરજાતિનું નામ કહેવાય છે. જેમકે, પુરૂષ, બળદ, મોતીલાલ, હિમાલય, પાટડો, ખુડીઓ, લાડુ, ઇ૦.

૬૮. જે નામ પોતાના અર્થમાં સ્ત્રીપણું બતાવેછે, અથવા સ્ત્રીની પેઠે બોલાય છે, તે નારીજાતિનું નામ કહેવાયછે. જેમકે, સ્ત્રી, ગંગાલક્ષ્મી, ગાય, વાડી, ચોપડી, લેખણ, ઇત્યાદિ.

૬૯. જે નામ પોતાના અર્થમાં પુરૂષ કે સ્ત્રીપણું કંઇએ બતાવતું નથી, અથવા પુરૂષ કે સ્ત્રીની માફક બોલાતું નથી, તે નાન્યતર જાતિનું નામ કહેવાય છે. જેમકે, માણસ, પશુ, પક્ષી, ઘર, છાપરૂં, ઈ૦.

૭૦. જાતિદર્શક પ્રત્યયો, * ઓ, ઇ, અને ઉં, છે. જે નામ તેના અર્થ પ્રમાણે ત્રણે જાતિમાં ફરી શકે, તેનું રૂપ નરજાતિમાં ઓકારાંત, નારીજાતિમાં ઇકારાંત, અને નાન્યતરમાં ઉંકારાંત થાયછે. જેમકે, છોકરો, છોકરી, છોકરૂં; વાંદરો, વાંદરી, વાંદરૂં; ઘોડો, ઘોડી, ઘોડું, ઈ૦.

ગૂજરાતી ભાષામાં અમુક શબ્દની જાતિ જાણવાનું પરદેશીને બહુ કઠણ છે. પ્રાણીવાચક નામોની જાતિ પણ કેટલેક ઠેકાણે પુરૂષ કે સ્ત્રીપણા ઉપર આધાર રાખ્યા વગર નક્કી કરેલી હોયછે. જેમકે, કાચંડો, નોળવો, કાચઓ, વંદો, ઇ૦ માં નારી હોય, તે પણ નરજાતિ કહેવાય છે.

---

* એક અથવા વધારે અક્ષરો કોઈ શબ્દને છેડે આવીને તેના અર્થમાં ફેરફાર કરે, તો તે અક્ષર અથવા અક્ષરો પ્રત્યય કહેવાયછે. પ્રત્યય છૂટા હોય, ત્યારે તેમાં કંઇ અર્થ હોતો નથી.

માખી, જૂ, ધો, કસારી ઇ૦ માં નર હોય, તે પણ નારી-જાતિ બોલાય છે. વળી ઘુઅડ, ચામાચિડિયું, તીડ, ઇ૦ નાન્યતરમાં બોલાય છે. તેમ છતાં પ્રાણીવાચક નામોમાં તો પુરૂષ કે સ્ત્રીપણાના અર્થ ઉપરથી જાતિભેદ થઇ શકે, પરંતુ અચેતન પદાર્થોમાં પણ એવો જાતિભેદ રાખેલો છે. ઘણી વખત કંઇ પણ ધોરણ વગર જાતિ નક્કી કરી હોયછે. જેમકે, દાણામાં, મગ, મઠ, ઘઉં, તલ, કોદ્રા, ઇ૦ નર-જાતિ; અને બાજરી, ડાંગેર, તુવર, જુવાર, ઇ૦ નારીજાતિ છે. પ્રવાહીમાં પાણી, તેલ, એરંડીઉ, ઘી, ઇ૦ નાન્યતર-જાતિ; તાડી, રૂશનાઇ, છાશ, એ નારીજાતિ; અને દારૂ નરજાતિ છે. તેમજ શરીરના અવયવો, ઝાડ, ફૂળ ઇ૦ નાં નામ કંઇ ધોરણ વગર જૂદી જૂદી જાતિમાં હોયછે. એમ છતાં નામનાં રૂપ ને અર્થ ઉપરથી જાતિ ઓળખવાના કે-ટલાક નિયમો છે, તે નીચે આપ્યા છે.

નરજાતિ.

૭૧. રૂપ ઉપરથી:—

(૧). ઓકારાંત શબ્દો ઘણુંકરીને નરજાતિ હોયછે. જેમકે, ખડીઓ, કાચબો, ઘડો, હાથો, ભાલો, ઇ૦.

અપવાદ:—ધો, જળો, બો, છો, ખો, એ નારીજાતિ છે. મોં અને પો (પાસાનું) એ નાન્યતરજાતિ છે.

(૨) શબ્દ અથવા તેનો કોઇ ભાગ બેવડાયા પછી ‘આ-ટ’ પ્રત્યય લાગ્યેથી જે નામ થાય, તે નરજાતિ છે. જેમકે, ગડગડાટ, ભડભડાટ, બડબડાટ, ફડફડાટ, ગણગણાટ, ઇ૦.

૭૨. અર્થ ઉપરથી નીચેનાંનામ નરજાતિ માલમ પ-ડેછે:—

(૧) પુરૂષ વાચક પ્રાણીનાં નામ. જેમકે ઘોડો, હાથી, પોપટ, ઈ૦.

(૨) સાત વારનાં નામ. રવિ, સોમ, મંગળ. ઈત્યાદિ.

(૩) બાર માસનાં નામ. કાર્તક, માગશર, ઇ૦.

(૪) પર્વતોનાં નામ. હિમાલય, સાતપૂડા, વિંધ્યાચળ, ઇ૦.

(૫) પૃથ્વી વગર આકાશી પદાર્થોનાં નામ. બુધ, શુક્ર, રાહુ, સૂર્ય, ચંદ્ર, કેતુ, શનિ, ઇ૦.

(૬) મહાસાગર તથા સમુદ્રનાં નામ. જેમકે, આટલાંટિક, પાસિફિક, ભૂમધ્ય, ઇ૦.

(૭) અચેતન પદાર્થોમાં મોટા નાનાનો વિચાર કરતાં મોટા પદાર્થોનાં નામ નરજાતિ હોયછે. જેમકે, કોદાળો, રોટલો, ડુંગર, રાગ, ઘુઘરો, કાકડો, ઇ૦.

નારીજાતિ.

૭૩. રૂપ ઉપરથી નારીજાતિનાં નામ નીચે પ્રમાણેઃ—

(૧) ઈકારાંત નામ ઘણુંકરીને નારીજાતિ છે. જેમકે, પાટી, માટી, છાતી, ગાદી, પાલખી, વાળી, દેવી, પાઘડી, કાંચળી, ઈ૦.

અપવાદ—(અ) માળી, મોચી, ઘાંચી, કોળી, કવિ, ઋષિ, હાથી, જોશી, તંબોળી, સોની, દાણી, એ નરજાતિ છે.

(આ) પાણી, ઘી, બી, મોતી, પક્ષી, એ નાન્યતર છે.

(૨) સંસ્કૃત આકારાંત નામ. દયા, માયા, લજ્જા, ગંગા, શોભા, પ્રજા, ઈ૦.

અપવાદ—રાજા, મહિમા, ચંદ્રમા, દેવતા, શ્રોતા, વા,

ઘા, ઇ૦ શબ્દો નરજાતિ છે (પણ તે સંસ્કૃતમાં આકારાંત નથી). કલકત્તા, આગરા ઈ૦ શહેરો નાન્યતર છે.

એકારાંત નામો. જેમકે, હરડે, ગે, વલે, પડવે, ઇ૦.

જેને છેડે 'આઇ' અથવા 'આશ' પ્રત્યય આવે એવાં ભાવવાચક નામ–મોટાઇ, ભલાઇ, ભુંડાઇ, મીઠાશ, ખટાશ, ભલાશ, ભુંડાશ, ઈ૦.

તા પ્રત્યયવાળાં ભાવવાચક નામ–વિદ્વતા, યોગ્યતા, સ્વચ્છતા, દરિદ્રતા, ઇ૦.

દારી પ્રત્યયવાળાં નામ–સુબેદારી, હવાલ્લદારી, ખબડદારી, જમાદારી, ઈ૦.

ગિરી પ્રત્યયવાળાં નામ–મહેતાગિરી, શાલગિરી, ગુલામગિરી, ઇ૦.

ધાતુ ઉપર ણી પ્રત્યય આવીને જે નામ થાયછે તે:– કાપણી, ચીતરણી; શીવણી, કહેણી, કરણી, ઇ૦.

મણી પ્રત્યયવાળાં નામ–પહેરામણી, શીવડામણી, સીરામણી, ઈ૦.

ધાતુ બેવડાઇને જે નામ થાયછે તે.–કચકચ, બોલાબોલી, મારામારી, દોડાદોડ, મારંમારા, દોડંદોડા, ઇ૦.

૭૪. અર્થ ઉપરથી નીચેનાં નામ નારીજાતિમાં જણાયછે:—

(૧) તિથિનાં નામ (પડવો વગર) પડવે, બીજ, ત્રીજ, ઈ૦.
(૨) નદીનાં નામ–ગંગા, સિંધુ, સાબરમતિ, નર્મદા, ઇ૦.
પણ ભોગાવો, મેશ્વો, સીંગવડો, વગેરે નરજાતિમાં છે.
(૩) મોટા નાનાનો વિચાર કરતાં નાના પદાર્થનાં નામ– કોદાળી, રોટલી, ડુંગરી, રાગણી, ઘુઘરી, કાકડી, ઈ૦.
(૪) સ્ત્રીવાચક પ્રાણીનાં નામ–જેમકે, સ્ત્રી, બકરી, ગાય,

ભેંસ, છોકરી, ઇ૦. પણ બૈરૂં, ઠકરાળાં એ નારી છતાં નાન્યતરમાં વપરાય છે.

૭૫. પુરૂષવાચક નામોનાં સ્ત્રીવાચક નામો નીચે પ્રમાણે થઈ શકે છેઃ—

(૧) છેલ્લા અ નો આ થાય. જેમકે, ચંચળના ચંચળા, હંસના હંસા, ચતુરના ચતુરા.

(૨) છેલ્લા અ નો અથવા ઓ નો ઈ થાયછે. જેમકે,

નર.	નારી.	નર.	નારી.
બ્રાહ્મણ.	બ્રાહ્મણી.	કાકો.	કાકી.
દેવ.	દેવી.	મામો.	મામી.
રાક્ષસ.	રાક્ષસી.	દીકરો.	દીકરી.
પુત્ર.	પુત્રી.	બેટો.	બેટી.

(૩) છેવટના અ, ઇ, કે ઓ નો એણ અથવા ણ થઇ જાયછે. જેમકે,

નર.	નારી.	નર.	નારી.
સુતાર.	સુતારેણ–રણ.	ઘાંચી.	ઘાંચેણ–ચણ.
સોનાર.	સોનારેણ–રણ.	વાણીઓ.	વાણીએણ–અણ.
નાગ.	નાગેણ–ગણ.	કાછીઓ.	કાછીએણ–અણ.
મોચી.	મોચેણ–ચણ.		

(૪) છેલ્લા અ નો કોઈ વખત આણી થાયછે. જેમકે,

ભટ.	ભટાણી.	પટેલ.	પટલાણી.
શેઠ.	શેઠાણી.	ગોર.	ગોરાણી.

(૫) છેડે ડી* અથવા ણી પ્રત્યય લગાડયેથી.

નર.	નારી.	નર.	નારી.
ચાકર.	ચાકરડી.	ચંડાળ.	ચંડાળણી.

*'ડી' પ્રત્યય લઘુતાવાચક નામ કરવાને પણ વપરાયછે. જેમ, તાસક–તાસકડી, તબક-તબકડી, લાડુ–લાડુડી.

હજામ. હજામડી. પિશાચ. પિશાચણી.

(૯) કેટલાંએક પુરૂષવાચક નામને મળતા સ્ત્રીવાચક નામના શબ્દ જૂદાજ હોયછે. જેમકે,

નર.	નારી.	નર.	નારી.
પુરૂષ.	સ્ત્રી.	ભાઇ.	ભાભી, ભોજાઇ.
બાપ.	મા.	રાજા.	રાણી.
પિતા.	માતા.	કિત્તો.	કલમ.
વર.	વહુ અથવા કન્યા.	પાડો.	ભેંસ.
મરદ.	ઓરત.	બળદ કે આખલો.	ગાય.
નર.	નારી અ૦ માદા.	મોર.	ઢેલ.
સાહેબ,	મડમ.	ઉંટ.	સાંઢણી (કે ઉંટડી).
સસરો.	સાસુ.	કાળિયાર.	હરણી.
ભાઇ.	બેન.		

નાન્યતરજાતિ.

૭૬. રૂપ ઉપરથી:—

(૧) ઉંકારાંત નામ બધાં, અને ઘણાંખરાં ઉકારાંત નામ નાન્યતરજાતિ હોયછે. જેમકે, ગાડું, છાપરૂં, ઘોડું, શેલું, રૂ, પશુ, લીંબુ, જાંબુ, તરૂ, ઇ૦.

અપવાદ:—(અ) લાડુ, સાડુ, વાયુ, શત્રુ, ગુરૂ, સાળુ, ધાતુ, (ક્રિયાપદનો), ચરૂ, દારૂ, ઘહું, ઇ૦ નરજાતિ છે.

(આ) લુ, વસ્તુ, સાસુ, વહુ, જૂ, ઇ૦ નારીજાતિ છે.

(૨) જેને છેડે અણ, આણ, કે પણ પ્રત્યય આવેછે, એવાં ભાંવવાચક નામ નાન્યંતરજાતિમાં છે. જેમકે, ભરણ-પોષણ, ભૂષણ, ભ્રમણ, ઉંડાણ, ખેડાણ, લખાણ, ગળપણ, ડહાપણ, શાણપણું, ભોળપણ, સગપણ, ઘડપણ, ઈ૦.

(૩) જેને છેડે અણું, આણું કે પણું, એ પ્રત્યયો આવે, તે શબ્દો નાન્યતરજાતિ છે. જેમ, ભરણું, ગળણું, છુંદણું, ગાણું, ઉઘરાણું, અળખામણું, દાસપણું, કવિપણું, જંગલીપણું, ઇ૦.

(૪) ત્વ પ્રત્યયવાળાં નામ નાન્યતર છે. જેમ, દાસત્વ, પુરૂષત્વ, મહત્વ, કવિત્વ, ઇ૦.

(૫) મણ પ્રત્યયવાળાં નામ નાન્યતર છે. જેમ, શીવડામણ, ઘડામણ, દળામણ, અટામણ, શીરામણ, ઇ૦.

અપવાદઃ—ભળામણ, શીખામણ, એ નારીજાતિ છે.

૭૭. અર્થ ઉપરથી નીચેનાં નામ નાન્યતરજાતિમાં જણાયછેઃ—

(૧) નર કે નારીનો ભેદ બતાવ્યા વગર પ્રાણીઓનાં સાધારણ નામ—જેમકે, માણસ, પશુ, પક્ષી, ઇ૦.

અપવાદઃ—જૂ, માખી, ઘો, નોળવો, ઇ૦ ને ઉપરનો નિયમ નથી લાગતો.

(૨) શહેરનાં નામ.—અમદાવાદ, કલકત્તા, ડાકોર, લંડન, ઇ૦.

(૩) સરોવરનાં નામ. એરલ, રાવણહૃદ, વહાન, ઈ૦.

૭૮. કેટલાએક બીજી ભાષાના શબ્દોની જાતિ, તે ભાષામાં જે હોય, તે કરતાં ફરી ગઈ હોયછે. જેમકે,

વસ્તુ.	સંસ્કૃતમાં	નાન્યતર,	અને ગૂજરાતીમાં	નારી,
જન્મ.	,,	,,	,,	,, નર.
મિત્ર.	,,	,,	,,	,, નર.
પત્ર.	,,	,,	,,	,, નર.
પક્ષી.	,,	,,	,,	,, નાન્યતર.
અગ્નિ.	,,	,,	,,	,, નર કે નારી.

દારા. „ „ „ ગૂજરાતીમાં નારી.

તારા. „ „ „ „ નર.

આતસ. ફારસીમાં નારી અને ગૂજરાતીમાં નર કે નારી.

બુલબુલ „ „ „ „ નાન્યતર.

૭૯. કેટલાંએક નામોની, જૂદા જૂદા પ્રદેશમાં કે જૂદા જૂદા અર્થમાં જૂદી જૂદી જાતિ થાયછે. પછી તેઓ બે અથવા ત્રણે જાતિમાં બોલાયછે. જેમકે:—

(૧) ટેબલ, ગૂજરાત, આયુષ્ય, એ ત્રણે જાતિમાં બોલાયછે.

(૨) વખત, વાર, તંબાકુ, શોધ, તપાસ, અગ્નિ, વર્ગ, મતલબ, રહા, ચાલ, ઇ૦ નર અને નારી બન્ને જાતિમાં વપરાય છે.

(૩) માણસ, મત્ત, ડોળા, હિંદુસ્થાન, રૂશિયા, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ઇ૦ નામ નર અને નાન્યતર એ બન્ને જાતિમાં બોલાય છે.

(૪) ઘડીઆળ, જનોઇ, સવાર, સોપારી, ઓળખાણ, મુંબાઈ, કાશી, દિલ્લી, વિલાયત, ઇ૦ નામ, નારી અને નાન્યતર એ બંને જાતિમાં બોલાય છે.

વચન.

૮૦. જેથી શબ્દના એકપણાનો કિંવા અનેકપણાનો બોધ થાય, તેને વચન કહેછે.

૮૧. વચન બે છે. ૧. એકવચન, ૨. બહુવચન.

૮૨. જે વસ્તુના એકપણાનું જ્ઞાન થાય તે એકવચન. જેમકે, છોકરો આવ્યો. આ વાકયમાં આપણને એકજ છોકરાનું જ્ઞાન થાયછે, માટે તે એકવચનમાં કહેવાયછે.

તેમજ દરવાજો ઉઘાડ્યો, છાપરૂં પડ્યું, શેલું ફાટ્યું, એમાં દરવાજો, છાપરૂં, શેલું એ શબ્દ એકવચનમાં છે.

૮૩. **જેથી વસ્તુના અનેકપણાનું જ્ઞાન થાય, તે બહુવચન.** જેમકે, છોકરાઓ આવ્યા. આ વાક્ય જોતાંજ આપણને માલમ પડેછે, કે એક કરતાં વધારે છોકરા છે; અને તેથી છોકરાઓ એ બહુવચનમાં કહેવાય છે. તેમજ દરવાજા ઉઘાડ્યા, છાપરાં પડ્યાં, શેલાં ફાટ્યાં; એમાં દરવાજા, છાપરાં, શેલાં એ નામ બહુવચનમાં છે.

૮૪. ગૂજરાતીમાં એકવચનનો કંઇ પ્રત્યય નથી. નામનું જે રૂપ હોયછે, તેજ એકવચનમાં રહેછે. જેમકે, ચોપડી, લેખણ, કાગળ, ઇ૦.

૮૫. બહુવચનનો પ્રત્યય ઓ છે. જેમકે, રાજાનું બહુવચન રાજાઓ; માતાનું માતાઓ; ચોપડીનું ચોપડીઓ.

૮૬. ઓકારાંત નરજાતિનાં નામનું બહુવચન ઓ નો આ કરવાથી થાયછે; અથવા આ કર્યા પછી બહુવચનનો પ્રત્યય ઓ ઉમેરાય છે. જેમકે,

એકવચન.	બહુવચન.
છોકરો.	છોકરા અથવા છોકરાઓ.
પાટડો.	પાટડા અથવા પાટડાઓ.

૮૭. ઉંકારાંત નાન્યતરજાતિનાં નામનું બહુવચન ઉંનો આં કરવાથી, અથવા આં કર્યા પછી બહુવચનનો પ્રત્યય મૂકવાથી થાયછે. જેમકે,

એકવચન.	બહુવચન.
છાપરૂં.	છાપરાં અથવા છાપરાંઓ.
શેલું.	શેલાં ,, શેલાંઓ.

૮૮. અકારાંત્ત નામોનું બહુવચન મૂળ રૂપેજ રહેછે,

અથવા અ કાઢી નાખીને બહુવચનનો પ્રત્યય ઓ લગાડાય છે. જેમકે,

એકવચન.	બહુવચન.
માણુસ.	માણુસ અથવા માણુસો.
ગામ.	ગામ અથવા ગામો.

ટીપઃ—ચરોતરમાં અકારાંત નાન્યતરજાતિનાં નામને આં લગાડીને બહુવચન કરેછે. જેમકે, ઘરાં, ફૂલાં, ઢોરાં, ખેતરાં, ઈ૦ પણ મનાં, ધનાં, વનાં ઇ૦ નથી બોલતા. કાઠિયાવાડમાં ગાચું, ભેશું, બકરિચું એવાં બહુવચનમાં રૂપ થાયછે.

૮૯. ઉપર કહેલા શબ્દો વગર બાકીના શબ્દો બહુવચનમાં તેજ રૂપે રહે છે, અથવા તેમના રૂપમાં કંઇ ફેરફાર થયા વગર તેમને બહુવચનનો પ્રત્યય ઓ લાગે છે. જેમકે,

એકવચન.	બહુવચન.		
દેવતા	દેવતા	અથવા	દેવતાઓ.
રાજા	રાજા	,,	રાજાઓ.
પાઘડી	પાઘડી	,,	પાઘડીઓ.
ઘાંચી	ઘાંચી	,,	ઘાંચીઓ.
મોતી	મોતી	,,	મોતીઓ.
પશુ	પશુ	,,	પશુઓ.
લીંબુ	લીંબુ	,,	લીંબુઓ.
લાડુ	લાડુ	,,	લાડુઓ.
સાસુ	સાસુ	,,	સાસુઓ.
ખો	ખો.	,,	+

+ ઓકારાંત શબ્દ છે, માટે બીજો ઓ બોલાતો નથી. કોઇ વખત ખોચો, જળોચો એવાં રૂપ થાયછે.

જળો — જળો
મો — મો.

જ્યારે એકવચન અને બહુવચનમાં સરખાંજ રૂપ થાયછે, ત્યારે નામની પહેલાં બહુ, ઘણાં, સર્વ, સઘળાં, ઈ૦ સંખ્યાવાચક શબ્દો મૂકવાથી અથવા બીજા અર્થ ઉપરથી બહુવચન નક્કી કરવામાં આવેછે. જેમકે, બહુ રાજા એકઠા હતા; તે દશ લાડુ ખાયછે; હજી ઘણાં કામ બાકી છે.

કેટલાંક નામનાં રૂપ અકારાંત અને ઓકારાંત બંને થાયછે, ત્યારે તેનું બહુવચન અકારાંતજ રહેછે, અથવા ઓકારાંતનાં બહુવચન પ્રમાણે થાયછે. જેમકે, લઠનું લઠ, લઠા અથવા લઠાઓ; કેમકે લઠનું લઠો પણ થાયછે. કરનારનું કરનાર, કરનારા, કરનારાઓ.

૯૦. ભાવવાચક નામ ભાવવાચકનાજ અર્થમાં વપરાય, ત્યારે તેને બહુવચન લાગતું નથી. જેમ, લોભ, એ પાપનું મૂળ છે. જાણ્યું તમારૂં ડહાપણ. પણ જો તે ભાવના જૂદા જૂદા પ્રકાર અથવા જાતો બતાવતું હોય, તો તેનું બહુવચન થાયછે. જેમકે, મેં તે શાં પાપ કર્યાં હશે? (જૂદા જૂદા પ્રકારનાં પાપ.) કીયા જન્મનાં વેર વાળ્યાં. (જૂદી જૂદી જાતનાં વેર.)

૯૧. જથા અથવા ઢગવાચક પદાર્થનાં નામ એકવચનમાંજ વપરાય છે. જેમકે, પાણી, સોનું, ઘી, ખાંડ, ડાંગર, બાજરી, ઈ૦ પણ જો પદાર્થની જૂદી જૂદી જાતો બતાવવી હોય, તો તે પદાર્થના નામને બહુવચન લાગેછે. જેમ, તેણે તો બહુ જગાનાં પાણી પીધાં છે. બજારમાં ચાર જાતનાં ઘી મળે છે.

૯૨. વળી ઘઉં, મગ, મઠ, અડદ, વખાણ, લાડ, બ-

પોર, સમાચાર, ખબર, (કાઠિયાવાડમાં) વેવલાં, ઇ૦ નામ બહુવચનમાંજ વપરાય છે.

૯૩. વિશેષ નામ એકપણુંજ બતાવે છે; માટે તે એકવચનમાં છે; પણ કોઇ વખત માનની ખાતર તે જાણે બહુવચનનું નામ હોય, એમ વપરાય છે. જેમકે, છોટાલાલ આવ્યા, મહાસુખભાઇ બોલ્યા, ઇ૦.

૯૪. વિશેષનામ સામાન્યનામના અર્થમાં વપરાય, ત્યારે તેને સામાન્યનામની પેઠે બહુવચન લાગે છે. જેમકે, આ નિશાળમાં સાત મોતીલાલ હતા.

૯૫. તેમજ ઘણાં સામાન્યનામ એકવચનમાં છતાં માનની ખાતર બહુવચનમાં હોય એમ લાગેછે. જેમ, અહીં તારા મહેતાજી આવ્યા હતા, મહારાજ પધાર્યા. ઈ૦. એથી ઉલટું કેટલીકવાર સામાન્યનામ સમૂહ બતાવવાને બહુવચન છતાં એકવચનમાં પણ વપરાય છે. જેમ, સેનાપતિ સાથે બે હજાર ઘોડું હતું. જાત્રામાં ઘણું માણસ મળ્યું હતું.

વિભક્તિ.

૯૬. જ્યારે કોઇ નામ બીજા શબ્દ સાથે ક્રિયા વગેરેનો સંબંધ બતાવે, ત્યારે તેના ઉપર જૂદા જૂદા પ્રત્યય આવીને તેનાં જૂદાં જૂદાં રૂપ થાયછે. એ રૂપને તે નામની વિભક્તિ થઈ કહેછે. જેમ, હું ઘેરથી આવ્યો, તે છોકરાની પાટી ભાગી થઇ.

૯૭. વિભક્તિઓ સાત છે. પહેલી, બીજી, ત્રીજી, ચોથી [illegible]ાંચમી, છઠ્ઠી, અને સાતમી. આ શિવાય એક આઠમી [illegible]વભક્તિ છે, તેને સંબોધન કહેછે. એ વિભક્તિઓના પ્રત્યય નીચે પ્રમાણે છે:—

પહેલીનો	પ્રત્યય	નથી (મૂળ રૂપે રહેછે.)
બીજીનો	,,	ને.
ત્રીજીનો	,,	એ.
ચોથીનો	,,	ને. †
પાંચમીનો	,,	થી.
છઠ્ઠીનો	,,	+ નો, ની, નું, ના, નાં, ને.
સાતમીનો	,,	માં (કોઇવાર એ. §)
સંબોધનનો	,,	નથી (કોઇવાર નામનો અંત્યસ્વર ફરેછે).

૯૮. બંમે વચનમાં પ્રત્યય તેના તેજ રહેછે. એકવચનમાં વિભક્તિ હોય, ત્યારે નામના એકવચનને, અને બહુવચનમાં વિભક્તિ હોય, ત્યારે નામના બહુવચનના રૂપને પ્રત્યય લાગે.

૯૯. કેટલાંક નામનું રૂપ વિભક્તિનાં પ્રત્યય લગાડતાં ફેરવવું પડેછે; એ ફેરફારને વિભક્તિકાર્ય કહેછે. જેમકે, છોકરો તેની બીજી વિભક્તિ 'છોકરાને' થાયછે, એટલે ને પ્રત્યય લગાડતાં છોકરો એનું છોકરા થયું, તે વિભક્તિકાર્યનું રૂપ કહેવાય.

૧૦૦. વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડતાં નીચેનાં નામને વિભક્તિકાર્ય થાયછે.

---

† એની પછી કાજે, વાસ્તે, માટે, સારૂ, એવા પ્રત્યય આવેછે.

+ જેની સાથે આ વિભક્તિ સંબંધ રાખે છે, તેની જાતિ, વચન આદિને અનુસરીને આ પ્રત્યય ફરે છે, માટે તેનાં ઘણાં રૂપ થાયછે.

§ સાતમી વિભક્તિ સ્થાન બતાવે છે, તે કોઈ વાર એ પ્રત્યય વડે પણ બતાવાય છે. જેમ, નદીએ પૂર આવ્યું છે, એટલે નદીમાં પૂર આવ્યું છે.

(૧) ઓકારાંત નરજાતિ અને ઉંકારાંત નાન્યતરજાતિના નામને એકવચનમાં ઓ અને ઉંનો આ કરવો પડે છે. જેમ, છોકરો, છોકરાથી; છાપરૂં, છાપરાને.

(૨) ઓકારાંત નર, અને ઉંકારાંત નાન્યતરજાતિના નામોને ઓ, ઉંનો આ કર્યા પછી, કે તેમને બિલકુલ કાઢીનાખીને ત્રીજીનો પ્રત્યય લગાડાય છે. જેમકે, છોકરો, છોકરાએ, અથવા છોકરે; ઈંડું, ઈંડાએ, અથવા ઈંડે, ઈ૦.

કોઇ વખત આકારાંત શબ્દોનો આ કાઢી નાખીને ત્રીજીનો પ્રત્યય એ ઉમેરાયછે. જેમ, કાકે, મામે, દાદે, ઈ૦.

(૩) અકારાંત શબ્દોને અ કાઢી નાખ્યા પછી ત્રીજીનો પ્રત્યય એ લગાડાયછે. જેમ, માણસના માણસે થાય, માણસએ નહિ.

ઉપર જણાવેલાં નામ શિવાય બીજાને કંઇ વિભક્તિકાર્ય થતાં નથી. જેમ, ઘોથી, ઘોએ; લાડુમાં, લાડુએ.

૧૦૧. નામની વિભક્તિઓનાં રૂપ નીચે પ્રમાણેઃ—

(૧) ઓકારાંત નરજાતિ 'ઘોડો.'

	એકવચન.	બહુવચન.
પહેલી.	ઘોડો.	ઘોડા, ઘોડાઓ.
બીજી.	ઘોડાને.	ઘોડાને, ઘોડાઓને.
ત્રીજી.	ઘોડાએ, ઘોડે.	ઘોડે, ઘોડાએ, ઘોડાઓએ.
ચોથી.	ઘોડાને.	ઘોડાને, ઘોડાઓને.
પાંચમી.	ઘોડાથી.	ઘોડાથી, ઘોડાઓથી.
છઠ્ઠી.	ઘોડાનો-ની-ના-નાં-ને*	ઘોડાનો-ની-ઇ. ઘોડાઓનો, ની. ઇ.

* ઘણાં રૂપ હોવાથી જ્યાં નો ઈ૦ કરી થોડાં રૂપ લખ્યાં હોય, ત્યાં તે બધાં સમજવાં.

સાતમી.	ઘોડામાં.	ઘોડામાં, ઘોડાઓમાં.
સંબોધન.	ઘોડા.	ઘોડા, ઘોડાઓ.

(૨) ઉંકારાંત નાન્યતરજાતિ 'છાપરૂં.'

એકવચન.	બહુવચન.
પે૦ છાપરૂં.	છાપરાં, છાપરાંઓ.
બી૦ છાપરાને.	છાપરાંને, છાપરાંઓને.
ત્રી૦ છાપરાએ, છાપરે.	છાપરાંએ, છાપરે, છાપરાંઓએ.
ચો૦ છાપરાને.	છાપરાંને, છાપરાંઓને.
પાં૦ છાપરાથી.	છાપરાંથી, છાપરાંઓથી.
છ૦ છાપરાનો-ની-ઇ.	છાપરાંનો-ની. ઇ. છાપરાંઓનો-ની-ઇ.
સા૦ છાપરામાં.	છાપરાંમાં, છાપરાંઓમાં.
સં૦ છાપરા.	છાપરાં, છાપરાંઓ.

(૩) ઉંકારાંત નાન્યતરજાતિ 'લીંબુ.'

એકવચન.	બહુવચન.
પે૦ લીંબુ.	લીંબુઓ.×
બી૦ લીંબુને.	લીંબુઓને.
ત્રી૦ લીંબુએ.	લીંબુઓએ.
ચો૦ લીંબુને.	લીંબુઓને.
પાં૦ લીંબુથી.	લીંબુઓથી.
છ૦ લીંબુનો-ની. ઇ૦.	લીંબુઓનો-ની. ઇ૦.
સા૦ લીંબુમાં.	લીંબુઓમાં.
સં૦ લીંબુ.	લીંબુઓ.

જેમને વિભક્તિ કાર્ય થતું નથી, એવા કોઇપણ અં-

× એકવચનના જેવાં બહુવચનમાં રૂપ વપરાયછે. તે અહીં ને હવે પછી આપ્યાં નથી.

ન્ત્યસ્વરવાળા નામને વિભક્તિનાં રૂપ લીંબુની પેઠેજ અ-પાયછે.

વિભક્તિનું બંધારણ સંસ્કૃતમાં અર્થ અથવા સંબંધના જૂદા જૂદા પ્રકારને લઇને છે; તેમ તે ભાષામાં દરેક વિભક્તિના ખાસ પ્રત્યય છે. ૧ લી વિભક્તિ કર્ત્તા, બીજી કર્મ, ત્રીજી કરણ, ચોથી કારણ, કે સંપ્રદાન, પાંચમી અપાદન [વિયોગ], છઠ્ઠી સંબંધ [સગપણ આદિનો], અને સાતમી અધિકરણ [સ્થાન] બતાવે છે. ગૂજરાતીમાં પહેલી વિભક્તિ કર્ત્તા, કર્મ વગેરે અનેક અર્થમાં આવેછે. વળી પહેલી, ત્રીજી અને પાંચમી, એ ત્રણ વિભક્તિઓ કર્ત્તાના અર્થમાં આવેછે. (વિશેષ ખુલાસા માટે જુઓ વાક્યરચનાના વિષયમાં વિભક્તિઓના અર્થ). આવાં કારણોથી આપણે વિભક્તિનો મુખ્ય આધાર પ્રત્યયપર રાખીએ છીએ; એમ છતાં શબ્દનું એકજ રૂપ કે વિભક્તિના એકજ પ્રત્યય અનેક વિભક્તિ બતાવે છે. તેવે પ્રસંગે વિભક્તિનો આધાર અર્થ ઉપર રાખવો પડેછે, તેથી વિભક્તિ વિષે કંઈ વિશેષ ખુલાસો નીચે આપ્યો છે.

જેમ પહેલી વિભક્તિ પ્રત્યય રહિત હોયછે, તેમ કોઈ વાર બીજી વિભક્તિઓના પ્રત્યયનો લોપ થઇને નામનું મૂળ રૂપ વપરાય છે.

છોકરા સારૂ પાટી લાવો.
લખ્યું વિધાતા વ્યર્થ ન હોય. કાવ્યદોહન.
દર્શન પામું શ્રીનરહરિ. ,,
માનવી મૂર્ખ મન વ્યર્થ શોચે. ,,

આમાં છોકરો ચોથી, વિધાતા ત્રીજી, નરહરિ છઠ્ઠી, અને મન સાતમી વિભક્તિમાં છે.

૧૦૨. બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય ‘ને’ છે, પણ તેજ પ્રત્યય ચોથીમાં આવેછે, માટે ને પ્રત્યયવાળા નામની પછી માટે, કાજે, વાસ્તે, અર્થે, સારૂ વગેરે અવ્યયો હોય નહિ, અથવા મૂકી શકાયજ નહિ, તેને બીજી વિભક્તિ લાગી છે, એમ સમજવું. તેણે ગાયને લાકડી મારી. એમાં ગાયને સારૂ એમ કહેવાશે નહિ, માટે એ બીજી વિભક્તિ છે.

બીજી વિભક્તિ વિશેષે કરીને કર્મને અર્થે વપરાય છે, માટે કેટલાક પહેલી વિભક્તિ કર્મ અર્થે હોય, તો તેને પણ બીજી ગણવાને કહેછે. જેમ, તેણે વાઘ માર્યો, અહીં વાઘ કર્મ છે, તથાપિ પહેલીનું રૂપ છે, માટે તેને બીજી નહિ, પણ પહેલીજ ગણવી.

છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય નો છે, તેનું ને રૂપ થાયછે, ત્યારે તે બીજી વિભક્તિ જેવું દેખાય છે, પરંતુ તેવે ઠેકાણે તે છઠ્ઠી વિભક્તિજ ગણવાની છે. જેમ, પટેલને છોકરે=પટેલના છોકરાએ. તેના ભાઇને ગામ વરસાદ પડ્યો= તેના ભાઇના ગામમાં વરસાદ પડ્યો.

૧૦૩. ત્રીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય ‘એ’ છે. પણ કોઈ વખત નામની અંદર એ ‘પણ’ ના અર્થમાં ભળી જાયછે. જેમ, હું ગયો હતો, ને મનસુખે ત્યાં આવ્યો હતો. મનસુખે એટલે મનસુખ પણ. અહીં એ ને કાઢી નાખ્યા પછી જે વિભક્તિ રહે, તે તેને લગાડવી. ઘણા લખનારા પણના અર્થના ‘એ’ ને છૂટો લખેછે (ને જ્યાં બને ત્યાં તેમ કરવું સારૂં છે), પણ કોઇ વાર કવિતામાં ને બીજે પ્રસંગે શબ્દમાં તે મળેલો જણાય છે. જેમ, “ ટળે તાપ પાપે મળે જેથી મુક્તિ” (પાંચમી ચોપડી). એમાં પાપે

=પાપ પણ. પાપ પહેલી વિભક્તિમાં છે. એનું પદચ્છેદ જૂદું કરવું.

ઘરની ત્રીજી વિભક્તિમાં ર ઉપરની માત્રા ઘ ઉપર જઇને ઘેર થાયછે; પણ કાઠિયાવાડમાં તો 'ઘરે' એવુંજ રૂપ વપરાય છે.

૧૦૪. ચોથી વિભક્તિ પછી હમેશા, વાસ્તે, કાજે, અર્થે, માટે, સારૂ, લીધે, એમાંનો કોઇ અવ્યય હોવોજ જોઈએ. પછી તે પ્રત્યક્ષ હોય, કે અધ્યાહાર હોય.

કોઈ ક્રિયાપદને બે કર્મ હોય, ત્યારે ને પ્રત્યયવાળા કર્મને કેટલાક ચોથીમાં ગણેછે. રાજાએ બ્રાહ્મણને દાન આપ્યું. સંસ્કૃતમાં એવે ઠેકાણે 'બ્રાહ્મણને' ચોથી વિભક્તિ લાગેછે.

૧૦૫. થી પ્રત્યયથીજ પાંચમી વિભક્તિ સમજવી. કોઈ વાર વતે, વડે, થકી, એ અવ્યયો થીનો અર્થ બતાવે છે. જેમ, મનસુખથી કામ થયું, એટલે મનસુખ–વતે–વડે –થકી કામ થયું. વતે, વડે, થકી, બરાબર પાંચમી વિભક્તિની ગરજ સારે છે. તેમને અવ્યયમાં ગણવા.

૧૦૬. છઠ્ઠી વિભક્તિ સંબંધ બતાવે છે, તેથી વિશેષણના જેવું તેનું રૂપ થાયછે; અને તે માટેજ આગળના નામની જાતિ, વચન પ્રમાણે તેના પ્રત્યય નો, ની, નું, ના, નાં, ને થાયછે.

કવિતામાં તણો–ણી–ણું–ણા–ણાં, ણે. કેરો–રી–રૂં–રા–રાં, રે એવા છઠ્ઠીના પ્રત્યય થાયછે. જેમ,

રૂપ બેઉનાં રામા તણાં.
સંદેહ ભાગ્યો મનડા તણો. } (૭ મી ચો.)

અંધા કેરી લાકડી. (કાવ્યદોહન ભાગ ૧).

૧૦૭. સાતમી વિભક્તિ માં પ્રત્યયથી જણાય છે. કવિતામાં કોઇ વખત એ અર્થે મોઝાર પણ વપરાયછે. જેમઃ— મનુષ્ય કો નહિ વન મોઝાર. (કાવ્યદોહન). વળી, માંહે, મધ્યે વગેરે સાતમી વિભક્તિ બતાવે છે, પરંતુ તેમની ગણના અવ્યયમાં કરેલી છે.

૧૦૮. સંબોધનઃ—ઓકારાંત નરજાતિ, અને ઉંકારાંત નાન્યતરજાતિમાંજ સંબોધન પહેલી વિભક્તિથી જૂદું પડેછે. એટલે એવા શબ્દમાં સંબોધન માટે વિભક્તિ કાર્ય થાયછે. બીજા શબ્દ પહેલી વિભક્તિની માફક જેમના તેમજ રહેછે.

૧૦૯. વિભક્તિઓ ઓળખવાનો સાધારણ નિયમ આ કે શબ્દને જે વિભક્તિનો પ્રત્યય (પ્રત્યક્ષ કે અધ્યાહાર) લાગ્યો હોય, તે વિભક્તિ કહેવી; પછી તે જે અર્થમાં હોય, તે અર્થ બતાવવો.

૧૧૦. ગૂજરાતીમાં શબ્દને કોઇવાર એક કરતાં વધારે વિભક્તિના પ્રત્યય લાગેછે; અને તે પ્રસંગે દરેક વિભક્તિના અર્થનો તેમાં ભાસ થાયછે. જેમ, બહારનાને, ચારેમાંથી, ઘરમાંનાએ.

વિશેષણ.

૧૧૧. વિશેષણ, નામનો ગુણ અથવા સંખ્યા બતાવેછે. ગુણ બતાવે, તે ગુણવિશેષણ, અને સંખ્યા બતાવે, તે સંખ્યાવિશેષણ. જેમ, ભલો માણસ, મોટી ચોપડી, એમાં ભલો ને મોટી એ ગુણ વિશેષણ; અને દશ માણસ, બીજો છોકરો, એમાં દશ અને બીજો એ સંખ્યાવિશેષણ છે.

૧૧૨. વિશેષણ જે નામનો ગુણ બતાવે, તે નામ તેનું વિશેષ્ય કહેવાય. જેમ, કાળું પાટીઉં, એમાં કાળુ એ વિશેષણ ને પાટીઉં વિશેષ્ય છે.

૧૧૩. નામની પેઠે વિશેષણને પણ જાતિ, વચન ને વિભક્તિ લાગે છે. વિશેષ્યની જાતિ, વચન ને વિભક્તિ તેજ વિશેષણની જાતિ, વચન ને વિભક્તિ ગણાય છે.

૧૧૪. વિશેષણના રૂપ ઉપરથી તેના બે પ્રકાર થાયછે. વિકારી, અને અવિકારી. ૧. જેમાં જાતિ વચનને વાસ્તે ફેરફાર થાયછે, તે વિકારી. ૨. જે જાતિ વચનથી ન ફરતાં બધે ઠેકાણે એકજ રૂપે રહેછે, તે અવિકારી. જેમ, ધોળો એ વિકારી વિશેષણ છે; કેમકે તેનાં ધોળી, ધોળું, ધોળાં, એવાં રૂપ થાયછે. પણ લાલ એમાં કંઇ ફેરફાર થતો નથી, માટે તે અવિકારી વિશેષણ છે.

૧૧૫. વિકારી વિશેષણમાં જાતિ પ્રમાણે, ઓ, ઇ, ને ઉં થાયછે; અને વચન પ્રમાણે ઓ નો આ, ને ઉંનો આં થાયછે. વિશેષણ એકલું વપરાએલું હોય, તો બહુવચનમાં આઓ અથવા આંઓ પણ કોઈ વાર થાય. જેમ, રાતો—રાતી—રાતું, રાતા, રાતાં. કોઇ વાર મોટાઓ કે મોટાંઓ બોલાયછે.

૧૧૬. અવિકારી વિશેષણ.

અ—બધાં અકારાંત વિશેષણ—જેમ, લાલ, સફેદ, મહાન્, અભણ, અડીએલ.

આ—ઇ જાતિદર્શક ન હોય, એવાં ઇકારાંત વિશેષણ. જેમ, સોનેરી, ઉદ્યોગી, ઢોંગી, સ્વાર્થી, ઈ૦.

ઇ—ઉ જાતિદર્શક ન હોય, એવાં ઉકારાંત વિશેષણ. જેમ, મહેનતુ, આળંસુ, પરગજુ, ઇ૦.

૧૧૭. અવિકારી વિશેષણુની જાતિ, વચન તેમના પોતાના ઉપરથી માલમ પડે નહિ, માટે તેમના વિશેષ્ય ઉપરથી તેમની જાતિ, વચન નક્કી થાયછે.

૧૧૮. જ્યારે વિશેષ્ય સાથે હોય, ત્યારે વિશેષણને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગતા નથી; પરંતુ, પહેલીના એક વચન શિવાયની વિશેષ્યને વિભક્તિ લાગ્યાથી વિકારી વિશેષણ ફરે છે, તે નીચે પ્રમાણેઃ—

અ—ઓકારાંત નરજાતિ ને ઉંકારાંત નાન્યતરના એકવચનમાં ઓ ને ઉંનો આ થાયછે. જેમ, ઘોળા ઘોડાને, ઘોળા ઘોડાએ, ઘોળા ઘોડાઓથી, ઉંચા છાપરાનું.

આ—બહુવચનમાં ઓનો આ ને ઉંનો આં થાયછે. જેમ, ઘોળા ઘોડાઓથી, ઉંચાં છાપરાંમાં.

ઇ—જયારે ત્રીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય વિશેષ્યમાં ભળી જાયછે, ત્યારે ઓકારાંત, ઉંકારાંત વિશેષણોને છેડે પણ ઓ ને ઉં બદલાઇને એ થઈ જાયછે. જેમ, ઘોળે ઘોડે, ઉંચે છાપરે. (પણ ઘોળા ઘોડાએ, ઊંચા છાપરાએ.)

૧૧૯. જયારે વિશેષણ વિશેષ્ય વગર એકલું વપરાય, ત્યારે તેને નામની માફક વિભક્તિના પ્રત્યય લાગેછે. જેમ, સારાની સોબત કરવી, ભલાથી, મોટાએ, ઇ૦.

૧૨૦. કેટલાંક વિશેષણ પછી વિશેષ્યની જરૂરજ રહેતી નથી. આવાં વિશેષણને નામ પ્રમાણે ગણીને તેમને વિભક્તિઓ લગાડવામાં આવેછે. જેમકે, આંધળાને ખાવાનું આપવું, વિદ્વાનોની મંડળીઓમાં બેસવું.

સંસ્કૃતમાં વત્તા ઓછાનો મુકાબલો બતાવવાને **તર** અને સૌથી વધારે ઓછું બતાવવાને **તમ** પ્રત્યય વિશેષણને લાગે છે. આવાં પ્રત્યયસહિત કેટલાંક વિશેષણો ગૂ-

જરાતીમાં પણ વપરાયછે. જેમ, બલવત્તર (વધારે બળવાન), ચારૂત્તર (વધારે સારી ભૂમિ), ઉત્તમ (ઉંચમાં ઉંચ), લઘુત્તમ (નાનામાં નાનું), વળી સર્વોત્કૃષ્ટ, સર્વોત્તમ, સર્વોપરી એવાં સર્વ સાથે મળી ગયેલાં વિશેષણ સૌથી સરસ નરસપણું બતાવે છે.

સંખ્યાવિશેષણ.

૧૨૧. સંખ્યાવિશેષણના ત્રણ પ્રકારથાય. ૧. **સંખ્યાવાચક**, ૨. **સંખ્યાનુક્રમવાચક**, ૩. અને **સંખ્યાવૃત્તિવાચક**.

૧૨૨. સંખ્યાવાચક—એક, બે, ત્રણ, ચાર, પા, અરધો ઈ૦ **બધી સંખ્યાઓ સંખ્યાવાચક કહેવાયછે.** અરધો ને પોણો એ શિવાયની સંખ્યાઓ બીજા પ્રકારનાં વિશેષણ જેવી છે; એટલે તેમાં જાતિ વચન વડે કંઈ ફેરફાર થતો નથી.

સંખ્યાવાચક વડે વસ્તુઓનો જે આંકડો જણાય, તે બધી વિષે કંઇ કહેવું હોય, તો તેના છેલ્લા અક્ષરમાં એ ઉમેરાય છે. જેમ, ત્યાં ચાળીશ માણસો હતાં, તે ચાળીશે મરી ગયાં, ચાળીશેનું આવી બન્યું, તે ચાળીશેમાં એકજ રોગ પેદા થયો. તેને ચાર છોકરા છે, તે ચારેમાં નઠારા ગુણ છે. બેના બેએ, બંને, બેઉએ થાયછે. બાકીની સંખ્યામાં એ માત્ર વધે છે.

૧૨૩. જ્યારે સંખ્યાવાચક વિશેષણ વિશેષ્ય વગર એકલાં વપરાય છે, ત્યારે તેઓ સંખ્યાવાચક નામ જેવાં ગણાય છે, અને તેથી નામ પ્રમાણે તેમને બધી વિભક્તિઓ લાગેછે. જેમ, બે, બેથી. ચાર, ચારમાં.

પા, અડધો, પોણો, એક, સવા અને એક દોઢ એ-

વચનમાં વપરાય છે. પોણુા બે અને તે પછીની સંખ્યાઓમાં બહુપણુાનો અર્થ હોયછે.

સો, હજાર ઇ૦ ને એકસો, એક હજાર, એમ એકનો અંક લગાડાય છે, તથાપિ તેઓ બહુવચનમાંજ છે.

૧૨૪. કેટલીકવાર એક કરતાં વધારે સંખ્યા બતાવનાર છતાં તેનું એક નામ પાડી, નામ પ્રમાણે તેને એકવચન કે બહુવચન લગાડાયછે. જેમ, એક દશકો, બે દશકા. વિશેષ્ય સાથે હોય, ત્યારે તો બહુવચન વિશેષ્ય ઉપરથી જણાઇ આવેછે. જેમ, બેલું પૂણીઓ, છકડું કેરીઓ, ઇ૦.

૧૨૫. કોઈ પણ હારમાં અમુક વસ્તુ કેટલામી છે, એવું સંખ્યાના જે રૂપથી માલમ પડેછે, તેને અનુક્રમવાચક સંખ્યા કહેછે. જેમકે, પહેલો, બીજો, ત્રીજો, ચોથો, છઠ્ઠો, દશમો, વીશમો, ઇ૦.

એક, બે, ત્રણ, ચાર, અને છ એ સંખ્યાઓ શિવાય બાકીની સંખ્યાઓને છેડે મો (નરજાતિ), મી (નારીજાતિ), અને મું (નાન્યતર) ઉમેરવાથી અનુક્રમવાચક સંખ્યા બને છે. પાંચમો, પાંચમી, પાંચમું; દશમો—મી—મું; એકસોબારમો, ચારહજાર બસેં પચીશમો.

સંખ્યાને છેડે બે, ત્રણ, ચાર અને છ, એ શબ્દો આવે તો છેવટે બીજો, ત્રીજો, ચોથો, છઠ્ઠો અનુક્રમે થાય. કોઈ કોઇ વખત ત્રણ, ચાર અને છને મો પણ લાગે છે. જેમકે, એકસો ત્રણમો, અથવા ત્રીજો, પાંચસે ને ચારમો, અથવા ચોથો, નવસે છમો અથવા છઠ્ઠો, ઇ૦.

પહેલા પ્રકારના વિશેષણના જેવાં સંખ્યાનુક્રમવાચકનાં રૂપ થાયછે.

કોઈ મરી ગએલા માણુસનાં નવથી પંદર દિવસનાં કાર્ય બતાવવાને નવમું, દશમું, એમ પંદરમા સુધી એકલા વપરાય છે. આ ઠેકાણે તેઓ વિશેષણ નહિ, પણ નામ છે, અને તેથી તેમનાં ઉંકારાંત નાન્યતરજાતિના જેવાંજ વિભક્તિ તથા બહુવચનનાં રૂપ થાયછે. જેમ, તેણે બહુ તેરમાં ખાધાં. નાનાં છોકરાં મરી ગયાં હોય, તેનું ચોથિયું, અને કોઈ વાર મોટાં મરનારનું સાતમું, આઠમું, સોળમું એમ પણ વપરાય છે.

૧૨૬. આવૃત્તિવાચક સંખ્યા–અમુક સંખ્યા કેટલી વખત છે, એવું જે રૂપ બતાવે છે, તે આવૃત્તિવાચક સંખ્યા છે. જેમકે, એકવડું અથવા એકગણું; બેવડું, બમણું; તેવડું, ત્રમણું, ત્રગણું અ૦ ત્રણગણું; ચોવડું, ચોગણું, ચોમણું, ચારગણું.

પાંચ અને તે પછીની સંખ્યાઓને છેડે 'ગણું' ઉમેરવાથી તેમનાં આવૃત્તિવાચક રૂપ થાયછે. જેમકે, પંદર ગણું, પચીશગણું, બસે પાંચગણું, પાંચહજાર ત્રણસે બેગણું, ઈ૦ પહેલા પ્રકારનાં વિશેષણ જેવાં એમનાં રૂપ થાયછે.

સર્વનામ.

૧૨૭. જે શબ્દ નામને ઠેકાણે વપરાયછે, તેને સર્વનામ કહેછે. જેમકે, છોકરો આ૦યો ખરો, પણ તેણે લખ્યું નહીં, અહીં તેણે છોકરાને ઠેકાણે છે.

સર્વનામના શબ્દોની સંખ્યા નિયમિત છે. ખરૂં જોઇએ તો એ નામના પેટાનોજ ભાગ છે. સર્વનામ ન વાપરીએ, તો તેની જગાએ કોઇ નામ વાપરવું પડે; પણ એ-

કનું એક નામ વારે વારે આવવાથી ભાષા શોભતી નથી, અને કેટલીક વાર અર્થ પણ ગુંચવણ ભરેલો થઈ જાયછે. જેમ, "મહેતાજી હતા, ત્યાં સુધી મનસુખે ચોપડી વાંચી, પણ તેમના ગયા પછી તેણે તે બંધ કરીને તે ભમવા લાગ્યો." અહીં તેમના, તેણે, તે ને બીજા તે, એ અનુક્રમે મહેતાજી, મનસુખ, ચોપડી અને મનસુખને ઠેકાણે વાપર્યા છે. સર્વનામને બદલે નામને દાખલ કરીએ તો "મહેતાજી હતા, ત્યાં સુધી મનસુખે ચોપડી વાંચી, પણ મહેતાજીના ગયા પછી મનસુખે ચોપડી બંધ કરી મનસુખ ભમવા લાગ્યો." એમ થાય; પણ મનસુખે કહ્યું, કે હું વાંચીશ. અહીં મનસુખે કહ્યું, કે મનસુખ વાંચશે, એમ લખીએ, તો અર્થ સમજતાં ગુંચવણ પડે છે, કેમકે જે વાંચશે, તે એજ પોતે મનસુખ કે કોઇ બીજો મનસુખ, તે બરાબર સમજાય નહીં.

૧૨૮. સર્વનામના પાંચ પ્રકાર છે. ૧. પુરૂષ સર્વનામ, ૨. દર્શક સર્વનામ, ૩. પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ, ૪. સંબંધી સર્વનામ, અને ૫. સામાન્ય અથવા અનિશ્ચિંત સર્વનામ.

૧૨૯. સર્વનામને પણ નામની પેઠે જાતિ, વચન, ને વિભક્તિ લાગેછે. જેમ, તને, તેણીએ, તું, તમે, મારાથી, અમારાથી, ઈ૦.

પુરૂષ સર્વનામ.

૧૩૦. પુરૂષ ત્રણ છે. પહેલો, બીજો, અને ત્રીજો. બોલનારો તે પહેલો પુરૂષ-હું. જેની આગળ બોલેછે, તે બીજો પુરૂષ-તું. જે અન્ય પ્રાણી અથવા પદાર્થ વિષે તે બોલેછે, તે ત્રીજો પુરૂષ-તે.

પુરૂષ સર્વનામનાં રૂપ ત્રણે જાતિમાં બહુધા એક સરખાંજ રહેછે. વાકયના અર્થ ઉપરથી અથવા તે જેને ઠેકાણે વપરાયું હોય, તે નામ ઉપરથી એની જાતિ નક્કી થાયછે. કેટલીક વખત તો જાતિ નક્કી થઇ શકતીજ નથી, ત્યારે તેની સામાન્ય જાતિ કહેવી પડેછે. જેમકે, તે કામ કરેછે. આમાં તે ત્રણે જાતિમાં ગણી શકાય, માટે તેની સામાન્યજાતિ કહેવાયછે. પણ એમ હોય, કે મારા ભાઇ ઘરમાં છે, પણ તે કામમાં છે. અહીં તેની નરજાતિ ગણાય, કેમકે તે ભાઇને ઠેકાણે છે. ત્રીજા પુરૂષમાં ફક્ત કોઇવાર નારીજાતિ જૂદી જણાવવાને તેને બદલે તેણી વાપરે છે. તેણીએ કર્યું, એટલે કોઇ નારીજાતિએ કર્યું.

૧૩૧. પુરૂષ સર્વનામની વિભક્તિઓનાં રૂપ નીચે પ્રમાણે:—

પહેલો પુરૂષ (હું)*

એકવચન.	બહુવચન.
૧. હું.	અમે, અમો, આપણ, આપણે.
૨. મુને, મુજને, મારે, મુને.	અમને, અમોને, અમારે, આપણને.
૩. મેં, મારે.	અમે, અમોએ, અમારે, આપણે.
૪. મારે.	અમારે, આપણે.
૫. મારાથી, મુજથી, મજથી.	અમારાથી, અમોથી, અમથી, આપણથી, આપણાથી.
૬. મારો-રી-રૂં-રા-રે-મુજ.	અમારો-રી-રૂં-રા-રાં-રે, આપણો—ણી, ઇ૦.

* વડનગરા નાગરોમાં અને કાઠિયાવાડમાં કેટલેક ઠેકાણે હુંની બીજી વિભક્તિ હુંને, અને પાંચમી હુંથી, પણ બોલેછે.

૭. મારામાં, મુજમાં, મજમાં.	અમારામાં, અમમાં, અમોમાં, આપણુમાં, આપણામાં.

×

૧૩૨. બોલનાર બહુ જણ હોય, એટલે એક બોલનાર પોતાની સાથેના બીજાઓને પણ સામીલ કરીને બોલેછે, ત્યારે બહુવચનનું રૂપ અમો અથવા અમે વપરાયછે; પણ બોલનાર એકલો, અથવા પોતાની સાથેના બીજાઓની સાથે, જેને કહેછે, તેને પણ અંદર દાખલ કરે, તો આપણ અથવા આપણેનું રૂપ વપરાય છે. એમાં જેને સામીલ કરેછે, તે એક હોય કે વધારે. આપણ અથવા આપણે કોઇવાર અમેને ઠેકાણે પણ વપરાયછે. જેમ, તમારે જવું હોય, તો જાઓ, આપણે (અમે અથવા હું) તો આવનાર નથી.

૧૩૩. એક જણ બોલનાર હોય, તે પણ મોટાઈ દેખાડવાને કોઇ કોઈ પોતાને બહુવચનમાં બોલી અમે વાપરે છે.

બીજો પુરૂષ (તું).

એકુવચન.	બહુવચન.
૧. તું.	તમે, તમો, આપ.
૨. તને, તુંને, તુજને, તજને, તારે.	તમને, તમોને, તમારે, આપને.
૩. તેં, તારે.	તમે, તમોએ, તમારે, આપે.
૪. તારે.	તમારે, આપને.
૫. તારાથી, તુંથી, તુજથી, તજથી.	તમારાથી, તમથી, તમોથી, આપથી..

× સર્વનામને સંબોધન થતું નથી.

૬. તારો-રી-રૂં-રા-રાં-રે-તુજ.તમારો-રી-રૂં-રા-રાં-રે-આપનો-ની ઈ૦.

૭. તારામાં, તુમાં, તુજમાં, તમારામાં, તમમાં, આપમાં. તજમાં.

૧૩૪. તમે, તમો એ બહુવચન બતાવે છે, તથાપિ માન અર્થે એક જણને લગાડતાં પણ આપણે એ રૂપ વાપરીએ છીએ. તું બહુ હલકાને-નાનાને લગાડાય. પરંતુ જેના ઉપર બહુ પ્યાર છે, તેને પણ એકવચન શોભે છે. જેમ, માને, સ્ત્રીને, પરમેશ્વરને તું કહેવાય છે. આપ એ વિશેષ માન બતાવનાર શબ્દ છે. ઉપરીને અથવા મોટા માણસને બીજા પુરૂષમાં કહેતાં આપ લગાડાય છે.

મુજ, તુજ, અને તેથી થતાં રૂપ, તેમ મુને, તુંને, એ કવિતામાં વપરાય છે. જેમ, 'વળી લખાવો તે મુજ મિત્ર' નર્મપંદ્ય. (મુજ એટલે મારા.) 'સોંપુ તારી તુજને (તને)'.

મજ, તજનાં રૂપ સાધારણ ઘરખુણીઆં વાકયોમાં વપરાય છે. જેમ, આ કામ મજથી થવાનું નથી. તજમાં તારાપણું હોય, તો એને છોડે નહિ.

આર્ય વર્ગની ભાષાઓમાં હું બદલાઈને બીજી વિભક્તિથી મકાર શરૂ થાયછે. પણ કાઠિયાવાડમાં હું ને હુંથી એવાં રૂપ ચાલે છે. તેમ બીજા પુરૂષમાં તું ને તુંમાં એમ બોલે છે.

પહેલા બીજા પુરૂષમાં બીજી, ત્રીજી, ચોથી ને કોઈવાર છઠ્ઠીનાં રૂપ મારે, અમારે, તારે, તમારે, થાયછે. તે જ્યાં વપરાય, ત્યાં કોઈ બીજું નામ મૂકી જોવાથી તેઓ કયી વિભક્તિમાં છે, તે માલમ પડશે. જેમ, મારે બે છોકરા છે, લલ્લુને બે છોકરા છે (બીજી); મારે જવું, લલ્લુ-

એ જવું (ત્રીજી); મારે માટે, લલ્લુને માટે (ચોથી); મારે ઘેર, લલ્લુને ઘેર (છઠ્ઠી).

ત્રીજો પુરૂષ (તે).

એકવચન.	બહુવચન.
૧. તે.	તે, તેઓ.
૨. તેને.	તેમને, તેઓને.
૩. તેણે.	તેમણે, તેઓએ.
૪. તેને.	તેમને, તેઓને.
૫. તેથી, તેંનાથી.	તેમનાથી, તેઓથી, તેઓનાથી.
૬. તેનો–ની, ઇ૦.	તેમનો-ની ઇ૦.તેઓનો-ની,ઇ૦.
૭. તેમાં, તેનામાં.	તેમનામાં, તેઓ-તેઓનામાં.

૧૩૫. કોઈ સર્વનામ અથવા નામ વિષેવધારે નક્કીપણે કહેવું હોય, અથવા તેના ઉપર ભાર મૂકીને બોલવું હોય, તો તેનીસાથે પોતે + શબ્દ મૂકવામાં આવેછે. જેમ, હું પોતે, મને પોતાને, રાજા પોતે, ઇ૦.

પોતેનાં બંને વચનમાં સરખાંજ રૂપ થાયછે.

પે૦	પોતે.
બી૦	પોતાને.
ત્રી૦	પોતે, પોતાએ.
ચો૦	પોતાને.
પાં૦	પોતાથી.
છ૦	પોતાનો-ની-નું-ના-નાં-ને.
સા૦	પોતામાં.

૧૩૬. તેને ઠેકાણે કોઇ વખત પોતે એકલું પણ આવેછે. જેમ, પોતે બેસી રહેછે, અને બીજાને કામ આપેછે.

+ પોતાને ઠેકાણે પંડે, જાતે એવાં નામ પણ વપરાય છે.

ત્રીજા પુરૂષમાં માન દેઈને બોલાવતાં પોતે વાપરેછે. જેમ, પોતે કયારના પધાર્યા છે?

૧૩૭. બહુવચનમાં પૃથક્ પૃથક્ કહેવું હોય, તો પોતપોતે વપરાય છે. જેમ, અમે પોતપોતાને ઘેર ગયા; એટલે દરેક માણુસ તેને ઘેર ગયો. પોતે અને પોતપોતે ત્રણે પુરૂષ અને નામ સાથે વપરાયછે. હું પોતે કરીશ; તે પોતે જશે; મનસુખે પોતે લખ્યું છે; છોકરાઓએ પોતપોતાનું કામ સંભાળી લીધું. જે પુરૂષ સર્વનામ સાથે તે મળ્યું હોય, તે પુરૂષ તેને લગાડવો. એકલું વપરાય, તો તે સામાન્ય પુરૂષમાં હોય. જેમ, પોતાનું કામ પોતેજ કરવું.

પોતાના અર્થમાં કવિતાની અંદર નિજ વપરાયછે. "ઉડયા બિંદુ બળ્યો નિજ (પોતાનો) દેહ." કાવ્યદોહન. "નિજનો (પોતાનો) ખુની બને." (સાતમી ચોપડી.)

દર્શક સર્વનામ.

૧૩૮. આ, એ, પેલો, ઓલ્યો, એ દર્શકસર્વનામ કહેવાયછે, કેમકે તેઓ કોઈ વસ્તુને દેખાડતાં હોય, એવો આપણા મનમાં ભાસ થાયછે.

બહુ પાસેના પદાર્થને વાસ્તે આ, એ વપરાયછે, અને તેથી દૂરનાને વાસ્તે પેલો, ઓલ્યો વપરાય છે. આ અને એમાં પણ આ વધારે પાસેની, અને એ તેથી દૂરની વસ્તુ બતાવેછે. એની જગાએ ત્રીજા પુરૂષનું સર્વનામ 'તે' પણ વપરાય છે.

૧૩૯. આ, એ, તે, એ ત્રણે જાતિમાં સરખાં રહેછે. પેલો, ઓલ્યો, એમને જાતિદર્શક પ્રત્યય લાગેછે.

'આ' નાં વિભક્તિનાં રૂપ.

	એકવચન.	બહુવચન.
પે૦	આ.	આ.
બી૦	આને.	આમને.
ત્રી૦	આણે.	આમણે.
ચો૦	આને.	આમને.
પાં૦	આથી.	આમનાથી.
છ૦	આનો-ની-નું-ના-નાં-ને.	આમનો-ની, ઈ૦.
સા૦	આમાં.	આમનામાં.

'એ' નાં રૂપ.

	એકવચન.	બહુવચન.
પે૦	એ.	એ, એઓ.
બી૦	એને.	એઓને, એમને.
ત્રી૦	એણે.	એઓએ, એમણે.
ચો૦	એને.	એઓને, એમને.
પાં૦	એથી.	એઓથી, એમનાથી.
છ૦	એનો-ની-નું, ઈ૦.	એઓનો,એમનો-ની નું,ઈ૦.
સા૦	એમાં, એનામાં.	એઓમાં, એમનામાં.

ટીકાઃ—આ અને એ નાં બહુવચનમાં આઉ અને એઉ એવાં પણ રૂપ કંઇ કંઇ ચાલેછે. જેમ, આઉનાથી શું જોર થાય, એઉ કાલે આવ્યા હતા.

"તે" નાં રૂપ પ્રથમ આપ્યાં છે. પેલો, ઓલ્યો, એમનાં જે જાતિમાં રૂપ કરવાં હોય, તે જાતિના નામ પ્રમાણે થાયછે.

૧૪૦. દર્શક સર્વનામ જે વસ્તુને બતાવતાં હોય, તે વસ્તુનું નામ તેમની સાથે હોય, તો તેમને વિશેષણ ગણવાં.

જેમકે, આ ચોપડી, એ લેખણ, પેલો છોકરો, ઓલ્યો માણસ. એમાં આ, એ, પેલો, ઓલ્યો વિશેષણ છે. ઓલ્યો કાઠિયાવાડમાં વપરાય છે; તોપણ ઓલી પેલી વાત કાઢી, એમ કવચિત ગુજરાતમાં પણ તેનો વાપર છે.

૧૪૧. આ, એ, અને તે, એ દર્શકસર્વનામ ઉપરથી આવો, એવો, તેવો, એ રીતિબતાવનાર; આવડો, એવડો, તેવડો, એ મહત્વ બતાવનાર; અને આટલો, એટલો, તેટલો, એ પરિણામ બતાવનાર રૂપ થાયછે. તેઓ સર્વનામ કરતાં વિશેષણ રૂપે બહુ વપરાય છે.

પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ.

૧૪૨. કોણ, કયો, શું, એ પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ કહેવાય છે; કેમકે તેઓ પ્રશ્ન પૂછવાના કામમાં આવેછે.

૧૪૩. કોણ, એ ત્રણે જાતિમાં એકજ રૂપે રહેછે. કયો અને શું એમ્નને જાતિદર્શક પ્રત્યય લાગે છે, એટલે તેમનાં કયો, કયી (કઇ), કયું, શો, શી, શું, એવાં રૂપ થાયછે.

૧૪૪. કોઇ વાત વિષે બિલકુલ અજાણ હોઇએ, ત્યારે તેની પ્રથમ ખબર મેળવવાના સવાલમાં કોણ અને શું વપરાય છે. કોણ, એ પ્રાણી અને વિશેષે કરીને માણસ જાતને વાસ્તે, અને શું એ નિર્જીવ વસ્તુઓને વાસ્તે વપરાય છે. કોણ અને શુંના સવાલથી જેટલી ખબર મળે, તેના કરતાં વધારે ખબર મેળવવાના, અથવા કોઇ મુકરર વર્ગમાંથી કોઈનું જ્ઞાન થવાના સવાલમાં, તેની જાતિ પ્રમાણે કયો, કયી, કયું વપરાય છે, અને તે પ્રાણી અને પદાર્થ બંનેને લાગેછે. જેમકે,

કોણ છે ? માણસ. કયો ? કાલે આવ્યો હતો તે.

શું વેચ્યું ? ઘર. કયું ? લલ્લુભાઇ રહેતા હતા તે.

ટેબલ ઉપર દશ ચોપડી હતી, તેમાંથી તેં કયી લીધી?
લીલા પૂઠાની ચિત્રવાળી, ઇ૦.

૧૪૫. કોણનાં રૂપ એકવચન અને બહુવચનમાં સરખાંજ થાયછે.

પે૦ કોણ.
બી૦ કોને, કેને, કોણને.
ત્રી૦ કોણે, કેણે.
ચો૦ કોને, કેને, કોણને.
પા૦ કોનાથી, કેનાથી, કોણથી.
છ૦ કોનો-ની-નું-ના-નાં-ને, કેનો-નીઇ૦ કોણનો-ની, ઇ.
સા૦ કોનામાં, કેનામાં, કોણમાં.

૧૪૬. કયો, કયી, કયું, એનાં કિયો, કેઇ, કિયું, એવાં રૂપ પણ થાયછે; એમને વિભક્તિના પ્રત્યયો નામની પેઠે લાગેછે; પણ વિભક્તિવાળાં રૂપ થોડાં વપરાય છે.

૧૪૭. શોનું બહુવચન શા, શીનું શીજ રહેછે, અને શુંનું શાં થાયછે. શીને વિભકિતઓ લાગતી નથી. શો અને શુંનાં બીજી વિભક્તિથી સરખાં રૂપ થાયછે, અને બંને વચનમાં તેનાં તેજ રૂપ રહેછે. જેમઃ—

પે૦	શો, શું.	શા, શાં.
બી૦	શેને, શાને.	એકવચન પ્રમાણે.
ત્રી૦	શેણે, શાને.	
ચો૦	શેને, શાને.	
પાં૦	શેથી, શાથી.	
છ૦	શેનો-ની નું, ઇ૦.	
	શાનો ની નું, ઇ૦.	
સા૦	શેમાં, શામાં.	

કવિતામાં કોઇ વખત કોણને બદલે કવણ, અને શુંને બદલે કશું વપરાય છે. જેમઃ—

"નીરથકી નિર્મળ કવણ, કવણ તિમિરથી ઘોર;
કવણ આભૂષણ હેમથી, કહો એજ અંકોર."
(સાતમી ચો૦).

અખા શું વાંચ્યું સમજ્યો કશું, (અખો ભગત).

૧૪૮. કોણ એ સર્વનામ તરીકે વધારે વપરાય છે. તેની પછી વિભક્તિના પ્રત્યય લાગેલું નામ નથી આવતું. જેમ, કોણ માણસને વાગ્યું, એમ નથી કહેતા, પણ કોને વાગ્યું કહીએ છીએ. કયો, એ ઘણું ખરૂં વિશેષણ રૂપે વપરાય છે. શું, એ વિશેષણ અને સર્વનામ બંને થઇ શકે. જેમઃ—

કોણે કહ્યું ? કયા માણસે કહ્યું ?

શાથી મરી ગયો ? શા રોગથી મરી ગયો ?

કવિતામાં કોઇ વખત કયું અને શુંની જગ્યાએ પણ કોણ આવેછે, અને ત્યારે તે કયું અને શુંની પેઠે વિશેષણ થઇ શકે છે. જેમઃ—

"કોણ રાયની દીકરી, કોણ તેનું ગામ." (નળાખ્યાન).
"સ્વપ્ને સ્વામીનું કોણ ગામ; કોણ જાત પિતાને માત" (ઓખાહ૦).

૧૪૯. પ્રશ્નાર્થકના પહેલા અક્ષર ઉપરથી કેવો, કેવડો, અને કેટલો, એ રૂપ થાયછે; પણ તે સર્વનામ કરતાં વિશેષણ તરીકે વધારે વપરાયછે. જેમ, મનસુખનું તારી પાસે માગતું હતું, તે કેટલાથી પત્યું ? આ ઠેકાણે કેટલાથી સર્વનામ છે. પણ મનસુખ તારી પાસે કેટલા રૂપિયા માગેછે ? અહીં કેટલા વિશેષણ છે.

સંબંધી સર્વનામ.

૧૫૦. જે અને જે ઉપરથી થએલાં જેવું, જેવડું, જેટલું, એ સંબધી સર્વનામ કહેવાય છે. તેઓ વપરાય ત્યારે તેમના સંબંધમાં હમેશાં તે, તેવડું, તેટલું, એ દર્શક સર્વનામો અનુક્રમે આવેછે. જેમકે, જે કહો તે ખરૂં. જેને જેટલું જોઇએ, તેને તેટલું આપો. જેટલાને બોલવું હતું, તેટલાએ તો બોલી લીધું.

૧૫૧. જેનાં ત્રણે જાતિમાં સરખાંજ રૂપ થાયછે. જેવું, જેવડું, જેટલું, એમને જાતિદર્શક પ્રત્યય લાગેછે. જેનું બહુવચન જે અથવા જેઓ થાયછે.

'જે'નાં રૂપ.

	એકવચન.	બહુવચન.
પ૦	જે.	જેઓ.
બી૦	જેને	જેઓને, જેમને.

ઈત્યાદિ " તે " પ્રમાણે.

કવિતામાં જે અને તે ને ઠેકાણે જેહ અને તેહ કોઈ વખત આવેછે. જેમ, " મોટા પર્વત નદીઓ જેહ, તેહ તણો નહિ લાધે છેહ " (કાવ્યદોહન).

જેવું, જેટલું એનાં રૂપ નામની પેઠે થાયછે.

૧૫૨. સંબંધી સર્વનામ વિશેષણ પણ થઈ શકે છે. જેમ, જે માણસને કહેવું હોય, તેને કહો. જેવા દેવ તેવી પૂજા. જેટલું કામ બાકી હોય, તેટલું કરી નાખો.

સામાન્ય સર્વનામ.

૧૫૩. જે સર્વનામ મોઘમપણું બતાવે છે, તેમને સામાન્ય સર્વનામ કહેછે. જેમકે:—

ત્રણે જાતિમાં સમાન રહે એવાં---કોઈ, કાંઇ, કંઇ,

કોઇક, કાંઇક, કંઇક, હરકોઇ, હરકાંઇ, હરકંઇ, સર્વ, સહુ, અમુક, દરેક, એકએક.

ત્રણે જાતિમાં ફરે એવાંઃ—કશું, સઘળું, બધું, બીજું, એકબીજું, એકલું, ફલાણું, થોડુંક, ઘણુંક, કેટલુંક, કેટલુંએક. એમાં છેલ્લાં ચારમાં ક વગરનાં રૂપને જાતિદર્શક પ્રત્યય લાગેછે. જેમ, થોડીક, કેટલાએક, કેટલાંક.

૧૫૪. કોઇ, કાંઇ, કંઇ, કોઇક, કાંઇક, કંઇક, અમુક, એમનાં બંને વચનમાં તેજ રૂપ રહેછે. હરકોઇ, હરકાંઇ, હરકંઇ, દરેક, એ એકવચનમાં વપરાય છે. કોઇને બદલે કવિતામાં કો વપરાય છે.

૧૫૫. સામાન્ય સર્વનામને, છૂટાં આવે ત્યારે, નામ પ્રમાણે વિભક્તિઓના પ્રત્યય લાગે છે. જેમ, કેટલાંકથી, સર્વને, દરેકમાં, ઈ૦.

૧૫૬. સામાન્ય સર્વનામ ઘણીવાર નામની સાથે વપરાય છે. એવે વખતે તેમને વિશેષણમાંજ ગણવાં.

કશું, સઘળું, બધું, થોડુંક, ઘણુંક, કેટલુંક, કેટલુંએક, એકલું, એ કોઈ વખત જથો ને કોઇ વખત સંખ્યા બતાવે છે. જેમ, સઘળું પાણી, સઘળા રૂપિયા; થોડુંક ઘી, થોડાક રૂપિયા, ઈ૦ જ્યારે જથો બતાવે, ત્યારે એ સર્વનામ એકવચનમાં રહે; કેમકે જથો બતાવનાર નામને બહુવચન લાગતું નથી; પણ જ્યાં તેવાં નામ બહુવચન લે, ત્યાં એ સામાન્ય સર્વનામ પણ બહુવચનમાં આવે. જેમ, કશા માલ નથી, બધાં ઘી ચાખ્યાં.

૧૫૭. બીજું. એ સામાન્ય સર્વનામને રૂપે કોઈએકવળી એક બીજું, અન્ય, એવો અર્થ બતાવે છે. જેમ, બી-

જુંં લખવા કારણુ એ છે જે, ઈ૦' 'તમે નહિ, હવે બીજા-ને બોલાવો' (કોઈ પણુ—હરકોઈ બીજાને).

૧૫૮. કોઇ વસ્તુ અથવા વસ્તુઓ ઉપર ભાર મૂકીને બોલીએ, અથવા ફક્ત તે એકજ, બીજું કોઇ નહિ, એમ બતાવીએ, ત્યારે એકલો વપરાય છે. જેમ, હું એકલો શું કરીશ; એકલા તમેજ આવજો; તે વનમાં એકલાં વાંદરાં-જ વસે છે.

૧૫૯. ઘણી વસ્તુઓમાંથી પૃથક્ પૃથક્ વિષે કહેવું હોય, તો એક એકને, અને એક બીજાને વપરાય છે. એ બંનેમાં પહેલો એક હમેશાં પહેલી વિભક્તિમાં રહે છે, ને છેલ્લા એક અથવા બીજાને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે. જેમ, એક એકથી, એક બીજાથી જૂદા બેસો. જ્યારે એ-મને બીજી વિભક્તિ લાગે, ત્યારે પહેલો એક જાણે કર્ત્તા રૂપે ને છેડાના શબ્દ જાણે કર્મ રૂપે હોય, એમ જણાય છે. તેઓ એક બીજાને કહી દેશે. એટલે એક (કર્ત્તા) કહી દે-શે (બીજાને કર્મ).

૧૬૦. જ્યારે કોઇ નામ (નામ જેવાં વિશેષણ પણ) સર્વનામની પાસે આવીને તેમનો સમાનાર્થ બતાવે છે, અથવા નામ અને સર્વનામ એક બીજાને ઓળખાવે છે, ત્યારે સર્વનામને પણ તેમની પાસે આવેલા નામની વિ-ભક્તિ લાગેછે. જેમકે:—તું ભીખારી અહીં કયાંથી આવ્યો. મને અંબળાને કેમ દુ:ખ દોછો. તે દુષ્ટે મને દગો દીધો. તેને ચાકરને વાસ્તે કોણ ખોટી થાય. મારૂં ગરીબનું કહ્યું કોણ માને. એને ચાકરને શી લાજ. જેણે બેવકુફે આ કા-મ કર્યું હોય, તેને મારી પાસે લાવો. આ કોનું બેવકુફ-નું કામ છે.

ક્રિયાપદ.

૧૬૧. ક્રિયાપદ એટલે કાળ સહિત ક્રિયા અથવા સ્થિતિ બતાવનાર શબ્દ. જેમ, કરૂંછું, લખુછું, દોડશે, સૂતો, હતો, ઇ૦.

ક્રિયા એટલે કામ, અને પદ એટલે શબ્દ; એ ઉપરથીજ ક્રિયાપદનો અર્થ ધ્યાનમાં આવશે; પરંતુ જેમાં કંઇ ક્રિયા કરવી પડતી નથી, તે શબ્દો પણ એ વર્ગમાં ગણુવાથી ક્રિયાપદની ખરી વ્યાખ્યા આપવામાં ને સમજવામાં હરકત પડેછે. ગતિવાચક શબ્દોમાં કંઇ પણ ક્રિયા છે, એમ કહેવાય; પણ ઉંઘવું, રહેવું, એમાં ક્રિયા કરવાની નથી. વળી છે, હતો, એ ફક્ત હોવાપણું અથવા સ્થિતિ બતાવનારા શબ્દો છે.

૧૬૨. ક્રિયા જે કરેછે, તેને ક્રિયાપદનો કર્ત્તા કહેછે. જેમ, છોકરો લખેછે, એમાં લખવાની ક્રિયા છોકરો કરેછે, માટે છોકરો કર્ત્તા.

૧૬૩. ક્રિયા જેના ઉપર થાયછે, અથવા તેથી જે ફળ ઉત્પન્ન થાયછે, તેને ક્રિયાપદનું કર્મ કહેછે. જેમ, છોકરો ચોપડી લખેછે; એમાં ક્રિયા ચોપડી ઉપર થાયછે, માટે ચોપડી કર્મ છે.

ક્રિયાપદને કોણ કે કોણે લગાડયાથી કર્ત્તા, અને કોને અથવા શું લગાડયાથી કર્મ માલમ પડે છે. જેમ તે પાઘડી બાંધે છે. કોણ બાંધેછે? તે (કર્ત્તા). શું બાંધે છે? પાઘડી (કર્મ). મેં તેને માર્યો. કોણે માર્યો ? મેં (કર્ત્તા). કોને માર્યો ? તેને (કર્મ).

ધાતુ. *

૧૬૪. ક્રિયાપદના મૂળને ધાતુ કહેછે. જેમ, કર, જા, સૂ, બેસ, ઈ૦.

ધાતુ, એ ઝાડના થડ દાખલ છે. થડ વધીને આગળ જતાં જેમ ડાળ ડાળીઓ, પાંખડાં પાન આદિ થાયછે; તેમ ધાતુને પણ અનેક જાતના પ્રત્યય લાગીને ક્રિયાપદનાં વિવિધ રૂપ—નામ, વિશેષણ, આદિના ઘણા શબ્દો થાયછે. દાખલાને સારૂ 'કર' (સંસ્કૃત કૃ) ઉપરથી આ પ્રમાણે થાયછેઃ–કરૂં, કરેછે, કર્યું, કરતો, કરત, કરીને, કરશે, કરજો, કૃતિ, કૃત્ય, કર્ત્તાર, કૃદંત, ક્રિયા, કૃતાર્થ, વિકાર, કરણી, કરામત, કારક, કાર્ય, કૃત્રિમ, કારમું, કર્મ, કારીગર, કારસ્તાન, કારભાર, અધિકાર, આકાર, કારણ, ઈ૦.

સઘળી ભાષાઓમાં ધાતુ થોડાજ હોયછે; પણ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે તેનો વિસ્તાર વધીને પુષ્કળ શબ્દો થાયછે.

૧૬૫. મૂળ ધાતુઓને સિદ્ધ, અને તે ઉપરથી ઉત્પન્ન (પ્રત્યય ઉપસર્ગ વડે) થએલાને સાધિત કહેછે. જેમ, ખા, બેસ, કર, એ સિદ્ધ ધાતુ; અને ખવરાવ, બેસાડ, કરાવરાવ, સ્વીકાર, અનુસર, એ સાધિત ધાતુઓ છે.

જનાવરોના બોલવાને કે પદાર્થથી થતા અવાજને જે ક્રિયાપદવડે આપણે બોલી બતાવીએ છીએ, તે ક્રિયાપદ-

---

* બીજા પુરૂષના એકવચનમાં આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાન કાળમાં આજ્ઞાર્થે જે રૂપ વપરાય, તેજ ગૂજરાતીમાં ધાતુ જાણવો. જેમ, તું કર, તું ખા, તું બેસ. છે, ને હોય, ક્રિયાપદમાં બરાબર આજ્ઞા થઇ શકતી નથી, માટે તેમના ધાતુ એ રીતે જડે નહિ. છેનો ધાતુ છ, અને હોયનો ધાતુ હો લેવાય છે.

ના ધાતુને અનુકરણ વાચક કહેછે. જેમ, ઘોડો હણહણે છે, ભમરો ગણગણે છે, નોબત ગડગડે છે, ખીચડી ખદખદે છે.

ધાતુના પ્રકાર.

કર્ત્તા ને કર્મ ઉપરથી ધાતુના બે મુખ્ય પ્રકાર થાયછે. અકર્મક ને સકર્મક.

૧૬૬. જ્યારે કર્ત્તાની ક્રિયા પોતાનાજ ઉપર લાગુ પડેછે, ત્યારે ક્રિયાપદ અકર્મક કહેવાયછે. જેમ, હું બેસુંછું. છોકરો જાગેછે. અકર્મક (અ + કર્મ + ક) એટલે કર્મ વગરનું. અકર્મક ક્રિયાપદ સંખ્યામાં થોડાં હોયછે. સ્થિતિ ને ગતિવાચક ક્રિયા અકર્મક હોય. જેમકે, થા, હો, ડર, બીહે, બચ, સૂ, જાગ, રહે, વસ, શરમા, દીપ, ઘટ, વધ, બળ, મર, હીંડ, ચાલ, જા, કૂદ, નાસ, દોડ, ફર, પડ, આખડ, ફૂટ, રડ, હસ, રમ, તર, બૂડ,(ડૂબ,) ગર, ખર, ચળક, ઝળક, પ્રકાશ, ખસ, ફસ, નહા, ભમ, ભટક, રખડ, રઝળ, દુખ, સડ, કોહ, ફળ, ઇ૦.

૧૬૭. જ્યારે કર્ત્તાની ક્રિયા કોઇ બીજા પ્રાણી અથવા વસ્તુ ઉપર લાગુ પડેછે, ત્યારે ક્રિયાપદ સકર્મક કહેવાયછે. જેમ, હું ચોકડું બેસાડું છું. બાપ છોકરાને જગાડેછે.

સકર્મક (સ+કર્મ+ક) એટલે કર્મ સાથેનું. કેટલાક ધાતુ બે કર્મ લેછે, તેથી તે દ્વિકર્મી કહેવાય છે. જેમ, તેણે બ્રાહ્મણને દાન આપ્યું, અહીં દાન અને બ્રાહ્મણ એ બે કર્મ છે; એક આપવાની વસ્તુ, નેં બીજું જેને આપ્યું તે. એજ પ્રમાણે, માર, પીરસ, દે, કહે, દ્વિકર્મી ધાતુ કહેવાય છે. તેમને સકર્મક ગણી લેવા.

૧૬૮. ધાતુના બીજા પણ પ્રકાર છે. જેવા કે, ઉભયવિધ, ભાવકર્તૃક, અને પ્રયોજ્ય. પરંતુ. ઉપર જણાવેલા બે પ્રકારમાં તેઓ આવી જાયછે, એટલે તેઓ અકર્મક હોય કે સકર્મક.

૧૬૯. જે ધાતુ કોઇવાર અકર્મક ને કોઈવાર સકર્મક થાય, તેને ઉભયવિધ કહેછે. (ઉભય એટલે બે.) જેમ, પાણી વહેછે. (અકર્મક). મજૂર ભાર વહેછે (સક૦). આજે સભા મળી (અક૦). હું તેને મળ્યો (સક૦). નીચેના ધાતુ શુદ્ધ ઉભયવિધ છે. કળવું, ખપવું, ગળવું, પ્રગટવું, ફળવું, ફૂકવું, ભાગવું, લાગવું, સોડવું, ઈ૦. બીજી વિભક્તિમાં કોઈવાર કર્મ લે, એવાં ક્રિયાપદ આ છે;-હસવું, રડવું, કૂટવું, ફૂટવું, ખપવું, નમવું, લડવું, જન્મવું-સંસ્કૃતમાં જવું સકર્મક છે, તેની છાયા કોઇ ઠેકાણે ગૂજરાતીમાં પણ જણાયછે. જેમ, તે બ્રાહ્મણી સોનીને ગઈ (નાતરે).

૧૭૦. ભાવકર્તૃકઃ-જ્યારે ક્રિયાપદનો કર્ત્તા કોઈ માલમ પડતો નથી, ત્યારે ક્રિયાપદ ભાવકર્તૃક કહેવાયછે. તેવે વખતે કર્ત્તા ક્રિયાપદનો ભાવ છે, એમ સમજવું. જેમ, પેટમાં દુખે છે, તેમને બનતું નથી, મને અમદાવાદમાં ગમેછે. જાણે નવલશા હીરજીજ તો. જો કર્ત્તા કોઈ પ્રસંગે આવાં ક્રિયાપદમાં સ્પષ્ટ માલમ પડે, તો ભાવકર્તૃક કહેવાની જરૂર નહિ. જેમ, માથું દુખે છે, આ ચોપડી મને ગમે છે, માઠો બનાવ બન્યો; હું જાણુંછું.

૧૭૧. પ્રયોજ્યઃ—જ્યારે કોઈ ક્રિયા પોતે નહિ કરતા બીજા પાસે કરાવે, અને તેમ છતાં ક્રિયાપદનો કર્ત્તા પોતેજ ગણાય, ત્યારે ક્રિયાપદ પ્રયોજ્ય-પ્રયોજક-અથવા પ્રેરક.

(ઉશ્કેરનાર) કહેવાય છે. જેમ, આ કામ તમે ચાકર પાસે કરાવો. અહીં કર્ત્તા તમે છે. તે પોતે કામ નહિ કરતાં ચાકરની પાસે કરાવે છે. વાસ્તવિક જોતાં ક્રિયા તો ચાકરને કરવી પડશે, માટે કરાવો એ પ્રયોજ્ય છે.

૧૭૨. અકર્મક ધાતુનો એકદમ પ્રયોજ્ય થઈ શકે નહિ; તેને પ્રથમ સકર્મક કરવું જોઇએ. જેમ, ઊછરનું સકર્મક ઉછેર, અને તેનું પ્રયોજ્ય ઉછેરાવ થાય. ઉદાહરણ, હું ઊછર્યો, મને તેણે ઉછેર્યો, અને મને તેણે દાઈ પાસે ઉછેરાવ્યો. એજ રીતે પડ, પાડ, પડાવ; મર, માર, મરાવ.

૧૭૩. અકર્મક ઉપરથી સકર્મક કરવાની રીત નીચે આપીછે:—

અ. કેટલાક ધાતુના પહેલા અક્ષરમાં આ ઉમેર્યાથી. જેમ, પડ, પાડ; વળ, વાળ; મર, માર; ઠર, ઠાર; ઢળ, ઢાળ (તેમજ ઢોળ). ઈ૦.

આ. કોઈવાર છેલ્લા અક્ષરની પહેલાના અક્ષરમાં એ ભળ્યાથી. જેમ, ઉછર, ઉછેર; ભળ, ભેળ.

ઇ. કોઈવાર છેલ્લા અથવા છેલ્લાના પહેલાના આનો અ કરીને કે ધાતુને છેડે એમના એમ આડ વાડ (અથવા વાર) પ્રત્યય લગાડવાથી. જેમ, ખા, ખવાડ (ખવાર); જાગ, જગાડ; બેસ, બેસાડ; રમ, રમાડ; સૂ, સૂવાડ, (સૂવાર*).

ઈ. કોઇનાં બે રીતે સકર્મકનાં રૂપ થાયછે. ખસ-

* કોઇ ડ બોલેછે અને કોઇ ર બોલે છે.

ખસેડ-ખેસવ; ઠર-ઠરાવ-ઠેરવ; ફર-ફરાવ-ફેરવ; ભળ-ભેળ-સેળવ.

૩. ટકારાંત ધાતુમાં ટ નો ડ થઈને અને પહેલાં ઊ હોય, તો તેનો ઓ થઇને સકર્મક બને છે. જેમ, ફાટ, ફાડ; ફૂટ, ફોડ; તૂટ, તોડ; છૂટ, છોડ.

બધાં અકર્મક ક્રિયાપદ કંઇ સકર્મક થઇ શકે નહિ. જા, આવ, થા, એ અકર્મકજ રહેછે.

૧૬૪. સકર્મક ઉપરથી પણ પ્રયોજ્ય થતા પહેલાં કેટલીક વાર પ્રયોજ્ય જેવું બીજું રૂપ સકર્મકનું આડ ને વાડ લગાડવાથી થાયછે. જેમ, દેખ, દેખાડ; ગા, ગવાડ; ચાવ, ચવાડ.

૧૭૫. સકર્મક ધાતુ ઉપરથી, અથવા અકર્મકને સકર્મક કર્યા પછી, પ્રયોજ્ય ધાતુ નીચે પ્રમાણે થાયછેઃ—

(૧). ધાતુમાં ઉપાંત્યસ્વર* આ ન હોય, એવા અકારાંત ધાતુને આવ લગાડવાથી. જેમ, મૂકના મૂકાવ; પૂછના પૂછાવ, કરના કરાવ; ખોદના ખોદાવ, ઈ૦.

(૨). ધાતુમાં ઉપાંત્યસ્વર આ હોય, તો આનો અ થઈ જાયછે. જેમ, બાળના બળાવ; મારના મરાવ; દાટના દટાવ; બીવાડના બીવડાવ.

(૩). પ્રયોજ્યના રૂપને રાવ લગાડવાથી એટલે સકર્મકના રૂપને ઉપરના નિયમ પ્રમાણે આવરાવ (આવ-

---

* ઉપાંત્ય એટલે છેવટના અક્ષરની પહેલાંનો. જેમ, બાળ, માર, એમાં આ ઉપાંત્યસ્વર છે. પૂછ, મૂકમાં ઊ, કરમાં અ, અને બોલમાં ઓ ઉપાંત્ય સ્વર છે.

અવ) લગાડયેથી. જેમ, કરાવરાવ, નખાવરાવ, બોલા-
રાવ, ઇ૦.

૧૭૬. જ્યારે પ્રયોજ્યના બેવડા પ્રત્યય આવરાવ કે આવડાવ લાગે છે, ત્યારે ધાતુ દ્વિત્વ (બેવડો) પ્રયોજ્ય કહેવાય છે.

પ્રયોજ્યના કરતાં દ્વિત્વ પ્રયોજ્યમાં કોઇવાર વિશેષ અર્થ હોયછે. જેમ, મેં તે કામ મારા ભાઇ પાસે કરાવ્યું; અને તે કામ મેં મારા ભાઇની મારફતે તેના ચાકર પાસે (કોઇ ત્રીજાને હાથે) કરાવરાવ્યું.

૧૭૭. પ્રયોજ્ય ઓળખવાનો સાધારણ નિયમ આ છે:–

જેની પાસે કામ કરાવવું હોય તેને, પાસે, કને, સાથે, મારફતે અથવા એના જેવા બીજા કોઇ શબ્દ લાગીને તે કર્ત્તા કર્મમાં રહે નહિ, તો ક્રિયાપદ પ્રયોજ્ય સમજવું.

કોઇવાર પ્રયોજ્યનું રૂપ છતાં પ્રયોજ્ય હોતું નથી. જેમ, બાપે છોકરાને ભણાવ્યો. અહીં જો બાપે પોતે શીખનાર છોકરાને વિદ્યા આપી હોય, તો એ પ્રયોજ્ય નથી, પણ જો બાપે કોઇ બીજા પાસે (મહેતાજી પાસે) તેને ભણાવ્યો હોય, તોજ પ્રયોજ્ય કહેવાય. મેં મારી પાઘડી તેની પાસે બંધાવી, અને વિવાહ ઉપર મારા ભાણેજને મેં એક પાઘડી બંધાવી. આમાંથી પહેલું ક્રિયાપદ પ્રયોજ્ય, અને બીજું નહિ.

અકર્મક ને સકર્મક ધાતુથી, સકર્મક અથવા પ્રયોજ્ય જેવા સકર્મક, પ્રયોજ્ય અને દ્વિત્વપ્રયોજ્ય કેવા થાયછે, તે કોઠો નીચે આપ્યો છે:–

મૂળે અકર્મક.	મૂળે સકર્મક.	અકર્મક અ૦ સકર્મકથી થએલાં સકર્મક.		પ્રયોજ્ય.		દ્વિત્વપ્રયોજ્ય.	
બેસ.	૦	બેસાડ.	બેસાર.	બેસડાવ.	બેસરાવ.	બેસડાવરાવ.	બેસરાવરાવ.
સૂ	૦	સૂવાડ.	સૂવાર.	સૂવડાવ.	સૂવરાવ.	સૂવડાવરાવ.	સૂવરાવરાવ.
ઉછર.	૦	ઉછેર.		ઉછેરાવ.		૦	૦
ભળ.	૦	ભેળવ.	ભેળ.	ભેળવાવ.	ભેળાવ.	ભેળવાવરાવ.	ભેળાવરાવ.
ખસ.	૦	ખેસવ.	ખસેડ.	ખેસવાવ.	ખસેડાવ.	ખેસવરાવ.	
૦	ભણ	ભણાવ.		ભણાવ.		ભણાવરાવ.	
૦	લખ.	લખાવ.		લખાવ.		લખાવરાવ.	
૦	ખા.	ખવાડ.		ખવડાવ.	ખવરાવ.	ખવડાવરાવ.	ખવરાવરાવ.
૦	દેખ.	દેખાડ.		દેખડાવ.		દેખડાવરાવ.	
૦	નાખ.	નંખાવ.		નંખાવ.		નંખાવરાવ.	
૦	ચાવ.	ચવાડ.		ચવડાવ.	ચવરાવ.	ચવડાવરાવ.	ચવરાવરાવ.

૪-૫ (ને વખતે ત્રીજા પણ) આસનમાં આવેલા શબ્દોમાં ડ લખવો કે ર એ નક્કી થાય નહિ, કેમકે જૂદા જૂદા ભાગમાં બોલવાની રૂઢી જૂદી છે. ડ ને ર અક્ષરમાં મળતાપણું હોવાથી ગમે તેમ ફેરફાર થઇ શકેછે. બેવડા પ્રયોજ્યમાં આપેલાં રૂપ ઘણાં વપરાતાં નથી. પ્રસંગ ઉપર તેમને લોકો ગમે તેમ બોલેછે.

ભેદ.

૧૭૮. **ભેદ.** એકનું એક વાકય આપણે બે રીતે બોલીએ છીએ. એકમાં શુદ્ધ મૂળ ધાતુને વાપરીને ક્રિયાપદ બોલીએ છીએ, ને બીજામાં ધાતુને મરડીને-ફેરવીને બોલીએ છીએ. "પૃથુરાજને શાહબુદીને માર્યો," કહો, કે "પૃથુરાજ શાહબુદીનથી મરાયો," કહો, તે એકનું એકજઃ અર્થમાં કંઇ ફેર નથી; ફકત બોલવામાં બે ભેદ અથવા તરેહ છે.

૧૭૯. મૂળ ધાતુ ઉપરથી જે ક્રિયાપદો પ્રત્યય વડે ઉત્પન્ન થાયછે, તે મૂળભેદનાં કહેવાયછે. જેમ, મેં લખ્યું, તેમણે લખાવ્યું, અમે લખાવરાવ્યું. એ બધાં ક્રિયાપદો અનુક્રમે લખ, લખાવ, લખાવરાવ, એ ધાતુઓથી થયાં છે, માટે તે મૂળભેદનાં સમજવાં.

૧૮૦. મૂળ ધાતુ મરડાયા પછી પ્રત્યયવડે જે ક્રિયાપદો બનેછે, તે **શકયભેદનાં** ગણાય છે. જેમ, મારાથી ચોપડી લખાઈ, મારાથી ચોપડી લખાવાઈ, અને મારાથી ચોપડી લખાવરાવાઈ.

૧૮૧. ક્રિયાનો કરનારજ કર્ત્તા હોય, તે ક્રિયાપદ મૂળભેદનું, અને ક્રિયાનો કરનાર કારણરૂપે હોય, તો ક્રિયાપદ શકયભેદનું સમજવું.

ક્રિયાનો કરનાર પહેલી કે ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય, તો ક્રિયાપદ મૂળભેદનું. જેમ, હું કરૂંછું, મેં કર્યું, ઇ૦.

ક્રિયાના કરનારને પાંચમી અથવા કોઈવાર પાંચમીના અર્થમાં ત્રીજી વિભક્તિ લાગેછે, ત્યારે ક્રિયાપદ શકયભેદનું હોયછે. જેમ, મારાથી લખાયું, સુવાવડી સ્રીએ(સ્રીથી)

ઘરમાં અડકાય નહિ. કેટલીક વાર શકયભેદ વાપરવામાં શક્તિ એટલે કરી શકવાપણાનો અર્થ આવેછે. જેમ, મારાથી જવાશે (જઈ શકાશે),તો હું જઇશ. એથી ભૂલ ખાઈને શકયભેદ એટલે જેમાં શક્તિ રહેલી છે તે, એવો અર્થ ઘણા સમજે છે. પણ નીચેના દાખલામાં બિલકુલ શક્તિ નથી. પાપનો ઘડો ભરાશે, ત્યારે ફૂટશે. જૂઠું બોલવું, એ પાપ ગણાય છે. મારી ચોપડી "વીરક્ષેત્રમુદ્રાલય" છાપખાનામાં છપાઇ.

૧૮૨. મૂળભેદ ઉપરથી શકયભેદ નીચે પ્રમાણે થાયછેઃ—

(૧) અકરાંત ધાતુને છેડે અનો આ કરવાથી. જેમ, કર, કરા; લખ, લખા; એવા ધાતુના પહેલા અક્ષરમાં આ કે આં હોય, તો તે જઇને એકલો અ કે અં રહેછે. જેમ, માર, મરા; જાળવ, જળવા; નાંખ, નંખાં; બાંધ, બંધા.

(૨) અકરાંત શિવાય કોઇપણ છેડાના ધાતુને અંતે શકયભેદમાં વા વધેછે. જેમ, ખા, ખવા; (આકરાંતને વા લાગતાં અકરાંત થઇ જાયછે). પી, પીવા; સૂ, સૂવા; લે, લેવા; જો, જોવા.

(૩) મૂળ હ છેડાના ધાતુઓ જેઓ હા, હે, હો, છેડાના જણાય છે, તેઓમાં પણ આકારાંત, એકારાંત કે ઓકારાંત સ્વરની માફકજ શકયભેદ કરવા સારૂ વા ઉમેરવો પડે છે. જેમ, નહા, નહાવા; કહે કહેવા; કહો, કહોવા.

.અર્થ.

૧૮૩. કોઇ ક્રિયા થતાં બોલનારનો ભાવ કેવો છે,

તે જેથી માલમ પડે, એવાં ક્રિયાપદનાં રૂપને અર્થ કહે-છે. બોલવાના ભાવ અનેક પ્રકારના છે, અને તેથી અર્થ-ની સંખ્યા તે પ્રમાણે વત્તી ઓછી લેવાય. અહીં અર્થ ત્રણ લીધા છે.

૧. સ્વાર્થ અથવા નિશ્ચયાર્થ, ૨. આજ્ઞાર્થ, અને ૩. સંકેતાર્થ.

૧૮૪. સ્વાર્થ અથવા નિશ્ચયાર્થ. બોલનાર કોઈ વ-સ્તુ વિષે કહેછે, એટલે ફક્ત તે થઈ ગઈ, થાયછે, કે થશે, એટલુંજ જણાવેછે, ત્યારે જે ક્રિયાપદનાં રૂપ વપરાયછે, તે સ્વાર્થનાં સમજવાં. જેમ, મેં લખ્યું, હું કરૂંછું, તેઓ લખશે.

૧૮૫. આજ્ઞાર્થ—જે ક્રિયાપદોનાં રૂપ હુકમ કરવામાં વપરાયછે, તે આજ્ઞાર્થ. જેમ તું કર, તારે બેસવું, તમે જજો. આજ્ઞા એટલે હુકમ; પણ તેમાં અનુજ્ઞા (હુકમ માગવો, રજા લેવી) પ્રાર્થના, ઉપદેશ, આશીર્વાદ, શાપ, એ હુકમને લગતા અર્થ સમાયછે. જેમકે, તું લખ, એ આજ્ઞા; હું લ-ખું સાહેબ ? એ અનુજ્ઞા. "કૃપાનાથ ! મારૂં મહા કષ્ટ કા-પો," એ પ્રાર્થના. "તમે ભણો ભલી ભાત બાઇ હિંદુઆ-ણી," એ ઉપદેશ; તમારૂં કલ્યાણ થાઓ, એ આશીર્વાદ; તેનું સત્યાનાશ જજો, એ શાપ.

ઉપર "તારે બેસવું" એવું ઉદાહરણ આપ્યું છે. તેને કોઇ જૂદો અર્થ ગણીને વિધ્યર્થ એવું નામ આપે છે. વિ-ધ્યર્થમાં હમેશ આજ્ઞા હોયછેજ, માટે તેને પણ આજ્ઞાર્થ-માં ગણ્યો છે. વિધ્યર્થના રૂપમાં આજ્ઞાની સાથે ધર્મ (ફ-રજ); શકયતા, પ્રાર્થના વગેરે હોયછે. જેમ, માબાપે છો-કરાનું સારૂં ચહાવું (ધર્મ), આ કામ કરવું, એમાં શું? (શ-

કયતા), તમારે મહેરબાની કરીને હવે મારા માગતા પૈસા આપવા (પ્રાર્થના).

૧૮૬. સંકેતાર્થ—એક ક્રિયાનું થવું બીજી ક્રિયા ઉપર આધાર રાખે છે. અથવા જેમાં કંઇ શરતને અંગે થવાનું છે, તે સંકેતાર્થ. જેમ, તમે આવત, તો હું લખત; તમે કહેશો, તો હું કરીશ; મેં વાંચ્યું હોત, પણ રાતે દીવો ગુલ થઇ ગયો (એટલે ન વંચાયું). સંકેતાર્થ—જો, તો, પણ વગેરે કેટલાક અવ્યયથી ઓળખાયછે. એમાંથી કોઈનો અધ્યાહાર પણ હોય. (વાક્યવિચારમાં જુઓ.) કેટલીકવાર સંદેહ પડતી વાત પણ સંકેતાર્થનાજ રૂપમાં વપરાય છે. જેમ, એમ પણ હોય. તેના જેવા ભલા માણસે તે આવું કામ કર્યું હોય?

કાળ.

૧૮૭. કાળ] એટલે સમય—વખત. ક્રિયાને અંગે વખત લાગેલો છે, એટલે ક્રિયા ક્યારે બની, તે ક્રિપાપદના જે રૂપથી કલમ પડે છે, તેને કાળ કહેછે. વખતના સ્વાભાવિક ભાગ પ્રમાણે વ્યાકરણની અંદર પણ કાળના મુખ્ય ત્રણ ભાગ પડે:—

૧. વર્ત્તમાન, ૨. ભૂત, ૩. ભવિષ્ય.

૧૮૮. વર્ત્તમાનકાળ એટલે ચાલતો વખત. જે ક્રિયા હાલ બને છે, તે વર્ત્તમાનકાળની સમજવી. જેમ, કરૂં છું (હાલ), જુએ તે આવેછે.

૧૮૯. ભૂતકાળ (થઇ ગએલો વખત). જે ક્રિયા ચાલતા વખતની પહેલાં બની હોય, તે ભૂતકાળની સમજવી. જેમ, તે ગઈ કાલે આવ્યો. અકબરે ૪૯ વરસ રાજ્ય કર્યું.

૧૯૦. ભવિષ્યકાળ (હવે પછી આવવાનો વખત). જે ક્રિયાપદના રૂપથી ક્રિયા હવે પછી થવાની માલૂમ પડે, તે ભવિષ્યકાળનું ક્રિયાપદ છે. તે કાલે જશે. તે ઝાડ થોડે દહાડે ફળશે.

૧૯૧. વર્ત્તમાનનો એક પેટાકાળ આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાન, ભૂતકાળના બે પેટાકાળ, ચાલુભૂત તથા સંકેતભૂત, અને ભવિષ્યકાળનો એક પેટાકાળ આજ્ઞાર્થ ભવિષ્ય મળીને કુલ સાત કાળ થાયછે, તે નીચે પ્રમાણે:—

વર્ત્તમાન.	કરૂંછું.+
આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાન.	કરૂં.
ભૂત.	કર્યું. *
ચાલુભૂત.	કરતો.
સંકેતભૂત.	કરત.
ભવિષ્ય.	કરીશ.
આજ્ઞાર્થ ભવિષ્ય.	કરવું.

વર્ત્તમાનકાળ—ચાલતા કાળ શિવાય નીચેના અર્થમાં પણ આ કાળનું રૂપ વપરાય છે.

(૧). હમેશની સત્યતા અમુક કાળ દર્શાવ્યા વગર. જેમ, બે ને બે મળીને ચાર થાયછે (હમેશાં). જૂઠું બોલવું, એ અનીતિ છે.

+ વર્ત્તમાનકાળ એ આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાનકાળમાં છ ધાતુનાં રૂપ મેળવવાથી થાયછે. માત્ર છું નું અનુકરણરૂપ નથી વપરાય, ત્યારે તે વર્ત્તમાન કૃદંત સાથે આવેછે. જેમ, કરૂંછું = કરૂં + છું, કરતો નથી = કરતો+નથી.

* કર્યું, કરતો, કરવું, એ કૃદંત પણ થાયછે; પરંતુ તેમનો ક્રિયાપદ તરીકે વાપર બહુ છે. કરતો કૃદંત ને ચાલુભૂતમાં ઘણો ફેર છે. આ વિષે કૃદંતમાં જુઓ.

(૨). મહાવરો અથવા નિત્યનું કામ બતાવવામાં. તે રાતે વાંચે છે (રાતે રાતે રોજ). તે નિશાળે જાય છે (રોજ), પણ ભણતો નથી.

(૩). કોઇવાર ગુજરેલી વાતનું વર્ણન કરતાં કે ગ્રંથકારનું કહેલું–લખેલું ફરી કહી લખી જણાવતાં આ રૂપ વપરાય. જેમ, રામ લક્ષ્મણ મૂર્છાંગત થાયછે, થોડી વારે તેઓ ઊઠે છે, રાવણ સંગ્રામમાં પડે છે, વાલ્મિક ઋષિ આ પ્રમાણે કહેછે:—પરાશર લખે છે કે:–ઇ૦.

(૪). હવે પછી થવાનો, પાસેનો ભવિષ્યકાળ પણ એ રૂપથી જણાય છે. જેમ, હું કાલે વડોદરે જાઉંછું; તેણે કહ્યું, કે આવુંછું, જરા સબુર કરજો; ગવર્નર આવતા મેલમાં વિલાયત જાયછે.

આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાન:–(એને કોઇ અનિયમિત વર્ત્તમાન કહેછે.) ૧. આ કાળ કેટલીક વખત શુદ્ધ વર્ત્તમાન કાળના રૂપમાં વપરાય છે, જેમ,

"શંખ વદે તું સાંભળ રાય, શીતળ તેલજ બાળે કાય;
મંત્રજડી જાણે તુજ તન, સંશય પામે મારૂં મન."

(કાવ્યદોહન.)

કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય, અને ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય.
આવે ઘોડા વેગે, અને જાય કીડી વેગે. ખોદે તે પડે.

(૨). ઘણી વખત આ કાળમાં ક્રિયા હવે પછી થવાની હોયછે. જેમ, હું કરૂં ? (હવે પછી), તે જાય ? (હવે પછી).

(૩). પહેલા પુરૂષમાં અનુજ્ઞા (આજ્ઞા-રજા માગવી), અને બીજા પુરૂષમાં આજ્ઞા ને અનુજ્ઞા બન્ને અર્થમાં આ

રૂપ વપરાય છે. જેમ, હું લખું સાહેબ ? (રજા), તું કર (આજ્ઞા); તે કરે સાહેબ ? (અનુજ્ઞા). તે કરે એવો અમારો હુકમ છેજ. ખરૂં જોતાં આજ્ઞા બીજા પુરૂષને હોય, ત્રીજા પુરૂષને થઈ શકે નહિ. પહેલા પુરૂષમાં આજ્ઞા ન હોય, પણ તેના બહુવચનમાં જો બીજાં માણસો ભળેલાં હોય, તો તેમને યોગે આજ્ઞા થાય. જેમ, આપણે ચાલો હવે.

(૪). કોઇ વખત સંદેહ પડતી વાત આ કાળથી બતાવાય છે. જેમ, એમ પણ હોય; કદાપિ એ કામ તેનાથી બને.

(૫). કોઇવાર ભૂતકાળના અર્થમાં એ રૂપ વપરાયછે. જેમ, એક છોડી હશે, તે રોજ નિશાળે જાય, ત્યાં ભણે, ને ચોપડી બગાડે નહિ. ઇ૦. (બીજી ચોપડી.)

"વસે એક બ્રાહ્મણ મહામતિ," (છઠ્ઠી ચોપડી).

તે કહે, હું જઇશ. (એટલે તેણે કહ્યું, કે હું જઇશ).

(૬). ભૂતકાળની બાબતનું વર્ણનશરૂ કરતાં તે વપરાય છે. જેમ, રામ સંગ્રામે કેવા ચઢે, રાવણ સાથે કેવા લઢે, તેનાં શિર કેવી રીતે છેદે, એ કથાનો વિસ્તાર કેવો થાય ?

(૭). સંકેતાર્થ વાકયમાં પણ આ કાળનું રૂપ વપરાય છે. જેમ, જો તું કહે, તો હું જાઉં.

(૮). કોઈ વખત આ રૂપ ભવિષ્યકાળના રૂપને બદલે આવેછે. આ વખતે તેની પહેલાં 'નહિ' કે ન મૂકાયછે. જેમ, તે નહિ કહે–તે કહેશે નહિ. તે નહિ બોલે–તે બોલશે નહિ. તું ન કર–તું કરીશ નહિ.

ભૂતકાળ ગયા વખત શિવાય નીચેના અર્થમાં વપ- રાય છેઃ—

(૧). એમાં વર્ત્તમાન સહિત ભવિષ્યનો અર્થ આવેછે. જેમ, તમે જાઓ, હું આ આવ્યો (આવુંછું, હવે પછી).

(૨). હવે પછીની વાત વિષે કહેતાં પણ એ કાળ વપ- રાયછે. જેમ, જો એકવાર હાર ખાધી, તો પછી થઈચૂક્યું. ચૂપ રહો, જો બોલ્યા, તો માર ખાશો.

ચાલુભૂત—૧. એકજ વખતનું નહિ, પણ ઘણા વ- ખતનુંનક્કી કામ બતાવે છે. જેમ, જ્યારે તે નિશાળે ભ- ણતો, ત્યારે ચોરીઓ કરતો, ને માર ખાતો.

(૨). વર્ત્તમાનકાળની ક્રિયાનો નકાર બતાવતાં આ રૂપ વપરાય છે. જેમ, હું કંઇ કરતો નથી. તું કેમ ખાતો નથી?

(૩). કેટલીક વખત આજ્ઞા કરવામાં પણ ચાલુભૂત વ- પરાય, અને તે વખતે તેની પહેલાં ન આવેછે; અને તે ભવિષ્યકાળનો અર્થ બતાવે છે. જેમ, તું ત્યાં ન જતો, એ- ટલે ત્યાં જઇશ નહિ, તેમજ ન ખાતો, ન જોતો, એટલે ખાઇશ નહિ, જોઈશ નહિ, ઇ૦.

સંકેતભૂત—એ કાળમાં ક્રિયા બિલકુલ બનેલી હોતી નથી, પણ જો કરનારને અમુક સરત મળી હોત, તો તે કામ બનત, એવો અર્થ છે. જેમ, જો તમે કહેત, તો હું કરત, હું જાત, પણ કેટલીક અડચણને લીધે રહી ગયો.

સૂરત તરફ ત ઉપર માત્ર વધારીને એ રૂપ બોલેછે. જેમ, જો તે આવતે, તો હું કહેતે.

ભવિષ્યકાળ—પહેલા પુરૂષમાં કેટલીકવાર કરનારની ઈચ્છા કે ઈરાદો બતાવે છે. જેમ, તમારૂં કામ હશે, તે હું

કહેશો કે તરત કરીશ. અમે કાલે સૂરત જઇશું. કેટલીક-વાર ફક્ત ભવિષ્યકાળજ જણાય છે. જેમ, એથી હું દુઃખ પામીશ. બીજા પુરૂષમાં વિનતિ કરવામાં એ વપરાય છે. જેમ, તમે આટલી તસ્દી લેશો ? જ્યારે આજ્ઞાર્થમાં વાપરીએ, ત્યારે શો ને શેને બદલે જો ને જે લખીએ છીએ. જેમ, તમે કરજો, તું કરજે. ત્રીજા અને પહેલા પુરૂષમાં પણ આશીર્વાદ અને શાપમાં જો આવે છે. જેમ, જો મેં પાપ કર્યું હોય, તો હું આંધળી થજો. તે મરજો. તેનું કલ્યાણ થજો.

આજ્ઞાર્થ ભવિષ્યકાળ—એને, કોઇ વિધ્યિવર્ત્તમાન, કોઇ સામાન્યરૂપ, કોઇ અકાળરૂપ, ને કોઈ ભાવેરૂપ ગણે છે. એ બધા અર્થ એમાં છે. ક્રિયાપદ રૂપે એ હમેશાં ભવિષ્યકાળ ધારણ કરેછે, અને વિધિ આજ્ઞાર્થમાં આવી જાયછે. (૧૮૫ ની પે. ક.), માટે અમે એને આજ્ઞાર્થભવિષ્ય ગણ્યો છે. બીજા ત્રીજા પુરૂષમાં એ આજ્ઞાર્થે વપરાય છે. જેમ, તારે કરતા જવું. પહેલા પુરૂષમાં કરનારનો ઠરાવ, અથવા જાણે પોતાને હુકમ કર્યો હોય, તેવા અર્થમાં એ આવેછે. જેમ, મારે કરવું.

કૃદંત.

૧૯૨. ધાતુ ઉપરથી એવા શબ્દો ઉત્પન્ન થાય, કે જેમાં ક્રિયાનો તેમજ શબ્દના બીજા વર્ગોનો પણ અર્થ આવે, ત્યારે તે શબ્દને કૃદંત કહેછે. જેમ, કરેલું એમાં કરવાની ક્રિયા+વિશેષણનો અર્થ છે. ખાવું એમાં ખાવાની ક્રિયા+નામનો અર્થ છે.

૧૯૩. કૃદંત, સર્વનામ શિવાય બધા વર્ગોમાં જઈ શકે છે. જેમ, ખાવું નામ, ખાધેલું વિશેષણ, ખાવું ક્રિયાપદ, ખાઇને અવ્યય.

૧૯૪. જ્યારે કૃદંત નામ કે વિશેષણ રૂપે હોયછે, ત્યારે તેને નામ વિશેષણ પ્રમાણે જાતિ, વચન ને વિભક્તિ લાગે છે. જેમ, ખાવો, ખાવી, ખાવું,–ખાવા, ખાવામાં, ખાધેલો-લી-લું-લાં, ખાધેલાથી. કૃદંત અવ્યય રૂપે હોય, ત્યારે તેમાં અવ્યયનો ગુણ આવેછે; એટલે જાતિ, વચન ને વિભક્તિ નહિ લાગતાં હમેશાં તેઓ એકજ રૂપે રહેછે. જેમ, ખાઈ, ખાઇને.

ખાઇને એમાં ને પ્રત્યય ઉભયાન્વયી અવ્યયનો ભળેલોછે; બીજી વિભક્તિનો નથી. ખાઇને ગયો,-એટલે ખાધું, ને પછી ગયો, એવો અર્થ છે.

૧૯૫. કૃદંતમાં ક્રિયા રહી છે, માટે તે પણ કોઈ કાળ બતાવે છે. જેમ,

વર્ત્તમાન કૃદંત	કરતો, કરતાં.
ભૂત કૃદંત	કર્યું, કરી, કરીને.
વિશેષ ભૂત કૃદંત	કરેલું, ચળિત.
ભવિષ્ય–આજ્ઞાર્થ–નિશ્ચયાર્થ કૃદંત	કરવું.
ભવિષ્યકારક અ૦ કૃદંત	કરવાનો, કરનાર.

૧૯૬. વર્ત્તમાન કૃદંત—કરતો, કરતાં:—કરૂંછુંનું ઉલટું કરતો નથી. એમાં કરતો વર્ત્તમાનકાળ બતાવેછે. કરતો હતો, અહીં કરતો ભૂતકાળમાં જણાયછે, પણ તે હતોની અસર છે, બાકી કરતો એટલે કરવાની સ્થિતિમાં. કરતો હશે, ત્યાં પણ કરવાની હાલતમાં હશે એવો અર્થ છે. બકરી કાઢતાં પેસે ઊંટ. કાઢતાં એટલે કાઢવાની અંદર.

૧૯૭. તોકારાંત વર્ત્તમાન કૃદંતના જેવું રૂપ ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે, ત્યારે તેમાં વર્ત્તમાનકાળ બિલકૂલ હોતો

નથી. તે ચાલુ ભૂતકાળમાં આવેછે. જેમ, પહેલાં તો હું રોજ સવારમાંવાંચતો. કાં તો વાંચતો હતો એમાંથી હતો ઉડી ગયો, ને વાંચતો વર્ત્તમાન કૃદંતનું રૂપ એકલું રહેવાથી ભૂત અર્થ તેમાં આવ્યો હોય, કે કાં તો એનું મૂળ વર્ત્તમાન કૃદંતથી કેવળ જૂદુંજ હોય.

૧૯૮. ભૂતકૃદંત—કર્યો, કરેલું. જેમ, મેં પાઠ કર્યો હતો, મેં પાઠ કરેલો હતો, કર્યો છે, કર્યો હશે, એમાં પણ કરવાનું કામ બની ચૂકયું, એમ બોલવાનો ભાવ છે. કરેલો એ વિશેષ્ય ભૂત છે, કેમકે, કર્યોના કરતાં એ વધારે વહેલાંનો વખત બતાવેછે. તળ્યો લાડુ, ને તળેલો લાડુ, એ એમાં તળેલો એમાં કાળ વધારે ખુલ્લો છે. મરતાને મારવું, મુઆને મારવું ને મુએલાને મારવું. એમાં વર્ત્તમાન, ભૂત અને વિશેષ્ય ભૂતકાળ અનુક્રમે છે.

જયારે કર્યોના જેવાં રૂપ જા ધાતુના વર્ત્તમાન ક્રિયાપદની સાથે આવેછે, ત્યારે એમાં ભૂતકાળનો અર્થ બિલકુલ હોતો નથી; તે વખતે એનો અર્થ ચાલુ વર્ત્તમાન જેવો થાયછે. જેમ, તે લખ્યો જાયછે, દોડયો જાયછે; પણ જો તે જા ધાતુના ભૂતકાળ સાથે આવે, તો ચાલુ અર્થ થાય. જેમ, લખ્યોગયો. જો તે જા ધાતુના ભવિષ્યકાળની સાથે આવે, તો ચાલુ ભવિષ્ય થાય. જેમ, તે લખ્યો જશે. જોઈએ ક્રિયાપદની પહેલાં એ રૂપ આવે, તો આજ્ઞાર્થ ભવિષ્યકાળના રૂપ બરાબર તેનો અર્થ થાય. જેમ, કોર્ટે વિચાર કર્યો (કરવો) જોઇએ, બાપા! પરમાર્થ કર્યું (કરવું) જોઇએ (ગુલાબ નાટક).

૧૯૯. કરી, કરીને, એ અવિકારી કૃદંતને ભૂતકાળ

લાગેલો છે. કામ કરીને જજો, એટલે કર્યા પછી જજો. 'લખી લખી કાગળ લખવાની લેખણ ઘણું લખતાં ગઇ ઘાસી,' દલપતરામ. એમાં લખી લખીને ઘાસી એ ભૂતકૃદંત છે. લખતાં વર્ત્તમાન કૃદંત છે. લખીને એના કરતાં લખીમાં ભૂતકાળ વખતે ઓછો જણાયછે; કેમકે, ને આવવાથી બે ક્રિયા જૂદી પડ્યા જેવું થાયછે, એટલે કાળની સ્પષ્ટતા માલમ પડેછે. જેમ, લખી લાવો, અને લખીને લાવો.

૨૦૦. તકારાંત કૃદંત બહુ વપરાતાં નથી. જેઓ વપરાય છે, તેઓ ભૂતકાળ બતાવેછે; કેમકે, ત પ્રત્યય અસલ સંસ્કૃતમાં ભૂતકૃદંતનો છે. ત લાગતાં કોઇ વખત ધાતુને છેડે ઇ વધેછે. જેમ, તે મોહિત થયો, ચકિત થયો, કોપિત થાશે ગરૂડારૂઢ (કાવ્યદોહન).

૨૦૧. ભવિષ્યકાળ—કરવું, એ છઠ્ઠી વિભક્તિ સાથે હમેશ ભવિષ્યકાળ બતાવેછે. કરવાનો છું (હવે પછી). કરવું પોતે પણ ભવિષ્યકાળમાંજ છે. કરવું છે (હવે પછી). એની સાથે વર્ત્તમાન ને ભવિષ્યકાળનાં ક્રિયાપદ આવે, તો તે સ્પષ્ટ રીતે ભવિષ્યકાળમાં જણાય છે. કરવું છે, કરવું હશે (હવે પછી), કરવું હતું, અહીં પાસેના ભૂતકાળની છાયા પડેછે, તથાપિ તે ભવિષ્યકાળ છે.

૨૦૨. કરનાર, કરવાનો, એ કેવળ વિશેષણ હોય, ને કારક (કરવાવાળો)ના અર્થમાં હોય, તો તેને કાળ લગાડવો સંભવતો નથી. 'જેમ, જગત્નો કરનાર કોણ? જ્યારે કૃદંત કે ક્રિયાપદને રૂપે હોય, ત્યારે તેને ભવિષ્યકા-

ળ લાગેછે. જેમ, હું આ કામ કરનાર હતો (કરવાનો હતો).

૨૦૩. આજ્ઞાર્થ ભવિષ્યનાં એટલે કરવું ને મળતાં કૃદંત નામના વર્ગમાં આવેછે. એમને જાતિ, વચન ને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગેછે. જેમ, કરવું, કરવા, કરવાને, ઇ૦.

૨૦૪. વર્ત્તમાનકૃદંત કરતો, ભૂત કર્યું, વિશેષ્ય ભૂત કરેલું, ચળિત, એ વિશેષણમાં વપરાયછે. જેમ, દોડતી ગાડી, ગઈ તિથિ જોષી ન વાંચે, લખેલી ચોપડી, ચળિત ગ્રહ.

૨૦૫. ઈ, ઇને, તાં, પ્રત્યય વડે કૃદંત અવ્યય બને છે. જેમ, કરી, કરીને, કરતાં. જે રૂપ તોકારાંત કૃદંતના નાન્યતરજાતિના બહુવચનથી થયું છે, તે કૃદંત અવ્યય નથી. જેમ, છોકરાં ભણતાં હતાં. કેટલીકવાર તાંને ઠેકાણે તે વપરાય છે. જેમ, ગાજતે વાજતે આવ્યો. કેટલીકવાર માં પ્રત્યય તેને લાગે છે; (જેમ, લખતા લખતામાં) અથવા તેવા અર્થમાં તે માલમ પડેછે. જેમ, જાઓ કહેતાં જીભ ઉપડતી નથી. કહેતાં = કહેવામાં. “ભણતાં પંડિત નીપજે, લખતાં લહીઓ થાય.” અહીં ભણતાં એટલે ભણવાથી; લખતાં, લખવાથી; લખતાં આવડ્યું એટલે લખવાનું આવડ્યું. આવા વિવિધ વિભક્તિના અર્થ તેમાં સમાયા છે, તથાપિ તેને બધા પ્રત્યય લાગી શકતા નથી, અને બહુધા એજ રૂપે તે વપરાય છે, માટે એ કૃદંતને અવ્યયમાં ગણ્યું છે.

૨૦૬. ભૂતકૃદંત, એ નાન્યતરજાતિના બહુવચનના રૂપમાં કોઇવાર અવ્યય રૂપે અવિકારી બની જાયછે. જેમ, તે લખ્યાં કરેછે. એજ અર્થમાં ‘એ’ પ્રત્યય લેઇને અવિકારી

રૂપ થાયછે. જેમ, બોલ્યે જા. આ રૂપ ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે.

૨૦૭. કેટલાંક કૃદંત ક્રિયાપદને ઠામે વપરાયછે, અને ત્યારે તેમનું વ્યાકરણ ક્રિયાપદ થાયછે. જેમ, હું કામ કરતો, પહેલાં* બહુ બળવાન રાજા થએલા, તેણે કામ કર્યું, તમારે તો કરવું, આપણે તો જવાના.*

૨૦૮. કૃદંતો વપરાઇને એવાં નબળાં થયાં હોય, કે તેમાં ક્રિયાનો ભાગ બિલકુલ રહ્યો ન હોય, ત્યારે તેઓ કૃદંત ગણાતાં નથી. જેમ, બેઠક, થાંભલો. એ બેસ, થંભ ધાતુ ઉપરથી થએલાં નામ છે.

સંસ્કૃત અને તે ઉપરથી થએલી ગૂજરાતી, મરેઠી, વગેરે ભાષાઓમાં (બીજા દેશોની ભાષામાં પણ) શબ્દનું નીપજવું વિશેષ કરીને ધાતુ ઉપરથી છે. નીચેના દાખલા જુઓ.

(૧). ધાતુ ઉપરથી થએલાં નામ—માર, ભાર, કારજ, રહેણી, ભણતર, ઠરાવ, દળામણ, ચવેણું, ખાનપાન, મરણ, કરનાર, કર્ત્તા, ઘેરો, ચરાઈ, વણાટ, ઘાટ, ઘડો, પાઠક, ઇ૦.

(૨). ધાતુ ઉપરથી થએલાં વિશેષણ. જેમ, રખડેલ,

---

* થએલા એ વિશેષ્ય ભૂતકાળ અને જવાના (જનારો, જનાર) એ નિશ્ચયાર્થે ભવિષ્યકાળ બતાવે છે, એમનાં રૂપ કાળની યાદીમાં આપ્યાં નથી, કેમકે તેમનું વિશેષ વપરાવું કૃદંત રૂપે છે. ઘણીવાર તેમની પછી કોઇ બીજો કાળ અધ્યાહાર હોયછે. તથાપિ જ્યાં ક્રિયાપદરૂપે વપરાય, ત્યાં તેમને ક્રિયાપદમાંજ ગણવાં. જેમ અમારા બાપ દાદા દુઃખના માર્યા હિંદુસ્તાનમાં આવી **વસેલા**.

અડીએલ, સુધરેલી (પ્રજા), કરડકણો (કૂતરો), વઢકારી (વૈરી), મારકણો (સાંઢ), પારદર્શક (પદાર્થ), ઇ૦.

(૩). ધાતુ ઉપરથી થએલા અવ્યય. કરીને (તેણે કરીને), કરતાં (મારા કરતાં), લીધે, લગણુ, વળી, વળતી, છો, છોને.

સહાયકારક ક્રિયાપદ.

૨૦૯. સહાયકારક ક્રિયાપદ—જ્યારે એક ક્રિયાની પછી બીજી ક્રિયા અથવા ક્રિયાઓ આવીને પહેલી ક્રિયાના કાળમાં કે અર્થમાં ફેર કરેછે, ત્યારે પછીની ક્રિયા અથવા ક્રિયાઓ સહાયકારક (મદદ કરનારી) કહેવાય છે. જેમ, લખ્યું છે, મારી પાડ્યો, જતો રહ્યો હશે; એમાં છે, પાડ્યો ને રહ્યો હશે એ સહાયકારક ક્રિયાપદ છે. છે, હો, નથી, જો, (જોઈએ ને જોવાના અર્થમાં,) શક, જા, આવ, દે, લાગ, બેસ, રહે, લે, ચૂક, નાખ, માંડ, કર, મૂક, રાખ, પડ, પાડ, વળ, વાળ, ઈ૦ ધાતુઓ સહાયકારક થાયછે. તેઓ પોતે મુખ્ય ક્રિયાપદ તરિકે પણ વપરાય. ફક્ત શક ધાતુ ખરો સાહ્યકારક છે. એટલે એ ગદ્યમાં મુખ્ય ક્રિયાપદ તરીકે વપરાતો નથી.

૨૧૦. છ, ને હો, એ કાળ બતાવવાને સહાયકારક રૂપે વપરાય છે, માટે તેમને કાળદર્શક સહાયકારક કહીએ. નથી એ છ નું અકર્ણુ (ઉલટું) રૂપ છે. સંસ્કૃત न (નહિ) + अस्ति (છે) ઉપરથી नास्ति (છે નહિ) થયા, તેનો અપભ્રષ્ટ નથી.

૨૧૧. જોઇએ, એ આવશ્યકતા અથવા ફરજ બતાવે છે. જેમ, તમારે શીખવવું જોઇએ (શીખવવું એ તમારી

ફરજ છે, માટે શીખવો). જોઈએ એ મુખ્ય ક્રિયાપદ હોય, ત્યારે ખપ અથવા અપેક્ષા બતાવે છે. જેમ, મારે લાડુ જોઈએ. પછી સહાયકારકમાં અર્થ વધ્યો, ને તે જરૂરિયાત અથવા ફરજ બતાવવા લાગ્યો. જોઈએ, એ જોવાના અર્થમાં ફરજ બતાવતો નથી. જેમ, અમે તેને અજમાવી જોઈએ.

જોઈએના ધાતુ વિષે મતભેદ છે. આ વ્યાકરણમાં એનો ધાતુ જો ગણ્યો છે.

૨૧૨. શક ધાતુ કરનારની શક્તિ અથવા કામનું થઇ શકવાપણું બતાવે છે. જેમ, હું કરી શકીશ. એ કામ થઇ શકશે.

જા, આવ, વગેરે બીજા ધાતુઓ જ્યારે સહાયકારક રૂપે વપરાય છે, ત્યારે તેમનો મૂળનો અર્થ થોડો કે ઘણો તેઓ રાખેછે. જેમ, બોલી જા, એમાં જા એટલે કોઇ ઠેકાણે જવાનું નથી, પણ બોલવામાં જા૰..ગતિમાન થા, એવો અર્થ છે. લખી આવ, એમાં આવનો અર્થ સ્પષ્ટ વધારે છે. લખીને પાછો આવ. લખી ચૂકયો, અહીં ચૂકવું એટલે ભૂલવું નહિ, પણ જે ચૂકવાનો માયનો પતાવવું થાય છે, (પગાર ચૂકયો), તે અર્થ એમાં છે. લખી નાખો, અહીં નાખવાનો અર્થ ફેંકવું નથી; તોપણ ફેંકવાને સારૂ આપણે તૈયાર કર્યા પછીજ શક્તિમાન થઈએ, માટે જલદી તે કામ કરીને હાથમાંથી હેઠળ મૂકી—નાખીને નવરા થાઓ, એવો અર્થ તેમાં છે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદ.

૨૧૩. કૃદંત અને સહાયકારક ક્રિયાપદોના મેળાપથી સંયુક્ત (બે અથવા વધારે ભેગાં) ક્રિયાપદ બને છે. જેમ, કર્યું છે, લખી નાખ.

૨૧૪. જ્યારે સહાયકારક ક્રિયાપદ કાળદર્શક હોય, ત્યારે કૃદંતનો કાળ અને સહાયકારકનો કાળ મળીને એક કરતાં વધારે કાળનો ભાવ ઉત્પન્ન થાયછે. જેમ, કર્યું હતું, એમાં બેવડો ભૂતકાળ છે. આવાં રૂપને મિશ્રકાળનાં રૂપ કહીએ. કાળદર્શક સહાયકારકના સંયોગથી નીચેના મિશ્રકાળ બનેછે.

વર્તમાન.

કર્યું છે. ભૂત વર્ત્તમાન.
કર્યું હોય. ભૂત આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાન.
કર્યું હોયછે. ભૂત દ્વિત્વ*વર્ત્તમાન.
કરેલું છે. વિશેષ ભૂત વર્ત્તમાન.
કરેલું હોય. વિશેષ ભૂત આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાન.
કરેલું હોયછે. વિશેષભૂત દ્વિત્વ વર્ત્તમાન.
કરતો હોય. ચાલુ આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાન.
કરતો હોયછે. ચાલુ દ્વિત્વ વર્ત્તમાન.
કરવું છે. ભવિષ્ય વર્ત્તમાન.
કરવું હોય. ભવિષ્ય આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાન.
કરવું હોયછે. ભવિષ્ય દ્વિત્વ વર્ત્તમાન.
કરનાર-કરવાનો છે. નિશ્ચયાર્થ ભવિષ્ય વર્ત્તમાન.
કરનાર-કરવાનો હોય. નિશ્ચયાર્થ ભવિષ્ય આજ્ઞાર્થ વ૦.
કરનાર-કરવાનો હોયછે. નિશ્ચયાર્થ ભવિષ્ય દ્વિત્વ વ૦.

ભૂતકાળ.

કર્યું હતું. દ્વિત્વભૂત.

* દ્વિત્વ એટલે બેવડો. હોયછેમાં મૂળ હોય વર્ત્તમાન છે, અને છે એ સહાયકારક વર્ત્તમાનનું રૂપ તેમાં ભળ્યું છે.

કર્યું હોત. ભૂત સંકેતભૂત.
કરેલું હતું. વિશેષ ભૂત ભૂત.
કરેલું હોત. વિશેષ ભૂત સંકેત ભૂત.
કરતો હતો. વર્ત્તમાન ભૂત.
કરતો હોત. વર્ત્તમાન સંકેત ભૂત.
કરવું હતું. ભવિષ્ય ભૂત.
કરવું હોત. ભવિષ્ય સંકેત ભૂત.
કરનાર-કરવાનો હતો. નિશ્ચયાર્થ ભવિષ્ય ભૂત.
કરનાર-કરવાનો હોત. નિશ્ચયાર્થ ભવિષ્ય સંકેતભૂત.

ભવિષ્યકાળ.

કરતો હશે. વર્ત્તમાન ભવિષ્ય.
કર્યું હશે. ભૂત ભવિષ્ય.
કરેલું હશે. વિશેષ ભૂત ભવિષ્ય.
કરવું હશે. (દ્વિત્વ ભવિષ્ય).
કરનાર-કરવાનો હશે. નિશ્ચયાર્થ ભવિષ્ય ભવિષ્ય.

આ રીતે મિશ્રકાળનાં રૂપ ૨૯ થાયછે. એટલા બધા કાળને જૂદાં જૂદાં નામ આપવાથી ગૂંચવણુ અને કઠિણુતા વધે, માટે સાદા અને કૃદંતના કાળનાં નામ ઉપરથી તેમનાં નામ આપ્યાં છે, એટલે તે, રૂપ જોતાં વારનેજ આવડી શકે એવાં છે. સાદા કાળ સાત, વિશેષ ભૂત અને નિશ્ચયાર્થ ભવિષ્ય ક્રિયાપદ રૂપે હોય, તો બે તે, અને ૨૯ મિશ્રકાળ મળીને એકંદર ૩૮ કાળનાં રૂપ આપણી ભાષામાં થાયછે.

૨૧૫. જ્યારે બે ક્રિયાપદ સાથે આવીને એક સંયુક્ત ક્રિયા બને, ત્યારે કાળનો ફેરફાર છેલ્લા, સહાયકારકને થાય-

છે, અને પહેલું ક્રિયાપદ કૃદંતરૂપે રહેછે. જેમ, કર્યું છે, કર્યું હતું, કર્યું હશે, કરી રહેછે, કરી રહ્યો, કરી રહેશે. કાળદર્શક સહાયકારકની પહેલાં વર્ત્તમાન, ભૂત, ને ભવિષ્ય કૃદંતો વપરાય છે. છ ધાતુ વર્ત્તમાનકાળ (આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાનના રૂપ સાથે) કર્યું, કરેલું, કરવું, કરનાર, કરવાનો સાથે વપરાયછે. ફક્ત કરતોની સાથે વપરાતું નથી. હો ધાતુ (હતો ને હશે બંને રૂપ) વર્ત્તમાનકાળ શિવાય ઉપર જણાવેલાં બધાં કૃદંત સાથે આવેછે. જયાં હો વપરાઇ શકે, ત્યાં નથી પણ વપરાઇ શકે. કાળદર્શક સહાયકારક કૃદંત અવ્યય સાથે વપરાય નહિ.

૨૧૬. બીજાં સહાયકારક બહુધા નીચેના કૃદંત સાથે આવેછે.

(૧) જોઇએ (ફરજ), આજ્ઞાર્થ ભવિષ્યના અર્થમાં વપરાતાં રૂપ સાથે. જેમ, કરવું જોઇએ, લખ્યું જોઇએ. જોઇએ (જોવાના અર્થમાં) કરી જેવાં કૃદંત અવ્યય સાથે આવેછે. જેમ, બોલી જઇએ, ચાખી જોઇએ, બોલો જોઇએં, કરો જોઇએ, એવાં રૂપ વપરાય છે, પણ તેમાં બોલો અને કરો એ ક્રિયાપદ છે, અને જોઇએ એ પણ જૂદું ક્રિયાપદ છે. તેમના કર્ત્તા જૂદા જૂદા છે.

(૨) શક, લે, ચૂક, ભૂલ, રાખ, નાચ, પાળ, વળ, વાળ, એ ફક્ત અવ્યય કૃદંત(કરી)ની સાથે આવેછે. જેમ, કરી શકસો, લખી રહ્યા, બોલી લે, થઇ ચૂકયું, કરી મૂક, લઇ રાખ, પાડી નાખ, મારી પાડ, ફરી વળ્યો, માંડીવાળ્યું.

(૩) જા, આવ, એ કરી, કરતો નેં કર્યુંને મળતાં રૂપ

સાથે આવેછે. કર્યા જા, કરતો જા, લખી જા, દોડચો આવ, લઇ આવ, અડચો રહે, બોલતી રહે, કરી રહે.

(૪) લાગ, બેસ, પડ, એ કરીને કે કોઇવાર કરવું જેવાં રૂપ સાથે આવેછે. જેમ, થઇ લાગ્યો, જઈ બેઠો, જઈ પડ્યું, કરી દે, જવા લાગ્યો, જવા બેઠો, કરવા દે.

(૫) માંડ–કરવું ની સાથે આવે. કરવા માંડ, લેવા માંડ્યું.

(૬) કર, એ ફક્ત ભૂત કૃદંતનાં રૂપ કર્યા, કર્યાં, કે કર્યેના જેવા રૂપની સાથેજ આવેછે. જેમ, બોલ્યા કરેછે. લખ્યે કર.

૨૧૭. કરવું જેવાં રૂપની પછી જોઇએ, પડવું આવેછે, ત્યારે તેમાં જાતિ વચનનો ફેરફાર થાયછે; પણ લાગ, બેસ, દે, માંડ, આવે તો તે હમેશ આકારાંત રહેછે. જેમ, બોલવું જોઇએ, બોલવું પડ્યું, બોલવા લાગી, ઈ૦.

૨૧૮. સહાયકારક ક્રિયાપદ સઘળાં કંઇ બધા ધાતુની પછી આવે, એમ ન સમજવું. ગોખી રાખ એમ કહેવાય, પણ સૂઈ રાખ ન કહેવાય; કરી નાખ કહેવાય, પણ પડી નાખ ન કહેવાય.

૨૧૯. શક્યભેદમાં અને પ્રયોજ્યમાં કોઈવાર આખું સંયુક્ત ક્રિયાપદ, કોઈવાર એકલું મુખ્ય ક્રિયાપદ, ને કોઈવાર એકલું સહાયકારકજ ફરેછે. જેમ, આ કામ મારાથી કરાઈ જવાયું. (બંને ફર્યાં), લખાઈ ગયું. (મુખ્ય ક્રિયા ફરી). વાંચી જવાય. (સહાયકારક ફર્યું), આટલું કઢાવી નંખાવો (પ્રયોજ્યનાં બંને ફર્યાં), કઢાવી નાંખો. (એકલી મુખ્ય ક્રિયા ફરી). કાઢી નંખાવો (સહાય ક્રિયા ફરી). દ્વિત્વ

પ્રયોજ્ય બંનેને લગાડતાં લાંબું થઇ જાય, માટે બેમાંની એકનેજ લાગે, ને બીજી ક્રિયા મૂળભેદ કે પ્રયોજ્યમાં રહે. જેમ, કાઢી નંખાવરાવો, કઢાવી નંખાવરાવો, કઢાવરાવી નાંખ્યું, કઢાવરાવી નંખાવ્યું.

સંયુક્ત ક્રિયાપદો બે કરતાં વધારે ક્રિયાથી પણ બનેછે. જેમ, તે લખી ચૂકયો હશે, તમારે બેસી રહેવું જોઇતું હતું. ચાર કરતાં વધારે ક્રિયાથી સંયુક્ત ક્રિયાપદ બનતાં નથી. સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં પહેલી ક્રિયાને મુખ્ય ક્રિયા, અને બાકીનીને સહાય ક્રિયા કહેવી. પહેલા દાખલામાં ચૂકયો, હશે એ બે, અને બીજામાં રહેવું, જોઈતું હતું, એ ત્રણે સહાય ક્રિયા અને લખી તથા બેસી એ મુખ્ય ક્રિયા છે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં છેલ્લી શિવાય બધી ક્રિયાઓ કૃદંત રૂપે હોયછે. માટે જો સંયુક્ત ક્રિયાપદને તોડીને પૃથક્ પૃથક્ શબ્દનું વ્યાકરણ કરાવીએ, તો છેલ્લીને ક્રિયાપદ ગણી તે પહેલાની ક્રિયા અથવા ક્રિયાઓને કૃદંત કહીએ. જેમ, બેસી રહેવું જોઇતું હતું; એમાં બેસી, રહેવું, ને જોઇતું એ કૃદંત, ને હતું એ ક્રિયાપદ છે. જે છોકરા ક્રિયાપદ વિષે ઘણું શીખ્યા નથી, અને ફક્ત કૃદંત, ક્રિયાપદ, નામ આદિ ચોપડીમાંથી ઓળખીજ શકેછે, તેમની પાસે એમ કહેવડાવવું, પણ સંપૂર્ણ પદચ્છેદ કરતાં તો સંયુક્ત ક્રિયાપદ કહેવડાવવું. સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં પદચ્છેદ કરતાં પહેલી એટલે મુખ્ય ક્રિયાનોજ ધાતુ કહેવો; અથવા જેટલાં ક્રિયાપદથી તે સંયુક્ત ક્રિયાપદ થયું હોય, તે બધાના ધાતુ બતાવીએ, તોપણ હરકત નહિ.

જાતિ, વચન, ને પુરૂષ.

૨૨૦. ક્રિયાપદને જાતિ, વચન, ને પુરૂષ લાગેછે. જેમ, ગયો નરજાત, ગઇ નારીજાતિ, ને ગયું નાન્યતરજાતિ. ગયો એકવચન ને ગયા બહુવચન. કરૂંછું (હું) પહેલો પુરૂષ, કરોછો (તમે) બીજો પુરૂષ, કરેછે (તે) ત્રીજો પુરૂષ.

ભૂત, વિશેષભૂત, ચાલુ ભૂત, આજ્ઞાર્થ ભવિષ્ય, નિશ્ચયાર્થ ભવિષ્ય કરનારો કરવાનો અનેએમનાથી થતા મિશ્ર રૂપને જાતિ લાગે છે. જેમ કર્યો–કરી, કર્યું. કરેલો–લી–લું, કરતો–તી–તું, કરવો–વી–વું, કરનારો–રી–રૂં, કરતાનો –ની–નું, કર્યો છે, કરી છે, કર્યું હશે, ઇ૰ બીજા કાળોમાં જાતિદર્શક પ્રત્યયો લાગતા નથી; એટલે તેઓની જાતિ ઓળખાઇ આવતી નથી. જેમ, છોકરો જાયછે, છોકરી જાયછે, છોકરા જાયછે. જેમને જાતિદર્શક પ્રત્યય લાગેછે, તેમને પુરૂષદર્શક પ્રત્યય લાગતા નથી, એટલે ત્રણે પુરૂષમાં તેમનું રૂપ એક સરખું રહેછે. જેમ, હું ગયો, તું ગયો, તે ગયો. ફક્ત નિશ્ચયાર્થ ભવિષ્ય કે વર્ત્તમાન કૃદંત પછી વર્ત્તમાન ને ભવિષ્યકાળ આવેછે, ત્યારે જાતિને પુરૂષ બંને તે સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં જણાયછે. જેમ, હું કામ કરવાનો છું, તમે કામ કરવાના છો, તે સ્ત્રી કામ કરવાની છે. હું કામ કરતો હોઉંછું, તમે કામ કરતા હશો, તે સ્ત્રી કામ કરતી હશે. સંકેતભૂત અને નિશ્ચયાર્થ ભવિષ્ય (કરનાર)નાં રૂપ અવિકારી છે, એટલે તેમનાં જાતિ, પુરૂષ ને વચનમાં એકજ રૂપ રહેછે. સંસ્કૃતમાં ક્રિયાપદને જાતિ લાગતી નથી. શુદ્ધ ક્રિયાપદને ગૂજરાતીમાં પણ જાતિ

હોતી નથી. ગુજરાતીનો ભૂતકાળ એ સંસ્કૃતભુત કૃદંતનું રૂપ છે. કૃદંતને જાતિ હોઈ શકેછે, તેથી જે ક્રિયાપદ કૃદંત જેવાં છે, તેમને જાતિ લાગેછે.

ક્રિયાનાથ.

૨૨૧. ક્રિયાપદને જાતિ, વચન, ને પુરૂષ જેના પ્રમાણે લાગેછે, તેને ક્રિયાનાથ (ક્રિયાનો ધણી–તેને ફેરવનાર) કહેછે. જેમ, રાજા આવ્યો, રાજાએ હરણ માર્યું. અહીં આવ્યો એને જાતિ વચન રાજાનું છે, માટે રાજા ક્રિયાનાથ, અને માર્યું એને હરણ પ્રમાણે જાતિ વચન લાગેછે, માટે ત્યાં ક્રિયાનાથ હરણ છે.

૨૨૨. ક્રિયાનાથ કર્ત્તાએ હોય, ને કર્મ પણ હોય, તે ઉપરના બે દાખલાથી જણાશે. અકર્મક ક્રિયાપદમાં કેટલીક વાર કર્ત્તા પ્રમાણે ક્રિયાપદનું રૂપ નહિ ફરતાં હમેશ એકજ જાતનું રહેછે. જેમ, રાજાએ જવું, રાણીએ આવવું. આવે વખતે કર્ત્તાને ક્રિયાનાથ કહેવાય નહિ, માટે ક્રિયાનો ભાવ એ ક્રિયાનાથ છે, એમ કહેવાયછે.

પ્રયોગ.

૨૨૩. ક્રિયાનાથ ઉપરથી ક્રિયાપદના પ્રયોગ નક્કી થાયછે. પ્રયોગ ત્રણ છે. કર્ત્તરિ, કર્મણિ, ને ભાવે.

કર્ત્તરિ, કર્મણિ, ભાવે, આ શબ્દો સંસ્કૃતમાં સાતમી વિભક્તિના એકવચનના હોવાથી તેમનો અર્થ કર્ત્તાને અર્થ, કર્મને અર્થે, ભાવને અર્થે, એવો થાયછે.

૨૨૪. જ્યારે ક્રિયાનાથ કર્ત્તા હોય, એટલે ક્રિયાપદને જાતિ, વચન, ને પુરૂષ કર્ત્તા પ્રમાણે લાગે, ત્યારે ક્રિયાપદ કર્ત્તરિપ્રયોગનું કહેવાયછે. જેમ, રાજા નાઠો, લશ્કર

નાઠું, શત્રુની ફોજ પાછળ દોડી. એમાં નાઠો, નાઠું ને દોડીનો પ્રયોગ કર્ત્તરિ છે.

૨૨૫. જો ક્રિયાનાથ કર્મ હોય, એટલે ક્રિયાપદને જાતિ, વચન, ને પુરૂષ કર્મ પ્રમાણે લાગે, તો ક્રિયાપદ કર્મણિ પ્રયોગનું કહેવાયછે. રાજાએ વાઘ માર્યો, રાજાએ દાન આપ્યું, છોકરાએ ચોપડી વાંચી. એમાં ક્રિયાપદો કર્મ પ્રમાણે ફરેછે, માટે તે કર્મણિ છે.

૨૨૬. જ્યારે કર્ત્તા કે કર્મ બંનેમાંથી એકે ક્રિયાનાથ ન જણાય, અને ક્રિયાપદ સદા સર્વત્ર ત્રીજા પુરૂષ નાન્યતરજાતિના એકવચનમાંજ રહે, ત્યારે તેને ભાવેપ્રયોગનું ક્રિયાપદ કહેછે. કેમકે, ત્યાં ક્રિયાનાથ ક્રિયાનો ભાવ છે. જેમ, રાજાએ જવું, રાજાથી જવાયું, મારાથી તે છોકરાને અડાયું.

જો કર્ત્તા પહેલી વિભક્તિમાં હોય, તો ક્રિયાપદ કર્ત્તરિ પ્રયોગનું થાય. જેમ, રાજા છે, રાજા જાય, છોકરો ચોપડી લખેછે, છોકરો વિદ્યા ભણ્યો, તે અંગ્રેજી ભણશે.

જો સકર્મક ધાતુનો કર્ત્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે, તો કર્મણિ પ્રયોગ થાય. જેમ, તેણે પુસ્તક લખ્યું, છોકરીએ પાઠ વાંચ્યો, રાજાએ દાન આપ્યું.

અકર્મક ક્રિયાપદનો કર્ત્તા ત્રીજી કે પાંચમી (શક્યભેદમાં) વિભક્તિમાં હોય, તો ભાવે પ્રયોગ થાય. જેમ, મોહુદે ત્યાં જવું, મારાથી અવાયું.

અકર્મક ક્રિયાપદ કર્ત્તરિ કે ભાવે હોય. જેમ, હું આવ્યો, મારે આવવું. સકર્મક ક્રિયાપદ કર્ત્તરિ કે કર્મણિ હોય; તે ભાવે કવચિતજ થાયછે. જેમ, હું ચોપડી વાંચું છું, મેં ચોપડી વાંચી. હું માંદો હતો, પણ તેણે મને મટાડ્યું.

કર્મણિ પ્રયોગમાં સકર્મક ધાતુના ભૂતકાળ, વિશેષ

ભૂતકાળ ને આજ્ઞાર્થ ભવિષ્યકાળના, અને તેઓથી થતાં મિશ્ર કાળોનાંજ ક્રિયાપદો આવેછે. જેમ, મેં કામ કર્યું-કર્યું છે; આ કામ તેણે કરેલું-કરેલું હતું; આ કામ તારે કરવું,-કરવું*છે. સકર્મક છતાં ભૂત ને વિશેષ ભૂતમાં નીચેના ધાતુ કર્ત્તરિ થાયછે,–ભણ, શીખ, સમજ, બોલ, લાવ, વળગ, અડ, અડક, ચૂક, પામ, વદ, બબડ, મળ. જેમ, છોકરો વિદ્યા ભણ્યો, આ નદી રણને મળેલી છે. × આ અપવાદ પ્રેરકભેદમાં કે તેવા રૂપમાં નડતો નથી. જેમ, મેં તેને પાઠ શીખવ્યો, તેણે મને વિદ્યા ભણાવી.

ભાવે પ્રયોગમાં અકર્મક મૂળભેદ નિશ્ચયાર્થ ભવિષ્ય, ને શકયભેદ ગમે તે કાળમાં આવેછે. જેમ, મારે જવું,

---

* આજ્ઞાર્થ ભવિષ્ય કૃદંતથી થતાં મિશ્ર રૂપમાં બોલવાની રૂઢી, એવી પડી ગઈ છે, કે કર્ત્તાને બીજી વિભક્તિ લગાડીએ છીએ. જેમ, તેને કરવું છે–હશે, કરવું હતું. આવે વખતે કર્ત્તા બીજી ને ત્રીજી બન્નેમાં કંઈ ભિન્ન અર્થે વપરાય છે. બીજી ઇરાદો કે જરૂર બતાવે ત્યાં, ને ત્રીજી ફરજ બતાવે ત્યાં મૂકાય છે. જેમ, તેને ખાવું હતું, પણ તેની મા ઘરમાં નહોતી. તેણે કામ કરવું (કરવું જોઇતું) હતું. જ્યાં કર્ત્તા બીજી વિભક્તિમાં હોય, ત્યાં પણ ક્રિયાપદનું ફરવું કર્મ ઉપરજ આધાર રાખે છે, માટે પ્રયોગ કર્મણિ કરવામાં બાધ નથી. આવે ઠેકાણે બીજી વિભક્તિનું રૂપ ત્રીજીને અર્થે સમજવું.

× વિશેષભૂત કૃદંતમાં વિશેષણપણાનો ગુણ વધારે હોવાથી, તે જ્યારે બોલવામાં વિશેષ રૂપે વપરાય છે, ત્યારે મિશ્રક્રિયામાંથી તે છૂટું પડ્યા જેવું થઇને મિશ્રક્રિયાને કર્મણિપ્રયોગમાંથી બાતલ કરે છે. આ કામ તેણે–કરેલું છે–હતું-હશે એમ બોલીએ તો કર્મણિ, પણ આ કામ તેનું કરેલું છે–હતું-હશે, એમ બોલીએ તો પ્રયોગ કર્ત્તરિ થાય; કેમકે ત્યાં ક્રિયાપદ એકલું છે, હતું, હશે, રહે છે, અને તેનો ક્રિયાનાથ ને કર્ત્તા કામ થાયછે.

મારાથી જવાયછે, મારે જવુંછે-હતું-હશે, મારાથી જવાયું છે-હતું-હશે.

૨૨૭. કેટલાંક ક્રિયાપદ એવાં છે, કે તે કોઇવાર કર્ત્તરિ ને કોઇવાર કર્મણિ થાય. એમને ઉભયવિધ ક્રિયાપદ કહેછે. જેમ, તે છોકરીને વીંછી કરડયો. (કર્ત્તરિ) ઊંદરે પાઘડી કરડી. (કર્મણિ) બીજાં ઉદાહરણ,ભણવું,આચરવું, વદવું, વગેરે.

ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાન.

૨૨૮. ધાતુને ભેદ, કાળ, પુરૂષ, જાતિ ને વચનના પ્રત્યય લગાડવાથી તેનાં જૂદાં જૂદાં રૂપ થાયછે, તેને રૂપાખ્યાન કહેછે.

૨૨૯. રૂપ આપતા પહેલાં કાળના પ્રત્યય કેવા થાયછે, તે બતાવીએ. એટલે એ પ્રત્યયો ધાતુને જોડયાથી કોઇ પણ ક્રિયાપદનું રૂપાખ્યાન આપતાં આવડશે.

વર્ત્તમાનકાળ.

	એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરૂષ.	ઉંછું *ઉંછઉં.	ઇએછીએ, ઇએછૈએ.
બીજો પુરૂષ.	એછે, ઉંછું, ઉંછઉં.	ઓછો.
ત્રીજો પુરૂષ.	એછે.	એછે.

આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાનકાળ.

	એકવચન.	બહુવચન.
પે. પુ.	ઉં	ઇએ.

*આ કાળના ખરા પ્રત્યય છું, છઉં, છીએ ઈ૦ છે, પરંતુ તે આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાનકાળના ઉં, ઇએ ઈ૦ પ્રત્યયો સાથેજ વપરાય છે, માટે ઉંછું, ઉંછઉં, ઇંછીએ ઇ૦ પ્રત્યય આપેલા છે.

બી. પુ.	એ, ઉં, ધાતુનું મૂળ રૂપ.	ઓ.
ત્રી. પુ.	એ.	એ.

ભૂતકાળના પ્રત્યય.

	એકવચન.	બહુવચન.
નરજાતિ.	ચો.	યા.
નારીજાતિ.	ઈ.	ઈ, ઈઓ.
નાન્યતરજાતિ.	યું.	યાં.

ચાલુ ભૂતના પ્રત્યય.

	એકવચન.	બહુવચન.
નરજાતિ.	તો.	તા.
નારીજાતિ.	તી.	તી, તીઓ.
નાન્યતરજાતિ.	તું.	તાં.

સંકેતભૂતમાં બધે ઠેકાણે ધાતુને ત લાગે છે.

ભવિષ્ય કાળના પ્રત્યય.

		એકવચન.	બહુવચન.
પે.	પુ.	ઈશ.	ઇશુ.
બી.	પુ.	ઇશ, શે.	શો.
ત્રી.	પુ.	શે.	શે.

આજ્ઞાર્થ ભવિષ્ય.

	એકવચન.	બહુવચન.
નરજાતિ.	વો.	વા.
નારીજાતિ.	વી.	વી, વીઓ.
નાન્યતરજાતિ.	વું.	વાં.

૨૩૦. આજ્ઞાર્થમાં ફક્ત ભવિષ્યકાળની અંદર હુકમ કરે, તો બીજા પુરૂષ એકવચનમાં શેને બદલે જે, અને બહુવચનમાં શોને બદલે જો પ્રત્યય થાયછે. બીજા અર્થોને માટે નોખા પ્રત્યય નથી.

૨૩૧. ઉપરના પ્રત્યય લગાડતાં ધાતુઓમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર થાયછે.

(૧) અકારાંત ધાતુ હોય, તો તેનો અ જઇને પ્રત્યયનો આદિ સ્વર તેમાં ભળી જાયછે. જેમ, કર + ઉંછું = કરૂંછું. બોલ+એછે=બોલેછે. પ્રત્યયમાં પહેલો સ્વર ન હોય, તો ધાતુમાંનો અ કાયમ રહેછે. જેમ, કર + શો=કરશો.

(૨) આકારાંત ધાતુ હોય, તો પ્રત્યયના આદિ સ્વર એ નો ય થઇ જાયછે. જેમ, ખા+એછે=ખાયછે. થા+એ= થાય. ધા+એછે=ધાયછે. (કેટલાક ખાંએ છે, થાએં, એમ પણ લખેછે). કેટલેક ઠેકાણે આકારાંત ધાતુમાં આનો અ થયા પછી પ્રત્યય લાગે છે. જેમ, જા + શે=જશે, જા + તો =જતો, જા+ઇએ=જઇએ. તેમજ થા ઉપરથી થઇએ; થશે, થતો. પણ અભડા, કમા, બોલા, ઇ૦ માં આજ રહેછે. જેમ, અભડાશે, કમાતો, બોલાયું, ઇ૦.

(૩) ઇકારાંત ધાતુમાં પ્રત્યયની આદિની ઇ અને ધાતુના છેડાની ઇ મળીને એકજ ઇ થાયછે. બીજા પ્રત્યય ધાતુની આગળ વગર વિકારે આવેછે. જેમ, પી+ઇએ=પીએ. પી+ઉંછું=પીઉંછું.

(૪) એકારાંત ધાતુઓમાં છેડાનો એ, અને પ્રત્યયની આદિનો એ મળીને એકજ એ થાયછે. જેમ, લે+એછે= લેછે. પ્રત્યયનો આદિ સ્વર ઇ કે ઉ હોય, તો ધાતુના છેડા-

નો એ રહેછે, અથવા એનો અ થાયછે. જેમ, લેઇશું, કે લઈશું, દેઉંછું, અથવા દઉંછું, ઈ૦. પ્રત્યયમાં ઓ હોય, તો તેનો યો થઇ જાયછે, અને ધાતુનો એકાર ઉડી જઈ તેમાં યો મળી જાયછે. જેમ, લે+ઓ=લ્યો, દે+ઓછો=દ્યોછો. (કેટલાક ઓનેજ ધાતુમાં મેળવીને લોછો, લો, દો, એમ પણ બોલેછે.) બીજા પ્રત્યયો લગાડતાં ધાતુમાં વિકાર થતો નથી. જેમ, દેશે, લેતો, લેત, દેવું, ઈ૦.

(૫) ઓકારાંત ધાતુમાં પ્રત્યયનો પહેલો અક્ષર એ કે ઓ આવે, તો ધાતુનો ઓ બદલાઈને ઉ થાયછે. જેમ, જો+એછે=જુએછે. જો+ઓછો=જુઓછો. (કોઈ પ્રત્યયના એ અને ઓનો વે અને વો કરીને બોલેછે. જેમ, જુવેછે, જુવોછો. કોઇ એનો ય કરીને ધાતુને ઓકારાંતજ રહેવા દેછે. જેમ, જો+એછે=જોય છે.) હો ધાતુ પછી એ આવે, તો એનો ય થઈ જાયછે. જેમ, હો+એ=હોય.

(૬) જે ધાતુને છેડે હ બોલાયછે, તેમને લખતાં, તથા તે કેવા છેડાના છે, તે સિદ્ધ કરતાં હમેશાં મતભેદ રહેછે. તેથી નહાય છે, ન્હાય છે, નાય છે;–કહેએ છે, કહોય છે, કોય છે, એવાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપ લખવામાં આવેછે.

૨૩૨. ભતકાળ અને વિશેષ ભૂતકાળનાં પ્રત્યયો લાગતાં ધાતુનો અંત્યસ્વર જતો રહેછે. જેમ, બોલ+યો=બોલ્યો, કહે+યું=કહ્યું. જો સ્વર જતો ન રહે, તો નીચે પ્રમાણે તેમનાં જૂદાં જૂદાં રૂપ થાયંછે.

(૧) કેટલાક સકારાંત ધાતુના સનો ઠ થઈ જાયછે; અને પછી તેને જાતિદર્શક ભૂતકાળ તથા વિશેષભૂતના પ્રત્યય લાગેછે.

ધાતુ.	ભૂતકાળ.	વિશેષભૂત.
પેસ.	પેઠો, પેઠા, ઇ૦.	પેઠેલો, પેઠેલા, ઇ૦.
બેસ.	બેઠો, ઇ૦.	બેઠેલો, ઇ૦.
નાસ.	નાઠો, ઇ૦.	નાઠેલો, ઇ૦.
દીસ.	દીઠો, ઇ૦.	દીઠેલો, ઇ૦.

દેખ ઉપરથી દીઠો, ઇ૦ રૂપ થયાં નથી, પણ મૂળ દૃશ્ (દીસ) ઉપરથી થયાં જણાયછે. દેખઉપરથી તો દેખ્યો વગેરે નિયમિત રૂપ થાયછે. ઉપર આપેલાં રૂપમાં ઠને ઠેકાણે ભૂતકાળ અવ્યય કૃદંતમાં મૂળનો સ વપરાયછે. જેમ, બેસી, બેસીને, ઇ૦.

(૨) કેટલાક ધાતુમાં ધકાર વધેછે, ને પછી ઉપર જણાવેલા ઠની પેઠે તેમાં પ્રત્યયો મળેછે. જેમ,

લે.	લીધો, લીધા, ઇ૦.	લીધેલો, લીધેલા. ઈ૦.
ખા.	ખાધો. ,,	ખાધેલો. ,,
પી.	પીધો. ,,	પીધેલો. ,,
દે.	દીધો. ,,	દીધેલો. ,,

(૩) કેટલાકમાં ત વધેછે.

	ભૂતકાળ.	વિશેષભૂત.
હો.	હોતો=હુતાં, ઇ૦.	(થતો નથી.)
સૂ.	સૂતો, ઈ૦.	સૂતેલો ઇ૦.

(૪) કેટલાકને બે જાતનાં રૂપ થાયછે.

કહે.	કહ્યો–કીધો.	કહેલો–કીધેલો.
કર.	કર્યો–કીધો.	કરેલો–કીધેલો.
મર.	મર્યો–મુઓ.	મરેલો–મુએલો.
બીહી	બીન્યો–બીધો.	બીનેલો–બીધેલો.

ભીજ.	ભીજ્યો–ભીન્યો.	ભીજેલો.
ઉપજ.	ઉપજ્યો–ઉપન્યો.	ઉપજેલો.
નિપજ.	નિપજ્યો–નિપન્યો.	નિપજેલો.

કહે ને ખા ધાતુ શિવાય ભૂતકાળમાં જ્યાં ય આવે-છે, ત્યાં આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાનના એ ને ઇ પ્રત્યયને ઠામે જે ને જી એ પ્રત્યય થાયછે. કવિતામાં તે બહુ વપરાય છે. જેમ, તેલ પરીક્ષા કીજે રાય (કાવ્ય દો.) હાં હાંરે કે રસ ઘોળી ઘોળી પીજે. કોઇવાર એ સાધારણ બોલવામાં પણ વપ-રાય છે. જેમ, લીજીએ મહેરબાન.

(૫) બિલકુલ ધાતુનું રૂપ ફરી ગયું છે તે.

જા.	ગયો.	ગએલો.

(૬) કવિતામાં અને કાઠિયાવાડી બોલીમાં ણો–ણી પ્રત્યય વડે ભૂતકાળ થાયછે, પણ તે શક્યભેદમાં બહુ ને મૂળભેદમાં ક્વચિતજ વપરાય છે.

છાપ.	છપાણો.
તાણ.	તણાણો.
જા.	જવાણું.
કમા.	કમાણો.

૨૩૩. છ, નથી (છનું અકરણરૂપ) હો, જોઇએ, ઉભો, એ અપૂર્ણ ક્રિયાઓ કહેવાયછે, કેમકે તેમને બધા કાળ થતા નથી. તેમ તેમને ઉપર આપી ગયા, તે પ્રત્યય પણ બરાબર લાગતા નથી, માટે તેમાંના પ્રત્યેકનું જૂદું રૂપાખ્યાન આપ્યુંછે. બીજા સહાયકારકને નિયમિત કા-ળના પ્રત્યય લાગે છે, માટે તેમને અકર્મક ને સકર્મક પ્ર-માણે આગળ આપી બતાવેલા પડ ને વાંચ ધાતુને આ-ધારે રૂપ આપતાં આવડશે.

છ ધાતુ.

પુરૂષ.		એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો	પુ.	છું, છઉં.	છીએ, છૈએ.
બીજો	પુ.	છે, છું.	છો.
ત્રીજો	પુ.	છે.	છે.

છને બીજા કાળ લાગતા નથી, કેમકે તે ધાતુજ વર્ત્તમાન કાળદર્શક છે. એનાં ત્રણે જાતિમાં એજ રૂપ રહેછે. એને શકયભેદ નથી. આજ્ઞા એને થઇ શકે નહિ. એ ઉપરથી વર્ત્તમાન કૃદંત છતો, છતી, છતું, છતા અને છતાં; તેમ અવ્યય કૃદંત છો, છોને થાયછે.

નથી.*

૨૩૪. નથીનું રૂપ ફરતુંજ નથી. બધા પુરૂષ, વચન, ને જાતિમાં સરખુંજ રહેછે, એટલે હું નથી, અમે નથી, તું નથી, તમે નથી ઇ૦ છનું એ ઉલટું રૂપ છે, માટે છના રૂપ

* છનું અકરણ રૂપ નથી થાયછે. જેમ, આ માણસ ઘરમાં નથી (છે નહિ). બધાં ક્રિયાપદને અકરણ રૂપ થાયછે, માટે કેટલાક બીજા ધાતુનાં પણ અકરણરૂપ આપી બતાવ્યાં છે. હતોથી ઉલટું નહોતો (હતો નહિ). બેસથી ઉલટું ન બેસ, બેસતો નહિ. નથી શિવાય અકરણ રૂપ બતાવવાને જ્યાં જ્યાં નકાર અથવા તે અર્થદર્શક બીજા કોઈ અવ્યય વપરાય છે, ત્યાં ત્યાં તે નકાર અથવા તેનો અર્થદર્શક અવ્યય સાફ છૂટો માલમ પડે છે. તેને જૂદો કરી શકાયછે, અને તે આવીને ક્રિયાપદના રૂપમાં, કંઈ પણ ફેરફાર કરતો નથી, ત્યારે તે સહિતનાં રૂપને અકરણ ધાતુ ગણી તેમનાં રૂપ આપવાની જરૂર નથી. એવે ઠેકાણે નકારનું જુદું વ્યાકરણ થઇ શકે. નથીમાંથી ન કાઢી લેવાતો નથી, માટે તેનું જૂદું રૂપ આપ્યું છે.

નીચે આપેલી ટીકા એને પણ લાગુ પડી શકેછે. એ ઉપ-રથી કૃદંત થતાં નથી.

હો‡ ધાતુ.

વર્ત્તમાનકાળ.

પુરૂષ.	એકવચન.	બહુવચન.
પે. પુ.	હોઉં—છઉં, હઉંછું.	હોઇએછીએ—છૈએ, હઇએછીએ.
બી. પુ.	હોયછે.	હોછો.
ત્રી. પુ.	હોયછે.	હોયછે.

આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાન.

પે. પુ.	હોઉં, હઉં.	હોઈએ, હઇએ.
બી. પુ.	હોય, હોઉં, હઉં.	હો.
ત્રી. પુ.	હોય.	હોય.

ભૂતકાળ.

નરજાતિ.	હતો, હુતો.*	હતા, હુતા.
નારી. જા.	હતી, હુતી.	હતી, હુતી.હતીઓ,હુતીઓ.
ના. જા.	હતું, હુતું.	હતાં, હુતાં.

ચાલુ ભૂત થતો નથી. સંકેત ભૂતમાં હોત અને હત એજ રૂપ બધે ઠેકાણે ચાલે છે.

---

‡ હો પહેલાં ન આવવાથી,' હ અર્ધસ્વર હોવાને લીધે તેમાં ભળી ગયા જેવો બોલાય છે. જેમ, ન હોય (નોય), નહોતો (નોતો).

* કવિતામાં અને શાસ્ત્રીઓના બોલવામાં હતો ને બદલે ઘણી વખત 'હવો' બોલાય છે. કવિતામાં કોઇ વખત હવાના રૂપ થયોની જગોએ વપરાય છે. જેમ, કહે બેની તને શું હવું, સ્વપ્ન દીઠું કાંઈ નવું. (ઓખાહરણ).

ભવિષ્યકાળ.

પે. પુરૂષ. હોઇશ, હઇશ. હઇશું, હોઈશું.
બી. પુ. હોઇશ, હઇશ, હશે. હશો, હોશો.
ત્રી. પુ. હશે, હોશે. હશે, હોશે.

૨૩૫. આજ્ઞાર્થ (અનિયમિત) વર્ત્તમાનમાં બીજો પુ૦ એક વચન તું હો, બહુવ૦—તમે હો; ભવિષ્યકાળમાં તું હોજે—હજે, બહુવચન તમે હોજો, હજો; ને આજ્ઞાર્થ ભવિષ્યમાં હોવું થાયછે. સંકેતાર્થનું રૂપ 'આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાન ને સંકેતભૂત જેવું છે. બીજા કાળનાં રૂપ પણ પ્રસંગે વપરાય. (જુઓ વાકયરચનામાં). હો ધાતુ અકર્મક મૂળભેદમાંજ રહેછે.

કૃદંત. વર્ત્તમાન, હોતો, હતા, ઇ૦.
ભૂત અને વિશેષભૂતનાં રૂપ થતાં નથી.
આજ્ઞાર્થ ભવિષ્ય કૃદંત. હોવો, હોવાં, ઈ૦.
નિશ્ચયાર્થ ભવિષ્ય કૃદંત. હોવાનો.
અવ્યય ભૂત કૃદંત. હોઇ, હોઇને, હોતાં.

જોઈએનાં રૂપ, ધાતુ જો.

એનાં રૂપ બધા પુરૂષમાં સરખાંજ રહેછે.

વર્ત્તમાન. જોઈએ છીએ—છૈએ.
આજ્ઞાર્થ વ૦ જોઇએ.
ભવિષ્ય. જોઈશે—જોઇશું.
સંકેતભૂત. જોત (જોઇએત). બહુ વપરાતું નથી.

૨૩૬. એને બીજા કાળ થતા નથી. મિશ્રકાળોમાં પણ ફક્ત એની પછી હો ધાતુજ આવી શકેછે. જેમ, જોઈતું હોયછે, જોઈતું હોય, જોઈતું—હશે, જોઇતું હતું. જો-

ઇતું હોત. આ રૂપોમાં જાતિ, વચન પ્રમાણે જોઈતો-તી-તું-તા-તાં થાય. એના કૃદંતમાં ફક્ત જોઇતો-તી-તું-તા-તાં એ રૂપ છે. જોઇએ મૂળે સકર્મક કર્મણિ છે. મારે લાડુ જોઇએ. મિશ્રકાળોમાં એનો પ્રયોગ કર્મણિ સાફ માલમ પડે છે.

૨૩૭. ઉભનાં રૂપ ભૂત, વિશેષભૂત, ને તેઓથી થતા મિશ્રકાળમાંજ થાયછે. (કાઠિયાવાડમાં તેનાં વર્ત્તમાન ને ભવિષ્યકાળમાં રૂપ ચાલેછે. જેમ, ઉભેછે, ઉભશે, ઈ૦.)

મૂળભેદ.

અકર્મક પડ ધાતુ.

વર્ત્તમાનકાળ.

	એકવચન.	બહુવચન.
પે૦ પુ.	પડુંછું—છઉં.	પડીએ છીએ—છૈએ.
બી૦ પુ.	પડેછે, પડુંછું.	પડોછો.
ત્રી૦ પુ.	પડેછે.	પડે છે.

આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાનકાળ.

પે૦ પુ.	પડું.	પડીએ.
બી૦ પુ.	પડે, પડું, પડ.	પડો.
ત્રી૦ પુ.	પડે.	પડે.

ભૂતકાળ.

નર૦	પડ્યો.	પડ્યા.
નારી૦	પડી.	પડી, પડીઓ.
નાન્ય૦	પડ્યું.	પડ્યાં.

ચાલુ ભૂત.

નર૦	પડતો.	પડતા.

નારી૰	પડતી.	પડતી, પડતીઓ.
નાન્ય૰	પડતું.	પડતાં.

સંકેત ભૂતમાં બધે "પડત" રહેછે.

ભવિષ્યકાળ.

	એકવચન.	બહુવચન.
પે૰ પુ.	પડીશ.	પડીશું.
બી૰ પુ.	પડશે, પડીશ, પડજે.	પડશો, પડજો.
ત્રી૰ પુ.	પડશે.	પડશે.

આજ્ઞાર્થ ભવિષ્યમાં ક્રિયાપદરૂપે પડવુંજ રહેછે.

૨૩૮. આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાનમાં બીજા પુરૂષમાં તું પડ, તમે પડો, ભવિષ્યમાં તું પડજે, તમે પડજો; ને આજ્ઞાથ ભવિષ્યમાં પડવું; એ રૂપ છે. સંકેતાર્થને માટે હો ધાતુમાં લખ્યું છે, તે આ ધાતુને પણ લાગુ પડે છે.

૨૩૯. કૃદંત—વર્ત્તમાન-પડતો, પડતી, ઈ૰; ભૂત-પડ્યો, પડી, ઇ૰; વિશેષ ભૂત-પડેલો, પડેલી, ઈ૰, આજ્ઞાર્થ ભવિષ્ય-પડવો, પડવી, ઈ૰. નિશ્ચયાર્થ ભવિષ્ય-પડવાનો, પડવાની, ઇ૰. પડનારો, પડનારી, ઇ૰. પડનાર; અવ્યય કૃદંત—પડી, પડીને, પડતાં.

મૂળભેદ.

સકર્મક વાંચ્ ધાતુ.

વર્ત્તમાનકાળ.

પે૰ પુ.	વાંચુંછું, છઉં.	વાંચીએછીએ, છૈએ.
બી૰ પુ.	વાંચેછે, વાંચુ છું.	વાંચો છો.
ત્રી૰ પુ.	વાંચે છે.	વાંચે છે.

આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાન.

પે૦ પુ.	વાંચું.	વાંચીએ.
બી૦ પુ.	વાંચે, વાંચું, વાંચ.	વાંચો.
ત્રી૦ પુ.	વાંચે.	વાંચે.

ભૂત.

નર.	વાંચ્યો.	વાંચ્યા.
નારી.	વાંચી.	વાંચી, વાંચીઓ.
નાન્ય.	વાંચ્યું.	વાંચ્યાં.

ચાલુ ભૂત.

નર.	વાંચતો.	વાંચતા.
નારી.	વાંચતી.	વાંચતી, વાંચતીઓ.
નાન્ય૦	વાંચતું.	વાંચતાં.

સંકેત ભૂત.

એ બધે " વાંચત " એમજ રહેછે.

ભવિષ્ય.

પે૦ પુ.	વાંચીશ.	વાંચીશું.
બી૦ પુ.	વાંચશે, વાંચીશ, વાંચજે.	વાંચશો, વાંચજો.
ત્રી૦ પુ.	વાંચશે.	વાંચશે.

આજ્ઞાર્થ ભવિષ્ય.

નર.	વાંચવો.	વાંચવા.
નારી.	વાંચવી.	વાંચવી.
નાન્ય.	વાંચવું.	વાંચવાં.

કૃદંત—વર્ત્તમાનમાં ચાલુ ભૂત જેવાં.

ભૂત વાંચ્યો, વાંચી ઇ૦ વિશેષભૂત–વાંચેલો, વાંચેલી, ઇ૦.

ભવિષ્ય નિશ્ચયાર્થ—વાંચનાર, વાંચવાનો.

ભવિષ્ય આજ્ઞાર્થ—વાંચવો, વાંચવી, ઇ૦.

અવ્યય,—વાંચી, વાંચીને, વાંચતી.

આજ્ઞાર્થ ને સંકેતાર્થ સંબંધી પડ ધાતુની ટીપ જુઓ.

શકયભેદ.

અકર્મક પડ ધાતુ.

૨૪૦. અકર્મક શકયભેદમાં ક્રિયાપદ ત્રીજા પુરૂષ નાન્યતરજાતિના એકવચનમાંજ રહે; કેમકે તેનો ક્રિયાનાથ ક્રિયાપદનો ભાવ હોય. તે પુરૂષ જાતિ વચનમાં ફરે નહિ.

વર્ત્તમાન.	પડાય છે.
આજ્ઞાર્થ વ૦	પડાય.
ભવિષ્ય.	પડાશે.
આજ્ઞાર્થ ભવિષ્ય.	પડાવું.
ભૂત.	પડાયું.
ચાલુ ભૂત.	પડાતું.
સંકેત ભૂત.	પડાત.

૨૪૧. આજ્ઞાર્થ ભવિષ્ય પડાવું, ભૂત પડાએલું, એ ક્રિયાપદરૂપે વપરાતાં નથી. કૃદંત—કાળમાં આપેલાં છેલ્લાં ચાર રૂપ અને અવ્યય કૃદંતમાં પડાઇ, પડાઇને, પડાતાં થાયછે. શકયભેદમાં આજ્ઞાર્થ સંભવતો નથી.

૨૪૨. આ રૂપઉપરથી એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. જે અકર્મક ધાતુના પહેલા અક્ષરમાં આ ઉમેર્યાથી સકર્મક થાયછે તેના, અને થએલા સકર્મકના શકયભેદમાં રૂપ એકજ થાય, કેમકે શકયભેદમાં પહેલા અક્ષરના આ-

નો અ થઇ જાયછે; માટે પડ ને પાડ, મર ને માર, ઇ૦ ના શકયભેદ પડાય, મરાય, ઇ૦ થાય; ફેર એટલોજ કે સકર્મકમાં કર્મ (કર્त्ता થશે માટે) પ્રમાણે જાતિ, વચન ને પુરૂષ લાગવાનાં, તેથી તેનાં તે પ્રમાણે રૂપ ફરશે. ઉદા૦ અકર્મક ભૂતકાળમાં એકલા પડાયુંજ બધે ઠેકાણે રહે છે, પણ સકર્મકમાં મારાથી પાટડો પડાયો, નાળ પડાઈ, છાપરૂં પડાયું, એમ થાયછે.

૨૪૩. શકયભેદમાં કર્त्ता કારણ રૂપે હોય, માટે તે પ્રમાણે રૂપ નહિ ફરતાં ઉપર કહ્યા મુજબ કર્મ પ્રમાણે ફરે છે. કર્મમાં પહેલા બીજા પુરૂષ લાવી શકયભેદ વાપરવાનો ચાલ થોડો છે, માટે ઘણાં ક્રિયાપદ પુરૂષ પ્રમાણે ફરતાં નથી. હું વંચાઉંછું, શીખાઉંછું, એમ કહેવાતું નથી; તોપણ હું ગણાઉંછું; નિંદાઉંછું, તું ગણાય છે, નિંદાયછે, એમ કેટલાંક ક્રિયાપદને પુરૂષ લાગેછે; માટે નીચે બંને પ્રકારનાં રૂપ આપી બતાવ્યાં છે.

સકર્મક વાંચ ધાતુ.

વર્त्तમાન.	વંચાય છે. (સર્વ પુરૂષ ને વચનમાં).	
આજ્ઞાર્થ વર્त्तમાન.	વંચાય.	”
ભવિષ્ય.	વંચાશે.	”
આજ્ઞાર્થ ભવિષ્ય.		
નરજાતિ.	વંચાવો.	વંચાવા.
નારીજાતિ.	વંચાવી.	વંચાવી.
નાન્યતરજાતિ.	વંચાવું.	વંચાવાં.
ભૂતકાળ.		
નરજાતિ.	વંચાયો.	વંચાયા.
નારીજાતિ.	વંચાઈ.	વંચાઇ.
નાન્યતરજાતિ.	વંચાયું.	વંચાયાં.

ચાલુભૂત. નરજાતિ.	વંચાતો.	વંચાતા.
નારીજાતિ.	વંચાતી.	વંચાતી.
નાન્યતરજાતિ.	વંચાતું.	વંચાતાં.
સંકેતભૂત.	(સર્વ પુરૂષ ને વચનમાં).	વંચાત.
વર્ત્તમાન.	,,	વંચાયછે.
આજ્ઞાર્થ વ૦	,,	વંચાય.
ભવિષ્ય.	,,	વંચાશે.

ભૂત વગેરે જાતિદર્શક કાળમાં જાતિ પ્રમાણે ફેરફાર થાયછે, તે મૂળના કર્મને લઇને થાયછે. કર્ત્તાની જાતિ પ્રમાણે તે ફરતાં નથી.

સકર્મક ગણ ધાતુ.

વર્ત્તમાન.

પે૦	ગણાઉંછું—છઉં.	ગણાઇએછીએ—છૈએ.
બી૦	ગણાયછે, ગણાઉંછું.	ગણાઓછો.
ત્રી૦	ગણાયછે.	ગણાયછે.

આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાન.

પે૦	ગણાઉં.	ગણાઇએ.
બી૦	ગણાય, ગણાઉં.	ગણાઓ.
ત્રી૦	ગણાય.	ગણાય.

ભૂત.

નર.	ગણાયો.	ગણાયા.
નારી.	ગણાઇ.	ગણાઈ, ગણાઇઓ.
નાન્ય૦	ગણાયું.	ગણાયાં.

ચાલુ ભૂત.

ન૦.	ગણાતો.	ગણાતા.

ના૦.	ગણાતી.	ગણાતી, ગણાતીઓ.
નાન્ય૦.	ગણાતું.	ગણાતાં.

સંકેત ભૂતમાં બધે ઠેકાણે 'ગણાત' વપરાય છે.

ભવિષ્યકાળ.

પે૦	ગણાઈશ.	ગણાઇશું.
બી૦	ગણાઇશ, ગણાશે.	ગણાશો.
ત્રી૦	ગણાશે.	ગણાશે.

આજ્ઞાર્થ ભવિષ્ય.

નર.	ગણાવો.	ગણાવા.
નારી.	ગણાવી.	ગણાવી.
નાન્ય.	ગણાવું.	ગણાવાં.

કૃદંત. વર્ત્તમાન ગણાતો ઈ૦; વિશેષ ભૂ૦ ગણાએલો ઈ૦; ભૂત ને આજ્ઞાર્થ ભવિષ્ય, તેમના કાળ જેવાં; નિશ્ચયાર્થ ભ૦ ગણાવાનો, ગણાનારો, ગણાનાર; અવ્યય ગણાઈ-ઇને-તાં.

૨૪૪. જો મૂળના કર્ત્તા (કરણ રૂપે હોય તેના) પ્રમાણે રૂપ આપીએ, તો સર્વ પુરૂષમાં ત્રીજા પુરૂષના જેવાંજ રૂપ થાય.

૨૪૫. પ્રયોજ્ય અને દ્વિત્વ પ્રયોજ્ય ધાતુને ઉપર આપી બતાવેલા અકર્મક ને સકર્મક ધાતુના મૂળભેદ ને શકયભેદની પેઠેજ રૂપ લાગેછે. જેમ, વર્ત્તમાન હું ભણાવુંછું, અમે ભણાવીએ છીએ, ઇ૦ મૂળભેદમાં; ને મારાથી ભણાવાય છે, અમારાથી ભણાવાયછે, ઇ૦ શકયભેદમાં. દ્વિત્વ પ્રયોજ્યનાં એજ રીતે હું ભણાવરાવું છું, ઈ૦ મૂળભેદ; અને મારાથી ભણાવરાય છે ઇ૦ શકયભેદમાં રૂપ થાયછે.

૨૪૬. મિશ્ર અથવા સંયુકત ક્રિયાપદ. એવાં ક્રિયાપદોમાં પ્રથમ કૃદંત ને પછી ક્રિયાપદ હોયછે. માટે જે કૃદંતો વિકારી હોય, તેમનાં જાતિ વચન પ્રમાણે રૂપ ફેરવી છેલ્લી ક્રિયાને ઉપર આપેલા નમુના પ્રમાણે રૂપ આપીએ, એટલે આખી સંયુક્ત ક્રિયાને રૂપ અપાયાં સમજવાં. જેમ, હું પડયો છું, અમે પડયા છીએ, તું પડેલો છે, તમે પડેલા છો, તે પડવાની છે, તેઓ પડવાની છે. હું જતો રહ્યો હોઇશ, અમે જતા રહ્યા હોઇશું, ઇ૦.

અવ્યય.

૨૪૭. જે શબ્દમાં વિકાર થતો નથી, એટલે જેમના રૂપમાં પ્રત્યય વડે (પ્રાતિપદિક ને ક્રિયાપદની પેઠે) ફેરફાર ન થતાં, જે એકજ રૂપે હમેશા રહેછે, તે અવ્યય કહેવાયછે. જેમ, ઝટપટ, અથવા, તથાપિ, વાહવાહ, ઈ૦.

અવ્યયનો આવો અર્થ છતાં, કેટલાક અવ્યય મૂળે પ્રાતિપદિક શબ્દને વિભક્તિ લાગીને થએલા છે. જેમ, સાથે (સાથમાં), ઉતાવળે (ઉતાવળથી), કાજે, પાછળથી, મોટેથી, ઇ૦. તોપણ આવા શબ્દ બોલતાં આપણા મનમાં શબ્દ પ્રત્યયનો ભેદ નહિ આવતાં પ્રત્યય સહિત આખા શબ્દનો વિચાર ઉત્પન્ન થાયછે; માટે પ્રત્યય સહિત આખો શબ્દ અવ્યયમાં ગણી લેવો. કોઈવખત વિભક્તિદર્શક ખરેખરા પ્રત્યય લાગેછે. જેમ, અહીંથી, ઉપરથી. એમને પણ આખા અવ્યય ગણી લેવા. બીજા પ્રાતિપદિકની પેઠે એમને જાતિ, વચન લાગતાં નથી. કર્ત્તા કર્મપણું તેઓ ધારણ કરી શકતા નથી, અથવા પ્રાતિપદિક કે ક્રિયાપદની જગાએ તેઓ વપરાતા નથી; માટે તેઓ અવ્યય છે.

૨૪૮. આ, એ, જે, તે અને પ્રશ્નાર્થકના પહેલા અક્ષર "કુ" ઉપરથી, જેમ વિશેષણ જેવાં રૂપ થાયછે (સર્વનામ જુઓ), તેમ તે સર્વનામો ઉપરથી કેટલાક અવ્યય થાયછે, અને તેમાં સર્વનામપણું માલમ પડેછે. જેમ,

રીત બતાવનાર,—આમ, એમ, જેમ, તેમ, કેમ.

કાળવાચક—અત્યારે, જયારે, ત્યારે, કયારે.

સ્થળવાચક—અહીં, ઈહાં, ત્યાં, કયાં.

૨૪૯. અવ્યયના પ્રકાર ચાર છે. ક્રિયાવિશેષણ, શબ્દયોગી, ઉભયાન્વયી અને કેવળપ્રયોગી.

૨૫૦. ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવે, તે ક્રિયાવિશેષણ, એવો શબ્દાર્થ છતાં ક્રિયાપદ, વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણ (કોઇવાર શબ્દયોગી)નો ગુણ બતાવનાર શબ્દની ગણના ક્રિયાવિશેષણમાં થાયછે. જેમ, તે ધીમે ચાલેછે, તે બહુ ધીમે ચાલેછે, તે બહુ ઉંચો છે, હું તેની બહુ પાસે રહું છું. પેહેલા વાકયમાં "ધીમે" ક્રિયાપદનો, બીજામાં "બહુ" ક્રિયાવિશેષણનો, ત્રીજામાં "બહુ" વિશેષણનો, અને ચોથામાં "બહુ" શબ્દયોગી અવ્યયનો ગુણ બતાવેછે.

૨૫૧. ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયને મુખ્ય ચાર વર્ગમાં ગોઠવી શકીએ. કાળવાચક, સ્થળવાચક, સ્થિતિવાચક, અને રીતિવાચક.

(૧) કાળવાચક—(અ.) અમુક કાળઃ—હમણાં, અત્યારે, કયારે, જયારે, ત્યારે, તત્કાળ, તત્ક્ષણ, હવે, હવે પછી, આજ, આજે, કાલ, કાલે, સાંજ, સવારે, વહાણે, બપોરે, મધરાતે, ઓણ, પહેર, પરાર, પેલેદહાડે, પરમદહાડે, વર્ષે, હાલ, હાલમાં, કદી, વળતી, હજી,

તરત, પ્રથમ, અંતે, આખરે, તેવામાં, વચગાળે, આગળથી, પાછળથી, પછી, પછીથી, પૂર્વે, પહેલાં, અગાઉ, અગાડી, અંતરે, અંતરમાં, અરસામાં.

(આ) જાથુ કાળઃ—હમેશાં, સદા, સર્વદા, સર્વકાળ, રોજ, નિત્ય, જાથુ, નિરંતર.

(ઇ) વખતની પુનરાવૃત્તિઃ—વારેવારે, વારંવાર, ફરીફરીને, ફરીફરીથી, ઘણીવાર, વારાફરતી, ઘડીએઘડીએ, ઘડીઘડી, ક્ષણેક્ષણે, રોજરોજ, નિતનિત, દિનદિન, દહાડે દહાડે, મહિને મહિને, વર્ષોવર્ષ, ક્વચિત્, કોઈવાર, કોઈ વેળા, કોઇ વખત, કોઇ સમે, એકાંતરે, હમણાં હમણાં, હાલહાલ.

(૨) સ્થળ વાચક, (અ) અમુક સ્થળઃ—ત્યાં, તહીં, જ્યાં, ક્યાં—ક્યાંહી, અહીં, પણે, આંહીં આગળ, ત્યાં આગળ, ક્યાં આગળ, જ્યાં આગળ, પાસે, નજીક, થડમાં, લગભગ, લગોલગ, દૂર, આઘે, વેગળે, છેટે, પૂઠે; પાછળ, પછવાડે, વાંસે, ઉપર, ઊંચે, નીચે, હેઠળ, હેઠવાસ, મધ્યે, વચ્ચે, માંહે, અંદર, ઠેઠ, પહેલો, છેલ્લો, અધવચ, અંતરીઆળ.

(આ) દિશા—તરફ બનાવનાર.

આમ, એમ, તેમ, જેમ, આણી તરફ, આણીપાસ—કોર—બાજુ, તેણી તરફ—ગમ—પાસ—કોર—બાજુ, જેણી તરફ—ગમ ઈ૦ કેણી તરફ—ગમ, ઈ૦. ઉતરાતા, આથમણા, ઉગમણા, આડકતરા.

(૩) સ્થિતિવાચક, (અ) ન્યૂનતાઃ—થોડું, ઓછું, અલ્પ, લેશ, જુજ, જરા, જરાતરા, જરાક, લગીર, રજ, લગરિક, કંઇક, કિંચિત, થોડું ઘણું, ઘણું ખરૂં.

(આ.) અધિકતાઃ—વડું, બહુ, અતિ, પુષ્કળ, વિશે-ષ, વધારે, અધિક, અતિશે, અતિશય.

(ઇ) તૃપ્તિઃ—બસ, એટલું, બરાબર, અસ્તુ, ઘણું, બહુ, ઢગ.

(૪) રીતિવાચક, (અ) ગુણદર્શકઃ—ભલું, ભુંડું, ઠીક, ખ-રૂં, ખોટું, વાજબી, ગેરવાજબી, સારૂં, અચ્છું, ઠીકઠાક, ખરાબ, બુરૂં, નકારૂં, નરસું, સરસ, નરસ.

(આ) નિશ્ચયાર્થઃ—ખરૂં, ખચિત, મુકરર, અવશ્ય, જરૂર, જ, ખરેખાત, ખરેખર, ખરે, નક્કી, બેશક, ખસુસ. બેધડક.

(ઇ) સંશયાર્થઃ—કદાચ, કદાશ, કદાચિત્, કદાપિ, રખે, રખેને, સોવસા, સહુઆધા, ઘણુંકરીને.

(ઈ.) સ્વીકારાર્થઃ—હા, હોવે, સારૂં, વારૂં, ભલે.

(ઉ.) નકારઃ—ન, ના, નો, નહિ, નવ, મા.

(ઊ.) કારણદર્શકઃ—તો, તેથી, તેથી કરીને, માટે.

(એમને ઉભયાન્વયીમાં ગણ્યા છે.)

(એ.) ખરી રીતિઃ—આમ, એમ, કેમ, તેમ, જેમ, હળવે, હળવેહળવે, ધીમે, ધીમેધીમે, એકદમ, એકાએક, આસતેઆસતે, રહેતેરહેતે, સહેતે-સહેતે, થોડેથોડે, ઓચિંતું, અકસ્માત્.

(ઐ). ક્રિયા પૂર્ણ કરનારઃ—રવાને, ઉત્પન્ન, પેદા, નિ-ર્માણ, પ્રગટ, કરી, કરીને ઇ૦ કૃદંત અવ્યયને પણ આજ વર્ગમાં મૂકાય.

(ઓ.) અનુકરણવાચકઃ–ઘમઘમ, ધમધમ, ચમચમ, છમછમ, તડાતડ, ધડાધડ, ફડાફડ.

ઘણાં વિશેષણ ને ક્રિયાવિશેષણ આપણામાં ભેળસેળ છે. ઘણુંકરીને સઘળાં શુદ્ધ વિશેષણ ક્રિયાવિશેષણ થઈ શકે. ક્રિયાવિશેષણને જ્યારે વિશેષણની પેઠેજ જાતિવચનમાં ફેરફાર થાયછે,ત્યારે તે ક્રિયાવિશેષણ હશે કે વિશેષણ, એ ઓળખી કાઢવું બહુ મુશ્કેલ છે. ધીમે,હળવે, એવાં અવિકારી રૂપ થયાં હોય, ત્યારે તો તે ક્રિયાવિશેષણ કહેવાય. વિકારી ક્રિયાવિશેષણને જાતિ, વચન તે જે ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવે છે, તેના કર્ત્તા કે કર્મ પ્રમાણે થાયછે. જેમ, "નગારાં વાગે ધીમાં ધીમાં રે." દરજીએ ચોળી સારી શીવી.

છે, હતું, એમાં ખરી ક્રિયા નથી, માટે એમનાથી બનેલા વાકયમાં જો કોઈ ગુણદર્શક શબ્દ આવ્યો, તો તેને ક્રિયાવિશેષણ ન ગણતાં વિશેષણમાંજ ગણી લેવો, ને એ ક્રિયાપદોના કર્ત્તાને તે લગાડવો. જેમ; તે ગાંડો છે, અસલના હિંદુઓ પૈસે ટકે સુખી હતા.

વળી કેટલીક ક્રિયાઓ જેમકે, થવું, કરવું, બનવું, બનાવવું, ઠરવું, ઠરાવવું,ઇ૦. જે અપૂર્ણવિધિદર્શક * કહેવાય છે, તેથી બનેલા વાકયમાં પણ ગુણદર્શક શબ્દ બહુ કરીને વિશેષણ રૂપે છે. જેમ, તે ગાંડો થયો, તેને ગાંડો કર્યો, તે મૂર્ખ બન્યો, તેને ગાંડો બનાવ્યો, તે પતિત ઠર્યો, તેને બેવકુફ ઠરાવ્યો.

બીજા અકર્મક ક્રિયાપદોમાં જો કર્ત્તાને નિરાળું લાગ્યું ન હોય, તો વિશેષણને ક્રિયાવિશેષણમાં ગણીએ. જેમ, તે બહુ સૂતો, ઘણું રૂયો, અધિક જાગ્યો, આડું ફાટયું.

---

* વાકયરચના જુઓ.

વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણનો ગુણ બતાવનાર શબ્દ ક્રિયાવિશેષણ થાયછે, અને તે વિશેષણ ને ક્રિયાવિશેષણની પહેલાં આવેછે; પણ ઘણી વખત કેટલાંક વિશેષણ બીજા વિશેષણની પહેલાં આવીને તે બધાં એકજ નામનો ગુણ બતાવે છે. આવું હોય, ત્યારે પહેલાંનાં વિશેષણજ કહેવાં. જેમ, નવું, મોટું ગૂજરાતી વ્યાકરણ. આમાં નવું અને મોટું એ બંને વ્યાકરણનાં વિશેષણ છે, પણ ઘણું મોટું વ્યાકરણ, એમાં ઘણું ક્રિયાવિશેષણ છે.

પણ, એ (સુરત તરફ઼ ઓ, કોઇ ઠેકાણે ય), બી (પણના અર્થમાં), જ, તો, માત્ર, ફ઼ક્ત, વળી એમને કયા વર્ગમાં ગણવા, તે વિષે મતભેદ છે. કોઇ જ, એ, એમને, જે શબ્દ સાથે તેઓ આવે, તેના ભાગ ગણીલેછે. બાકીના શબ્દોને નોંખા ક્રિયાવિશેષણમાં ગણેછે. ટેલર સાહેબે છેલ્લા ત્રણ શિવાય બાકીનાને ઉભયાન્વયી અવ્યયમાં ગણ્યા છે. મરેઠી વ્યાકરણના કર્ત્તા દાદોબાએ એમને શબ્દયોગી અવ્યયના વર્ગમાં મૂક્યા છે, અને તે એવું પણ જણાવેછે, કે "જ શિવાય બાકીનાને અર્થ અનુકૂળ પડવાને ક્રિયાવિશેષણ માનીએ, તો ચિંતા નથી, એમ મને લાગે છે." આ ઉપરથી જણાશે, કે તેમને ત્રણમાંથી ગમે તે વર્ગમાં ગોઠવાય:—ઉભયાન્વયીમાં, શબ્દયોગીમાં કે ક્રિયાવિશેષણમાં. પણ ખરૂં જોતાં એ કોઇ વર્ગમાં બરાબર આવી શકતા નથી. જો અવ્યયના વર્ગ ચારજ રાખી બધા અવ્યયનો તેમાંજ સમાસ કરવો એમ હોય, તો તેમને ક્રિયાવિશેષણમાં ગણવા વધારે ઉચિત છે, નહિતો તેમને માટે અવ્યયનો કોઇ જૂદો વર્ગ પડે. દરેક વર્ગના શબ્દ સાથે ઘણુંકરીને તેઓ આવેછે. જેમ, માણસજ બોલી શકે છે,

(નામ સાથે), કાલે ગયો હતો તેજ (સર્વનામ સાથે), નાનુંએ હોય (વિશેષણ સાથે), મેં બહુ કહ્યું પણ તે આવ્યોજ (ક્રિ. સાથે) નહિ, શું તેના ઉપરજ (શબ્દયોગી સાથે) મંડાણ છે? તમે નહિજ (ક્રિ. વિશેષણ સાથે) આવો કે? નામને સર્વનામ શિવાય બીજા બધા વર્ગો સાથે આવે ને તેમનું વિશેષણપણું તેઓ બતાવે, ત્યારે તેઓ ક્રિયાવિશેષણ થાય, માટે અમે બહુ વર્ગપર આધાર રાખી ક્રિયાવિશેષણમાંજ તેમને ગણ્યા છે.

શબ્દયોગી અવ્યય.

૨૫૨. **જે અવ્યય શબ્દને જોડાઇને તેની અને ક્રિયાપદની સાથેનો સંબંધ દેખાડેછે, તેને શબ્દયોગી અવ્યય** કહીએ. જેમ, છોકરો ઝાડપર ચઢયો, છોકરો રાજાની પાસે ગયો. અહીં પર ને પાસે એ અવ્યય ઝાડ ને રાજા સાથે જોડાએલા છે, અને તેઓ ચઢયો ને ગયો, એ ક્રિયાપદો સાથે સંબંધ ધરાવેછે. એ શબ્દો લઇ લઈએ, તો ક્રિયા સાથેનો ઝાડ ને રાજાનો સંબંધ અને વાકયનો અર્થ પણ સમજાશે નહિ.

કોઇ એમ કહેછે, કે શબ્દયોગી ફક્ત પ્રાતિપદિકનીજ સાથે જોડાય, પણ તેમ હમેશ નથી. બીજા શબ્દો સાથે પણ તે આવેછે. જેમ, ખાધા પછી હાથ ધોવા, વાંચતા અગાઉ ગભરાઈ ગયો, પણ ત્યારપછી જરા સાવચેતીથી વાંચ્યું. અહીં ખાધા, વાંચતા એ કૃદંત સાથે, અને ત્યારે એ ક્રિયાવિશેષણ સાથે શબ્દયોગી આવ્યાં છે.

શબ્દયોગી અવ્યય મૂળે નામ છે, માટે તેમની અને તેઓ જે સાથે જોડાયછે, તેમની વચ્ચે છઠ્ઠી વિભક્તિમાં

પ્રત્યય આવેલા હોયછે, અથવા તેમનો લોપ હોયછે. રાજાની સાથે એટલે રાજાના સાથમાં, ઘર તરફ એટલે ઘરની તરફ. અવ્યય થવાથી તેમનામાં નામનું બળ ઓછું થયું, એટલે છઠ્ઠી વિભક્તિના બધા જાતિ વચન દર્શક પ્રત્યય તેઓ લઇ શકતા નથી. ફક્ત ની, ના, ને એ પ્રત્યય લેછે. નારીજાતિ જેવા પહેલાં ની, અને નર ને નાન્યતર જેવા પહેલાં ના આવેછે. ગમે તે જાતિમાં છતાં જે શબ્દયોગીમાં અવ્યય એકારાંત છે, તેમની પહેલાં તથા કેટલાક એકારાંત નહિ એવા બીજા અવ્યયની પહેલાં પણ ને આવેછે. વળી કોઈ નાને ઠામે ની, અને કોઇ ની ને ઠેકાણે ના બોલેછે.

૨૫૩. જેમની પહેલાં ની આવેછે, એવા શબ્દયોગી:—
અગાઉ, અગાડી, અંદર, આગળ, આરપાર, આસપાસ, ઉપર, કને, ગમ, ઞોડે, જોડે, તરફ, નીચે, પૂઠે, પૂઠળ, પાર, પાછળ, પછી, પાસે, પછવાડે, પહેલાં, પૂર્વે, પેઠે, પઠે, પેઠમ, બહાર, વાંસે, વચ્ચે, વતી, વતે, મધ્યે, માંહે, મારફત, સન્મુખ, સામા, સામું, સાથે, સામણે, હેઠળ,

૨૫૪. જેમની પહેલાં ના આવે એવા:—
કરતાં, વડે, વિના, સહિત, સમેત, સામા, સમીપ, હોત, સુદ્ધાં.

૨૫૫. જેમની પહેલાં ને આવે તે:—
અર્થે, કાજે, માટે, લીધે, વાસ્તે, કારણે, બદલે, સારૂ, ત્યાં, અહીં (આ છેલ્લા ત્રણ એકારાંત ન છતાં તે પહેલાં ને આવેછે).

૨૫૬. શબ્દયોગી અવ્યય ઠેકાણું, કાળ, કારણ વગેરે બતાવે છે, તે ઉપરથી તેના આ પ્રમાણે વિભાગ થઇ શકે.

૧. સ્થળવાચક. (અ) અમુક સ્થળ—આસપાસ, આગળ, અગાડી, કને, જોડે, તળે, પૂઠે, પૂઠળ, પછવાડે, પાસે, ઉપર, પર, સમીપ, સાથે, સહિત, સોત, સુદ્ધાં, માંહે, મોઝાર, વચ્ચે, અંદર, બહાર, હેઠે, હેઠળ, તળે, સામણે, સન્મુખ, પર્યંત, લગી, સુધી.

(આ) અપાદાન, થી, થકી ઉમેરવાથી થાય. આગળથી, પાછળથી, પછવાડેથી, ઉપરથી, નીચેથી, ઈ૦.

(ઇ) દિશા બતાવનાર. ભણી, ગમ, તરફ, લગી, લગણ, પૂઠે, પાછળ, પછવાડે, સામા, પાર, આસપાસ, તરફ.

૨. કાળવાચક. અગાઉ, પૂર્વે, પહેલાં, અગાડી, આગળ, પછી, પછે, પાછળ, પછવાડે.

૩. કારણદર્શક. કારણે, કાજે, કરીને, લીધે, વડે, વાસ્તે, અર્થે, સારૂ, થકી, હસ્તુ, હસ્તે, મારફતે, વતે, બદલે, વડે.

૪. બીજા. વગર, વિના, વિણ, શિવાય, ઉપરાંત, સુદ્ધાં, સુદ્ધાંત, સમેત, સમિત, વિષે, સંબંધી, પ્રતિ, પ્રત્યે, પાખે.

શબ્દયોગી અવ્યય ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ રાખેછે, અને ક્રિયાવિશેષણ પણ ક્રિયાનો ગુણ બતાવવાથી તેના સંબંધમાં આવેછે, માટે આ બે વર્ગના શબ્દ ઘણીવાર ભેળસેળ થઇ જાયછે. બંનેના આપેલા શબ્દ તપાસતાં માલમ પડશે, કે ઘણા શબ્દ બંને વર્ગમાં લખેલાં છે. એમને ઓળ-

ખવાની નિશાની એવી છે, કે જો કોઈ શબ્દ સાથે જોડાઈ-ને ક્રિયાપદ સાથે વપરાય, તો શબ્દયોગી; અને એકલા છૂટા વપરાયા હોય, તો ક્રિયાવિશેષણ થાય. જેમ, મારી પાછળ તે પડ્યો છે, અને તે આગળ પડ્યો. હુમાયું પછી અકબર થયો, અને તમે પછી આવજો. પહેલા ને ત્રીજા વાક્યમાં પાછળ ને પછી શબ્દયોગી; ને બીજા ને ચોથા-માં આગળ ને પછી ક્રિયાવિશેષણ છે.

ખરૂં જોતાં વાક્યની અંદર શબ્દયોગી અવ્યય અને વિભક્તિનું કામ એકજ જાતનું છે. બંને શબ્દ સાથે જોડા-ઈને ક્રિયા સાથે સંબંધ રાખે છે. આથીજ એક વૈયાકરણી જેને વિભક્તિ ગણેછે, તેને બીજા શબ્દયોગી અવ્યય મા-નેછે. વળી જે ભાષામાં વિભક્તિ થોડી છે, તેમાં વિભક્તિનું કામ શબ્દયોગી વડે થાયછે. માં ને માંહે, થી ને વડે એમાં કાંઈ તફાવત નથી, તથાપિ પહેલાને વિભક્તિમાં ને બી-જાઓને શબ્દયોગી અવ્યયમાં ગણીએ છીએ, કેમકે તેમાં પ્રત્યય ને શબ્દમાં જે તફાવતછે, તે જોવામાં આવેછે. એ વિષે પાછળ વિભક્તિમાં જુઓ.

૨૫૭. ક્રિયાવિશેષણને શબ્દયોગી લાગે, ત્યારે બંને-નું જૂદું વ્યાકરણ કરીએ, અથવા ભેગું ક્રિયાવિશેષણ કરી-એ, તોપણ ચાલે. જેમ, ત્યાર પછી, હવે પછી.

૨૫૮. વિભક્તિ ને શબ્દયોગી એક જાતના છે, માટે શબ્દયોગી સાથે વિભક્તિ હોય, તો જાણે બેવડો શબ્દયો-ગી થયો, એમ સમજી વિભક્તિ સહિત શબ્દયોગી ગણ-વો. જેમ, ઘર ઉપરથી "ક્રોધ કર્યો મુજ ઉપરે."

૨૫૯. ઉપરનાં, ઉપલો-લી-લું, ઇ૦ આગળનાં, આગલો-લી-લું, ઇ૦ પાછળનાં, પાછલો-લી-લું ઇ૦ એવાં રૂપ થઈને

વિશેષણ અર્થે વપરાય છે. જેમ, ઉપલો માળ, નીચલી બારી, આગલી વાત.

ઉભયાન્વયી અવ્યય.

૨૬૦. જે અવ્યય બે વાક્યને અથવા (એકજ વાક્યમાં) બે શબ્દને જોડે છે, તે ઉભયાન્વયી અવ્યય કહેવાયછે. જેમ, તે આવ્યો અને લખવા બેઠો, રાજા ને રાણી પધાર્યા.

ઉભયાન્વયીનો ખરો ઉપયોગ બે વાક્યને જોડવાનો છે, અને તેથીજ કેટલાક તેવી વ્યાખ્યા આપેછે. જ્યાં એકજ વાક્યમાં એ વપરાય છે, ત્યાં પણ બે વાક્યનું તે એક વાક્ય બનેલું છે, એમ તેઓ કહેછે. જેમ, રાજા ને રાણી પધાર્યા; એટલે રાજા પધાર્યા, ને રાણી પધાર્યા. આ વાત ખરી છે. તથાપિ કેટલાંક વાક્ય એવાં છે, કે જેમને તોડીને બે જૂદાં વાક્ય કરી શકાય નહિ. જેમ, બે ને બે મળીને ચાર થાયછે. રાજા ને રાણીનું સુશોભિત જોડું છે. અ ને બ વચ્ચે બસેં રૂપિયા છે. એટલે એકજ વાક્યમાં પણ બે શબ્દને ઉભયાન્વયી અવ્યય જોડેછે.

૨૬૧. ઉભયાન્વયી અવ્યયના પાંચ પ્રકાર કરી શકાય.

૧. સમુચ્ચયદર્શક:—અને, તથા, ને.

૨. વિકલ્પદર્શક:—કિંવા, અથવા, વા, અગર, કે.

૩. વિરૂદ્ધ અર્થદર્શક:—પણ, પરંતુ, સામું, તથાપિ, તોપણ.

૪. કારણબોધક:—કેમકે, કેમજે, કાજે; એટલે, તો, નહિતો, નીકર, માટે, તેથી, એથી, કેરીને, કારણ કે.

૫. વાક્યવર્ધક:—કે, જે.

કેટલાક ઉભયાન્વયીની જોડ હોયછે; એટલે બે વાક્ય જ્યારે સંધાયછે, ત્યારે એક શરૂઆતમાં ને બીજું બે વાક્યની વચમાં વપરાયછે. એમને સંકેતબોધક ઉભયાન્વયી કહીએ. જેમ જો તે આવશે, તો હું આવીશ. જો કે સાચું બોલતાં જીવ જાય, તોપણ ખરા નીતિવાન જૂઠું બોલતા નથી. અગર જો જૂઠાનું કહેવું સાચું હોય, તોપણ કોઇ તેના કહેવા પર વિશ્વાસ રાખતું નથી. જ્યારે તમે આવશો, ત્યારે તે ખાશે. જ્યારે ને ત્યારેને ક્રિયાવિશેષણમાં પણ ગણાય, પણ અહીં બે વાક્યને સાંધવાનો (ઉભયાન્વયીનો) ગુણ તેમનામાં છે. એજ રીતે જેમ ને તેમનું પણ સમજવું.

તે માટે, તેથી, એથી કરીને ઇ૦ સંયુક્ત શબ્દ ગણતાં તેમનામાં ઉભયાન્વયીપણું છે. પણ ખરૂં જોતાં તે અને એ સર્વનામ છે; અને તેમને વિભક્તિ અથવા શબ્દયોગી અવ્યય લાગીને અહીં વપરાયા છે.

કારણકે, કેમ, કાંકે, એમને પણ છૂટા પાડી શકાય, અને કારણ એ નામ, અને કેમ, કાં એ ક્રિયાવિશેષણના વર્ગમાં જાય. બાકી કે રહે તેજ ખરો ઉભયાન્વયી છે; કારણકે એટલે કારણ એ છે કે, કેમકે, કાંકે, એ કેમ—કાં એવું કહુંછું કે, એમના સંક્ષેપ છે.

કેવળપ્રયોગી અવ્યય.

૨૬૨. હરખ, શોક, તિરસ્કાર, આશ્ચર્ય, આદિ મનોવિકાર જણાવવાને જે શબ્દો એકદમ બોલાઈ જાયછે, અને જેઓ વાક્ય સાથે સંબંધ નહિ રાખતાં નોખાજ વપરાયછે, તેમને કેવળપ્રયોગી અથવા ઉદ્ગારવાચક અવ્યય

કહેછે. કેવળપ્રયોગી એટલે એકલા આવનાર, અને ઉદ્ગાર એટલે એકદમ મોંમાંથી ઓટકારની પેઠે કાઢી નાખેલા.

૨૬૩. હર્ષ શોકાદિ મનોવિકાર પ્રમાણે કેવળપ્રયોગીને આ પ્રમાણે ગોઠવી શકાય:—

અ. હરખ:—હાશ, હાશહાશ, હાશાશ, આહા, વાહ, અહા.

આ શોક:—અં, અ:, આં, અરે, અરે, અરેરે, અરરર, ઓય, ઓયઓય, ઓયરે, રે, હાય, હાયહાય, હાયહાયરે, ઓહો, હે.

ઇ. તિરસ્કાર:—થુ:, છી:; છી, છીટ્, છટ્, હત્, ઊં, અ:, ધિક્ધિક્, ફટ્, ફટ્ ફટ્.

ઈ. આશ્ચર્ય:—ઓહો, હે, આહા, વાહરે વાહ.

ઉ. બીજા:—ખરે, ખરેખર, ખરેખાત, ચૂપ, જો, પોઇસ, બસ, ભલે, સાબાશ, ધન્ય, ધન્યધન્ય, વારૂ, વારૂવારૂ, હાંઉં, હાં, એ, સ્વસ્તિ, કાં, બસ, બસબસ, ચૂપચૂપ.

જે શબ્દો બીજા વર્ગના છતાં કેવળપ્રયોગીની માફક એકદમ બોલવામાં આવે, તેમને કેવળપ્રયોગી નહિ ગણતાં તેઓ જે વર્ગના હોય, તે વર્ગમાં તેમને ગણી લેવા, એ વધારે સરસ છે; કેમકે કેવળપ્રયોગીના ભાવમાં વખતે પ્રાતિપદિક, ક્રિયાપદ અને કોઇવાર આખું વાક્ય કે તેનો ભાગ આવેછે. જેમ:—

પ્રાતિપદિક—રામરામ, શિવશિવ, હરિહરિ, ખબરદાર, બાપ રે, ભાઇ રે, અરે રામ, અરે બાપ, ભોગ, અદૃષ્ટ, કિસ્મત, શો ગજબ, શી મઝા, શો કોપ, શું ડહાપણ.

ક્રિયાપદ—સમજ, જો, જાણવું.

વાકય—સિઝર તે કેવો લડાયક! જે એકવાર વાંચીને પાઠના પાઠ બોલી જાય, તેની કેવી યાદદાસ્ત!

સિદ્ધ અને સાધિત શબ્દો.

૨૬૪. ભાષામાં કોઈ એક મૂળ શબ્દ ઉપરથી થોડો ઘણો ફેરફાર થઇને તેને મળતા જૂદા જૂદા અર્થના ઘણા શબ્દ થાયછે. (ક. ૧૭૩ નીચે જુઓ) એ ઉપરથી શબ્દના બે વર્ગ કરી શકાયઃ—સિદ્ધ અને સાધિત.

૨૬૫. જે શબ્દ બીજા કોઈ શબ્દથી ઉત્પન્ન થયા નથી, પણ પોતે મૂળ શબ્દ છે, અથવા જેનું મૂળ જણાતું નથી, તે સિદ્ધ અથવા રૂઢ શબ્દ કહેવાયછે. જેમ, ઘોડો, ઝાડ, કૃ, વદ્, ઇ૦ સિદ્ધ શબ્દની અંદર બધા મૂળ ધાતુ અને નામ આદિ બીજા વર્ગમાંના કેટલાક શબ્દ આવેછે.

૨૬૬. સિદ્ધ શબ્દ ઉપરથી જે શબ્દો ઉત્પન્ન થાય, તેમને સાધિત શબ્દ કહેછે. સાધિત શબ્દના બે વર્ગ છે. ૧. યૌગિક અને ૨. યોગરૂઢ.

૨૬૭. જે શબ્દનો અર્થ અવયવના અર્થ વડે ઉત્પન્ન થાયછે, તે યૌગિક. જેમ, પ્રાણી—જેનામાં પ્રાણ-જીવ છે તે. લવાર (લોહ+કાર) લોહ—લોઢું ઘડનાર.

૨૬૮. જે શબ્દનો યૌગિક અર્થ થાય, પણ અમુક પદાર્થનેજ તે લાગે, ત્યારે તે શબ્દને યોગરૂઢ કહેછે. જેમ, જળમાં રહેનારી તે જળો. યૌગિક અર્થ પ્રમાણે જે જે જંતુ જળમાં રહે તે જળો કહેવાય; પણ એ શબ્દ અમુક પ્રાણીનેજ લગાડચો, માટે તે યોગરૂઢ કહેવાય. એજ પ્રમાણે પંક એટલે કીચડમાં થાય તે પંકજ; પણ તેથી કૃ-

ક્ત કમંળજ અર્થ થાયછે. તુરંગ (તુરં એટલે જલદી, ને ગ એટલે જનાર) જલદી જનાર, પણ તે ઘોડાનેજ લાગેછે. હિમાલય, ચક્રપાણિ, લંબકરણ, દીવાળી, એ શબ્દો યોગરૂઢ કહેવાય.

૨૬૯. ભાષામાં સિદ્ધ શબ્દો બહુ થોડા હોયછે. તેઓમાં વૃદ્ધિ થતી નથી; પણ તે ઉપરથી ઉપસર્ગ, પ્રત્યય અને સમાસ વડે બીજા ઘણા સાધિત શબ્દો થાયછે. માટે જે સિદ્ધ શબ્દો (ધાતુઓ) થી ઘણા શબ્દ ઉત્પન્ન થાયછે તે. ઉપસર્ગ પ્રત્યય ને સમાસ, કેટલાક સાધિત શબ્દો સાથે નીચે આપ્યાછે:—

૨૭૦. મૂળ ધાતુ અને તે ઉપરથી થતા સાધિત શબ્દો:—

અંજ્ (આંજવું), અંજન, આંજણી, નિરંજન.
અટ્ (જવું), દેશાટણ, પર્યટન, અટણું, આંટી.
અસ્ (હોવું), અસ્તિત્વ, આસ્તિક, નાસ્તિક, તથાસ્તુ, આસ્થા.
ઇક્ષ્ (જોવું), પરીક્ષા, અપેક્ષા, નિરીક્ષા.
કૃ (કરવું), પૃષ્ટ ૬૯ મે કલમ ૧૬૪ મી જુઓ.
કથ્ (બોલવું), કથા, કૂથલી, કહેવત, કહાણી, કહેવું.
કલ્ (કળવું), કળા, નિકાલ, કળવું, નીકળવું, સાંકળાં, સંકળના.
ક્રમ્ (ચાલવું), ક્રમ, અનુક્રમ, વિક્રમ, પરાક્રમ.
ખ્યા (બોલવું), આખ્યાન, રૂપાખ્યાન, વ્યાખ્યા, પ્રખ્યાત, વિખ્યાત, ખ્યાતિ.
ગણ્ (ગણવું), ગણિત, અંકગણિત, ગુણાકાર, ગણના.
ગમ (જવું), ગમ, ગતિ, ગમન, સંગમ, આગમન, ખગ.

ગ્રસ્ (ગ્રહણ કરવું) ગરાસ, ગરાસીઓ, ખગ્રાસ, ગ્રાસ.
ગ્રહ્ (ગ્રહણ કરવું), ગ્રહણ, સંગ્રહ, વિગ્રહ, ગ્રાહક, ઘરાક.
ચર્ (જવું), સંચરવું, સાંચરવું, ખેચર, ભૂચર, જલચર.
ચલ્ (ચાલવું), ચાલ, કુચાલ, ચલિત, અચળ, ચલણ, ચલણી, ચાલવું, ચાલણી, ચંચળ, નિશ્ચલ,
ચિત્ (સાંભળવું, જાણવું), ચિત્ત, સચેત, અચેત, ચેતવું, સચ્ચિદાનંદ, ઓચિંતુ, ચિંતન, નિશ્ચંત, ચૈતન્ય, ચિંતા.
છિદ્-છેદ (છેદવું), છેદન, ઉછેદીયું, સમચ્છેદ, છેદ, અવિચ્છિન્ન, છિની, છિદ્ર, છીંડું.
જન્ (જન્મવું), જન્મ, પૂર્વજ, પંકજ, તનુજ, વંશજ, જણતી, જનની, જાત, પ્રજા, જન, સજજન.
જી (જીતવું), જીતવું, જય, પરાજય, વિજય, અજીત, જે.
નમ્ (નમવું), નમન, પ્રણામ, નમણું, નમવું.
તુલ્ (તોળવું), તોળવું, તોલો, તુળા, અતોલ, સમતોલ, સંતોલો, તોળાટ.
તપ્ (તપવું), તપવું, તાપ, તાવ, પ્રતાપ, સંતાપ, પશ્ચાતાપ, તાવવું.
તૃ (તરવું), તરવું, તારો, તરી, તર, તારવું, તારણ, ભવતારણ, જળતારણ, અવતાર, ત્રાતા, તીર્થ, તીર, દુસ્તર.
તુટ્ (તુટવું), તુટવું, તોડવું, તોડ, તોટો, તોટક, તુટક.
દહ્ (બાળવું), દહન, અગ્નિદાહ, જલદાહ, દાહ, દગ્ધ.
દા (દેવું), દાન, દેણ, દેવાદાર, સુખદાયક, સુખદ, દાવો, દાપું.
દૃશ્ (દેખવું), દેખવું, દૃષ્ટિ, દર્શન, પ્રદર્શન, પારદર્શક.

ધા (ધારણ કરવું), સંધાન, અનુસંધાન, વિધાન, સુધા.

ધૃ (ધારણ કરવું, ધરવું), ધારવું, ધારણા, ભૂધર, ધરણીધર, આધાર, નિરાધાર, ગદાધર.

પચ્ (સ્પષ્ટ—વિસ્તાર કરવો, સીજવવું), પચવું, પાકવું, પ્રપંચ, પાચન, પાક, પરિપક્વ, પકવાન્ન.

પત્ (પડવું, ઐશ્વર્ય), પતન, પતિત, પાતક, પતિ, મહીપતિ.

પુષ્ (પોષવું), પોષવું, પોખવું, પોષણ, પુષ્ટ, પુષ્ટિમાર્ગ.

પૂર્ (સંતોષવું, પૂરું કરવું, પૂરવું,) પૂર્ણ, પરિપૂર્ણ, સંપૂર્ણ, પૂરણ, અપૂર્ણ.

બંધ્ (બાંધવું), બાંધવું, બંધન, સંબંધ, નિબંધ, પ્રબંધ, બંધી, બંધીઆ.

બુધ્ (જાણવું), બોધ, સુબોધ, સંબોધન, બુદ્ધિ, બૌદ્ધ.

ભજ્ (સેવા કરવી, ભાગવું), ભજવું, ભજન, ભક્તિ, ભાગવું, ભાગ, ભાગાકાર, ભાંજણી, ભાજક, અવિભાજ્ય, વિભાગ, વિભક્તિ.

ભાષ્ (બોલવું), ભાંખવું, ભાષા, ભાષ્ય, ભાષણ, સંભાષણ, આભાષ, પરિભાષા.

ભૂ (થવું), ભાવ, ભૂત, ભવ, અનુભવ, નિભાવ, સ્વભાવ, અભાવ.

ભૃ (ભરવું), ભરવું, ભરણ, ભાર, ભારો, આભાર, ભર્ત્તા, ભરતી.

ભ્રમ્ (ભમવું), ભમવું, ભ્રમણા, ભ્રમણ, ભ્રમર.

મદ્ (ગર્વ કરવો, ઉન્મત્ત થવું, ધીમા થવું), મદ, મદન, ઉન્મત્ત, ઉદમાત, મદગળ.

મહ્ (મોટું થવું, સન્માન દેવું); મહંત, મહત, મહા, મહી.

મા (માપવું, શબ્દધ્વનિ કરવી), માન, કાળમાન, માવું, અનુમાન, ઉપમાન, શાપ, અમાપ, પરિમાણ.

મૃ (મરવું), મરવું, મરણ, મૃત્યુ, અમર, માર, મારવું.

રચ્ (રચવું), રચવું, રચના, રચનાર, રાચ.

રંજ્ (ખુશ કરવું, રંગવું), રંગવું, રંજન, રંગરેજ, મનોરંજક, રંજક.

રમ્ (રમવું, મોજ કરવી), રમવું, રમત, રમણ્ય, રમણિક.

રક્ષ્ (રક્ષણ કરવું), રાખવું, રાખ, રક્ષણ, રક્ષા, રક્ષક, રખેવાળ, સંરક્ષણ, અંગરખું, પગરખું.

રાજ્ (દીપવું), રાજ, રાજા, રાજન, મહારાજ, રાજી.

રૂધ્ (ઉલટા થવું, આડે આવવું), વિરૂદ્ધ, વિરોધ, રૂંધાવું.

લગ્ (સ્પર્શ કરવો), લગ્ન, લાગવું, સંલગ્ન, લાગણી, લાગ.

લભ્ (પ્રાપ્ત થવું), લાભ, દુર્લભ, સુલભ.

લક્ષ્ (જોવું, નિહાળવું), લક્ષ, લક્ષણ, વિલક્ષણ, અપલક્ષણ.

લિખ્ (લખવું), લખવું, લેખન, લેખક, લેખણ, લખીતંગ, લખત, લખાણ, લેખ, ઉલ્લેખ.

લીપ્ (લીંપવું), લીંપવું, લેપન, લેપ, લીંપણ.

લી (રહેવું, બળવું, ભેટવું), લીમ, લીલા, તલ્લીન, લય, પ્રલય.

લુટ્ (હાલવું, ચોરવું), લોટવું, આલોટવું, લુંટવું, લુંટારો, લુંટ.

વચ્ (બોલવું), વક્તા, વચન, વાચા, વાચ્ય, વંચક.

વદ્ (વંદન કરવું, બોલવું), વંદન, વદન, વાદ, વદવું, વિવાદ, સંવાદ, વાદી, પ્રતિવાદી.

વર્ણ (વર્ણન કરવું, રંગ દેવો) વર્ણવવું, વર્ણ, સુવર્ણ, વરણ.

વસ્ (વસવું, આચ્છાદન કરવું,) વાસ, નિવાસ, પ્રવાસ, વાસી, વસ્ત્ર, વાસો, મેવાસ.

વહ્ (વહેવું), વહાણ, વાહન, મંદવાહક, વહેવું, વહેલ, વહાણું, અપ્રવાહી, વૈતરૂં, નિર્વાહ, આવાહન, પ્રવાહ, વિવાહ.

વિચ્ (પૃથક્ કરવું, વિવેક કરવો), વેચવું, વહેંચવું, વિવેચન, વેચાણ, વિવેક.

વૃત્ (હોવું, રહેવું), વૃત્તિ, આવૃત્ત, પરાવર્ત્તન, પુનરાવર્ત્તન, આવૃત્તિ, નિવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિ.

શક્ (શક્તિમાન કરવું, શંકા કરવી), શક્ય, અશક્ય, શક્તિ, શક, શંકા, નિશંક.

શાસ્ (કહેવું, અમલ કરવો), શાસ્ત્ર, શાસ્ત્રી, શિષ્ય, શાસન.

શિષ્ (ગુણ બતાવવો, બાકી), વિશેષણ, વિશેષ, શેષ, નિઃશેષ.

શ્રુ (સાંભળવું), સૂણવું, શ્રોતા, શ્રુતિ, શ્રવણ.

ષિધ્ (સિદ્ધ થવું, જવું,) સિદ્ધિ, સિદ્ધ, નિષેધ, સિધાવવું.

ષિવ્ (સેવા કરવી, શીવવું), સેવવું, શીવવું, સેવા, સેવન, શીવણી, સેવક.

સ્થા (ઉભા રહેવું), સ્થાન, સ્થાનક, સ્થિર, ઉપસ્થ, પ્રસ્થાન.

સંજ્ (લાગવું), સંગ, પ્રસંગ, કુસંગ, સંગત.

સૃ (જવું), સરવું, નિસરવું, પ્રસારવું, પસરવું, નિસરણી.

સૃજ્ (ત્યાગ કરવો, રચવું), વિસર્જન, વિસર્ગ, ઉપસર્ગ, ઉત્સર્ગ, સૃજવું, સરજનહાર, સૃષ્ટિ.

સ્તંભ્ (બંધ કરવું), થંભવું, થોભવું, થાંભલો.

સ્તૃ (આચ્છાદન, પ્રસરવું), વિસ્તાર, પ્રસ્તાર, અસ્તર.

હૃ (હરવું), હરણ, હરવું, હરી, સંહાર, પ્રહાર, વિહાર.

જ્ઞા (જાણવું, હુકમ કરવો), જ્ઞાન, આજ્ઞા, વિજ્ઞાન, પ્રતિજ્ઞા, સંજ્ઞા.

ઉપસર્ગ.

૨૭૮. જે અક્ષર અથવા અક્ષરો શબ્દની પહેલાં મૂકાઇને, તે શબ્દના અર્થમાં ફેરફાર કરે છે, તેને ઉપસર્ગ (પાસે જનાર) કહેછે. ઉપસર્ગ છૂટા હોય, તો કંઇ અર્થ બતાવતા નથી. જેમ, બળ (જોર) અને નિર+બળ=નિર્બળ (જોર રહિત). બોધ (શીખામણ) સુ+બોધ=સુબોધ (સારો બોધ). એમાં નિર્, ને સુ એ ઉપસર્ગ કહેવાય.

૨૭૯. સંસ્કૃત ઉપસર્ગો નીચે પ્રમાણે:—

અ, અન, અણ*(વિના, નહિ), અધર્મ, અબળા, અસત્ય, અનર્થ, અનાચર, અનેક, અનુપમ, અણકસબી, અણગમતું, અણદીઠું, અણબનાવ.

અધિ (ઉપર), અધિપતિ, અધિકાર, અધ્યક્ષ, અધિકરણ.

---

* અ વ્યંજનની પહેલાં અને અન સ્વરની પહેલાં મૂકાય છે. અનૂ ઉપરથી અણ થયા છતાં તે બહુધા વ્યંજનની પહેલાં મૂકાય છે.

અનુ (પછી, મળતું), અનુસ્વાર, અનુમત, અનુચર, અનુપ્રાસ.

અતર્ (અંદર, વચ્ચે), અંતર્ધ્યાન, અંતરદૃષ્ટિ, અંતઃકરણ, અંતઃપુર.

અપ, અવ (ખોટું, હલકું, પાછળનું), અપમાન, અપકીર્ત્તિ, અપેક્ષા, અપશબ્દ, અપજશ (અવજશ), અવદશા.

અભિ (ચોગમ, ભણી), અભિમાન, અભિલાખ, અભિષેક, અભ્યાગત.

આ (સુધી, મર્યાદા, ન્યૂનતા), આજ્ઞા, આકાર, આધાર, આઘાત, આચાર્ય, આરડવું.

ઉત્ (ઉંચું, ચઢતું), ઉત્પન્ન, ઉન્મત, ઉત્કૃષ્ટ, ઉત્કંઠા, ઉત્કર્ષ.

ઉપ (પાસેનું, નાનું), ઉપસર્ગ, ઉપકાર, ઉપદેશ, ઉપસાગર, ઉપમાન, ઉપગુરૂ, ઉપવેદ, ઉપશાખા.

કુ (ખોટું), કુકર્મ, કુદૃષ્ટિ, કુપાત્ર, કપૂત (કુપુત્ર), કુચાલ.

દુસ્, (દુઃ, દુર્. (ખોટું) દુષ્કર્મ, દુઃખ, દુર્ગુણ, દુર્બળ.

ન (નહિ), નકામું, નાન્યતર, નપુંસક, નાસ્તિક, નજીવું.

નિ (છેક, હમેશ), નિકાલ, નિષેધ, નિવાસ.

નિસ્, નિઃ, નિર્ (નહિ, નક્કી), નિસ્સંશય, નિશ્ચિંત, નિશ્ચય, નિષ્કપટ, નિષ્કામ, નિષ્ફળ, નિર્ધન, નિરંતર.

પર (પારકું), પરરાજ, પરદેશ, પરાધિન.

પરા (બહુ), પરાકાષ્ટા, પરાક્રમ, પરાજય, પરાભવ.

પરિ (ચોફેર, સર્વત્ર); પરિશ્રમ, પર્યટન; પરિહાર, પરીક્ષા, પરિવાર, પરિતાપ, પરિપક્વ, પરિણામ.

પુનઃ પુનર્ (ફરિથી), પુનઃસંસ્કાર, પુનર્વિવાહ, પુનર્જન્મ, પુનર્લગ્ન, પુનરપિ, પુનરૂક્તિ, પુનરાવૃત્તિ.

પ્ર (વિશેષ, આગળ), પ્રતાપ, પ્રયત્ન, પ્રખ્યાત, પ્રસિદ્ધ, પ્રબળ, પ્રભુ, પ્રમુખ, પ્રધાન, પ્રમાણુ.

પ્રતિ (સામું, ફરી, ઉલટું, હરેક), પ્રતિકૂળ, પ્રત્યાઘાત, પ્રત્યુત્તર, પ્રતિબંધ, પ્રતિપક્ષ, પ્રતિષ્ઠા, પ્રત્યય.

વિ (વિશેષ, વિયોગ), વિક્રમ, વિશેષ, વિખ્યાત, વિનાશ, વિસ્મૃતિ, વિયોગ, વિચિત્ર.

સ સહ (સાથે), સગુણ, સટીક, સપ્રમાણુ, સકર્મક, સજીવન, સહકુટુંબ, સહવર્ત્તમાન, સહવાસ.

સં (સાથે), સારૂં, સંભવ, સંસ્કૃત, સંવાદ, સંરક્ષણુ, સંગત.

સુ (સારૂં), સુજન, સુપુત્ર (સપૂત), સુનીતિ, સુબોધ. (સુમાંથી ઉ ઉડી જવાથી આ અને ઉપર જણાવેલા સ એ બંને ઉપસર્ગ ભેળસેળ થઇ જાયછે.)

સત્, સદ્ (સારૂં). સત્કર્મ, સદાચરણુ, સદ્ગુણુ.

૨૭૩. ફારસી તથા અરબી ઉપસર્ગ.

ગેર, ગૈર (ફારસી)—વિના, ગેરહાજર, ગેરબંદોબસ્ત, ગેરવાજબી, ગેરમહેરબાની, ગેરઆબરૂ, ગેરકાયદે.

ના (ફારસી)—નહિ, નાપાક, નાપસંદ, નારાજી, નાદાર, નાદાન, નાલાયક, નામર્દ.

બે (ફારસી)—નહિ. બેદરકાર, બેઅદબ, બેઇમાન, બેડોળ, બેપરવા, બેવફા, બેવકુફ.

લા (અરબી)—નહિ. લાઇલાજ, લાચાર.

કમ* (ફારસી)—ઓછું. કમજોર, કમનસિબ, કમજાત.

ખુશ (ફા.)—આનંદી. ખુશબો, ખુશમિજાજ, ખુશખબર.

ખુબ (ફા.)—સારૂં. ખુબસુરત, ખુબમજા.

નેક (ફા.)—સારૂં, અદલ. નેકરાજ, નેકઇનસાફ, નેકનામદાર.

બદ (ફા.)—ખરાબ. બદનામ, બદસુરત, બદશિકલ, બદબો, બદરંગ, બદફેલ.

બિન હિંદુસ્તાની મૂળે સં.,—વિના. બિનમજુરી, બિનઅપરાધ, બિનતકસીર, બિનવારસ.

પ્રત્યય.

૨૭૪. જે અક્ષર અથવા અક્ષરો શબ્દને છેડે મૂકાઇને તેમના અર્થમાં ફેરફાર કરેછે, તે અક્ષર અથવા અક્ષરો પ્રત્યય કહેવાય છે. છૂટા પ્રત્યયમાં કંઇ અર્થ હોય નહિ.

૨૭૫. જાતિ, વચન, વિભક્તિ, અને કાળના પ્રત્યય વિષે વિચાર કરી ચૂકયા. હવે બીજી જાતના પ્રત્યય, જેઓ ધાતુ ઉપરથી નામ, વિશેષણ આદિ, અને નામ ઉપરથી વિશેષણ, વિશેષણ ઉપરથી નામ, ઇ૦ કરેછે, એવા પ્રત્યય પુષ્કળ છે. તેમનાથી હજારો શબ્દ ઉત્પન્ન થાયછે, ને જોઇએ ત્યારે નવા નવા સંસ્કૃતમાં ઉપજાવાય છે. એ બધાનું સવિસ્તર વર્ણન કરતાં લંબાણ બહુ થાય, માટે કેટલાક ઘણા જાણીતા અહીં આપ્યા છે.

૨૭૬. ધાતુ ઉપરથી નામ થાય, એવા પ્રત્યયઃ—

(મૂળ ધાતુ) માર, ચોર, ધો, તોડ, ધાવ.

---

* કમથી માંડીને નીચેના તથા કેટલાક સંસ્કૃતમાંના પણ મૂળે શબ્દ હોઇ છૂટા વપરાઇ શકે એવા છે, માટે તેમના મળવાથી પૂરૂં જોતાં સમાસના શબ્દ થાય (જુઓ સમાસમાં).

અન્-અણ. દર્શન, પ્રદર્શન, વાંચન, મરણ, તારણ, પોષણ,
આ. ચિંતા, પીડા, તુલા, શિક્ષા, ભિક્ષા, રક્ષા.
આટ. ચળકાટ, ગભરાટ, સળવળાટ, કમકમાટ.
આમણ-આમણી. શીખામણ, ગભરામણ, પહેરામણી, શીવડામણી.
આવ. ચઢાવ, પડાવ, ઢોળાવ, વટાવ, ઠરાવ.
આવટ. બનાવટ, સુધરાવટ.
ઈ. યોગી, બોલી, બંધી, ચોરી.
ણી. કરણી, રહેણી, મચાવણી, ચાલણી, બેસણી, આંકણી, ઓઢણી, શીવણી.
ણ. માગણ, વલણ, ઘુંચવણ, કહેણ.
ણું. ચાવણું, ભરણું, દળણું, (દયણું), ગળણું, (ગયણું), બેસણું.
તા. શ્રોતા, વક્તા, ભર્ત્તા, કર્ત્તા, હર્ત્તા.
તિ. કૃતિ, ગતિ, સ્મૃતિ, શ્રુતિ.

૨૭૭. નામ ઉપરથી નામ કરવાના પ્રત્યયઃ-

આઇ. શેઠાઈ, ભક્તાઇ, માણુસાઈ.
કર, ગર. દિનકર, નિશાકર, ચૂડગર, ડબગર, જાદુગર.
કાર, આર. લોહકાર-લવાર, સોનાર, જયકાર, થેઈકાર.
ગાળો. કેરીગાળો, આંબાગાળો, લગ્નગાળો.
ડો*-ડી,-ડું. ભાઇડો, વાછડો-ડી-ડું; દોરડો-ડી-ડું, આંખડી, રાતડી, છાતડી, પલંગડી, મુખડું, ગામડું.

* ડો, લો, કડું, પ્રત્યય આવીને વસ્તુનું નાનાપણું કોઈવાર કરે છે, જેમ, દોર, દોરડો; પલંગ, પલંગડી; પોતીયું, પોતડી; નાનું, નાનકડું; ઘડો, ઘડુલી; લાડુ, લાડુડી; આંબો, આંબડી.

લડી. આંખલડી, રાતલડી, વાંસલડી, પ્રીતલડી.
પાળ—વાળ. ક્ષેત્રપાળ, ભૂપાળ, ગોપાળ, રખવાળ, ગોવાળ, કોટવાળ.
વટ. ઘરવટ, નાણાવટ, શાહુવટ, બહારવટું, દેશવટો.
વાડ—વાડો. કાઠિયાવાડ, ગોલવાડ, કુંભારવાડો, મારવાડ, વોહોરવાડ, વ્યાસવાડો.
શાળ—શાળા. ઘોડશાળ, ધર્મશાળા, વિદ્યાશાળા, પાઠશાળા.
ત્વ. દાસત્વ, પુરૂષત્વ, કવિત્વ.

૨૭૮. વિશેષણ ઉપરથી નામ થાય, એવા પ્રત્યયઃ—
આઇ. ઊંચાઇ, મોટાઈ, ભલાઈ, વડાઈ.
આણ. ઊંચાણ, પોલાણ, ઉંડાણ.
આશ. રતાશ, ખટાશ, પીળાશ, કચાશ.
કો—કી—કું. એક્કો, દશકો, સૈકો—સૈકું, એકી બેકી.
તા. દુષ્ટતા, નવીનતા, ભિન્નતા, કુશળતા.
ત્વ. મહત્વ, ગુરૂત્વ, જડત્વ.
પણ—પણું. મોટપણ, ગાંડપણ, શાણપણું, ડહાપણ.

સાધિત વિશેષણ.

૨૭૯. ક્રિયાપદથી થનારા.
અક. દર્શક, ઇચ્છક.
આઉ. ઉડાઉ, ખરચાઉ, વેચાઉ, ચડાઉ.
એલ. ફરેલ, રખડેલ, દબેલ, છટકેલ.
ઇત. શોભિત, રંગિત, પ્રકાશિત.
ઉ, ઉક. કમાઉ, ભિક્ષુક, સ્વદેશહિતેચ્છુ, હિણકમાઉ, ભાજીખાઉ.
કણો. મારકણો, કરડકણો, બોલકણો, બીહીકણો.

૨૮૦. નામ ઉપરથી વિશેષણ થાય, એવા પ્રત્યય.

આળ, આળુ, ઇયાળ, શરમાળ, વાચાળ, દયાળ, કૃપાળુ, દયાળુ, રમતીઆળ, ગમતીઆળ.

ઇ, ઓ. અમદાવાદી, સુરતી, અંગ્રેજી, માળવી, સુખી. દુઃખી, વડનગરો, વિસનગરો.

આઇ. ચીનાઇ, શિક્કાઇ.

ઇક. ભાવિક, વ્યવહારિક, લૌકિક, નૈયાઇક.

ઇન, ઈન. મલિન, કુલીન,

ઇષ્ટ. લોભિષ્ટ, પાપિષ્ટ, ધર્મિષ્ટ, બલિષ્ટ.

ઇલો-લી-લું. હઠીલો, રસીલી, ખોડીલું.

કર. સુખકર, દુઃખકર.

કારક. સુખકારક, દુઃખકારક.

દાયક. સુખદાયક, દુઃખદાયક, ફળદાયક.

ય. દંત્ય, ઓષ્ઠ્ય, તાલવ્ય, વૈધવ્ય.

૨૮૧. વિશેષણથી વિશેષણ થાય, એવા પ્રત્યય.

એરો-રી-રૂં. ઘણેરો, ભલેરી, મોટેરૂં.

મો. પાંચમો, દશમો, બારમો.

૨૮૨. સાધિત ક્રિયાવિશેષણ; વિશેષણ ઉપરથી.

ત્ર. એકત્ર, સર્વત્ર.

ધા. બહુધા, સહસ્રધા, કોટિધા.

કરીને. બહુકરીને, મુખ્યત્વે કરીને, ઘણુંકરીને.

૨૮૩. ફારસી પ્રત્યય.

ખાનું. બબરચીખાનું, તોપખાનું, કારખાનું.

ખોર. હરામખોર, હલાલખોર, શેખીખોર, દગાખોર.

ગાર, ગરી. (ગીરી), ગુન્હેગાર-ગારી, ગુલામગીરી, મહેતાગીરી, (મેહેતાગરી), શાલગીરી.

ચી. મશાલચી, ખજાનચી, પખાલચી.

દાન-દાની. કલમદાની, મચ્છરદાની, ગુલાબદાની, અત્તરદાની, કદરદાન.

દાર. દુકાનદાર, જમીનદાર, મોજણીદાર, વહિવટદાર, મામલતદાર.

બાજ. દગલબાજ, અકલબાજ.

મંદ. અકલમંદ, દોલતમંદ.

વાર. ઉમેદવાર, વિગતવાર, તપસીલવાર,

૨૮૪. ફારસી સ્તાન, ને સંસ્કૃત સ્થાન, ફારસી આબાદ, ને સંસ્કૃત નગર–પટ્ટણ–પુરી–પુર, એ સ્થળ–ગામ વાચક શબ્દો નામની પાછળ પ્રત્યય જેવા આવેછે. જેમ, અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન, રજપૂતસ્થાન, સંગ્રહસ્થાન, અમદાવાદ, હૈદરાબાદ, રાજનગર, નવાનગર, મછલીપટ્ટણ, શ્રીરંગપટ્ટણ, લંકાપુરી, કનકાપુરી, જોદ્ધપુર, જેપુર.

સમાસ.

૨૮૫. બે અથવા વધારે શબ્દનો સંયોગ થવાથી જે એક શબ્દ અથવા પદ બને છે, તેને સમાસ કહેછે. જેમ, રાજમેહેલ, રામરાજ, માબાપ.

સામાસિક શબ્દમાં આવેલા શબ્દોને છૂટા છૂટા કરીને તેનો અર્થ બતાવવો, તેને વિગ્રહ કહેછે. વિગ્રહ એટલે વેરી નાખવું—છૂટા કરવું.

૨૮૬. સમાસમાં કોઈવાર છેલ્લો શબ્દ મુખ્ય હોયછે, કોઈવાર બધા શબ્દ મુખ્ય, અને કોઈવાર સમાસમાં-

મો કોઈ શબ્દ મુખ્ય ન છતાં કોઇ જૂદોજ મુખ્ય થાય. આ ભેદ ઉપરથી સમાસના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર થાય. તત્પુરૂષ, દ્વંદ્વ, અને બહુવ્રીહિ. પેટાના સમાસ સાથે કુલ આઠ સમાસ અહીં બતાવ્યા છે.

તત્પુરૂષ.

૨૮૭. સમાસનો છેલ્લો શબ્દ મુખ્ય હોય, એટલે વાક્યના બીજા શબ્દો છેલ્લા શબ્દ સાથેજ સંબંધ રાખતા હોય, ત્યારે તે સમાસને તત્પુરૂષ સમાસ કહેછે. જેમકે, ભલી રાજકન્યા પરણ્યા પછી તરત રાંડી. અહીં ભલી અને રાંડી, કન્યા ઉપર આધાર રાખેછે; રાજ ઉપર નહિ.

૨૮૮. તત્પુરૂષ સમાસનો વિગ્રહ કરતાં, પહેલા ને બીજા શબ્દ વચ્ચે જે જે વિભક્તિ મૂકવી પડે, તે તે વિભક્તિનું નામ તત્પુરૂષ સમાસને લાગે છે. છ એ વિભક્તિના પ્રત્યય તત્પુરૂષ સમાસ થતાં જતા રહેછે, માટે એ સમાસના છ પ્રકાર પડી શકે.

૨૮૯. દ્વિતીયા તત્પુરૂષ—બ્રહ્માર્પણ (બ્રહ્માને અર્પણ), હડતાલ (હાટને તાળાં), ભૂધર (ભૂને ધારણ કરનાર), ભૂનો ધારણ કરનારો એમ અર્થ કરીને—ષષ્ઠી તત્પુરૂષ પણ કરી શકાય.

૨૯૦. તૃતીયા તત્પુરૂષ—હસ્તકૃત (હાંથે કરેલું), મુખવાદ (મોઢે કરેલો વાદ), સમયસૂચક્તા (સમયે સુઝવાપણું).

૨૯૧. ચતુર્થી તત્પુરૂષ—ઘોડશાળ (ઘોડાને સારૂ જગા).

૨૯૨. પંચમી તત્પુરૂષ—ચોરભય (ચોર થકી ભય,

ચોરનો પણ કહેવાય), તેમજ પદભ્રષ્ટ, રાજભ્રષ્ટ, ભૂખમરો.

૨૯૩. ષષ્ઠી તત્પુરૂષ—રામજીમંદિર, રાજમહેલ, ચંદ્રોદય, દેવભક્તિ, દેવસેવા. આ વિભક્તિના સમાસ ઘણા છે. વળી બીજી વિભક્તિઓ વિષે છેક બારીક વિચાર ન કરે, તો તેમાંના ઘણાક ષષ્ઠી તત્પુરૂષ જેવા જણાય.

૨૯૪. સપ્તમી તત્પુરૂષ સમાસ—આકાશદીવો, આકાશવેલ, જળચર, વનચર, ખેચર, જળક્રીડા, દેશસ્થ.

પહેલો શબ્દ સર્વનામ હોય, તો તેને લાગેલી વિભક્તિનો લોપ કરીને ગુજરાતીમાં સમાસ કરવામાં આવતો નથી. પ્રૌઢ ભાષા વાપરતાં જો સમાસ કરે, તો સર્વનામનું રૂપ સંસ્કૃત પ્રમાણે થાય. જેમ, તચ્ચરિત્ર (તેનું ચરિત્ર), તદુત્પત્તિ (તેનાથી થયેલી ઉત્પત્તિ).

૨૯૫. તત્પુરૂષના પેટા વિભાગ ચાર છે. કર્મધારય, દ્વિગુ, મધ્યમપદ લોપી, અને અવ્યયી ભાવ.

કર્મધારય.

૨૯૬. તત્પુરૂષ સમાસમાં ને કર્મધારયમાં ફેર એટલોજ કે તત્પુરૂષમાં પહેલું ને બીજું બંને પદ મુખ્ય હોઇને તે બેનો સંબંધ વિભક્તિ વડે થએલો હોયછે. પણ કર્મધારયમાં વિશેષણ વિશેષ્ય ભાવ પહેલા ને બીજા પદમાં રહેલો છે. એનું પહેલું પદ વિશેષણ હોય, કે વિશેષણના ભાવમાં વપરાતું નામ હોય. પહેલું પદ નામ હોય, ત્યાં વિગ્રહ કરતાં પહેલા શબ્દ પછી જેવું, જે, એ શબ્દ વધારીએ છીએ, અને બીજા શબ્દને વિશેષ જેવો કરીએ છીએ. જેમ, દેવરૂપ (દેવ જેવું રૂપ). પહેલું પદ વિશેષણ

હોય તેવા દાખલા:—ખુબસુરત, કૃષ્ણપક્ષ, ગોરમટી, શ્વેતસમુદ્ર, સુકુમાર, સુબોધ (વિશેષણદર્શક ઉપસર્ગ હોય તોપણ ચાલે). કર્મધારયનું પહેલું પદ નામ હોય, ત્યારે એ સમાસ ઉપમા આપવામાં વપરાય છે. જેમ, અમૃતપાક (અમૃતના સરખો પાક), મૃગલોચન (મૃગના જેવી આંખો), દેવરૂપ (દેવના જેવું રૂપ), ચંદ્રકાંતિ (ચંદ્રજેવી કાંતિ).

૨૯૭. કર્મધારયમાં કોઈવાર શબ્દ ઉલટપાલટ વપરાયાથી વિશેષણ અથવા તેને મળતું નામ પછીથી વપરાય છે. જેમ, પુરૂષોત્તમ (ઉત્તમ પુરૂષ), નરસિંહ (સિંહના જેવો માણસ).

દ્વિગુ.

૨૯૮. જ્યારે કર્મધારયનું પહેલું પદ સંખ્યાવાચક શબ્દ હોય, ત્યારે તેને દ્વિગુ સમાસ કહેછે. જેમ, દ્વિઅર્થ, દુપટ્ટો, ત્રિભુવન, ચોપાસ, ચતુર્ભુજ, પંચરાત્રિ, પચરંગી, ખટકર્મ, સપ્તઋષિ, અષ્ટાવધાની, અઠવાડિયું, ચોસટકળા.

મધ્યમપદલોપી.

૨૯૯. જે સમાસનો વિગ્રહ કરતાં વચ્ચે એક અથવા વધારે શબ્દ મૂકવા પડે, તેને મધ્યમપદ લોપી (મધ્યમ શબ્દ જતો રહેલો) કહેછે. જેમ, દહીંવડાં (દહીંયુક્ત વડાં), કબીરપદ (કબીરનાં બનાવેલાં પદ), શુકબહોતેરી (પોપટની કહેલી બહોતેર વાતોનું પુસ્તક), શામળશતશાઈ (શામળભટના કરેલા સાતસેં છપ્પાની ચોપડી), આગગાડી (દેવતાના બળે ચાલનારી ગાડી) ઇ૦. ખરૂં જોતાં એમાં ઘણા શબ્દોનો અધ્યાહાર છે, પણ તે બધા મૂકવાથી શબ્દ બહુ લાંબો થાય, ને તેમ કરતાં આવડે નહિ, માટે લોકો

જે મુખ્ય ચીજ નજરે જુએછે, તે ઉપરથી નામ આપી દેછે.

અવ્યયીભાવ.

૩૦૦. કર્મધારયનું પહેલું પદ જ્યારે અવ્યય હોય, અને આખો થએલો સમાસ અવ્યયરૂપે અથવા તેના અર્થમાં વપરાય ત્યારે તેને અવ્યયીભા સમાસ કહેછે. જેમ, પ્રતિવર્ષ, બેશક, હરમાસે, દરમાસે, હરઘડીએ, ઈ૦.

દ્વંદ્વ.

૩૦૧. બે અથવા વધારે શબ્દનો સમાસ, જેમાં બધા શબ્દો મુખ્ય છે, એટલે તેમને એકજ વિભક્તિ લાગુ પડે છે, તેને દ્વંદ્વ સમાસ કહેછે. એ શબ્દોની વચ્ચે અને, તથા (કોઈવાર કે) એ અવ્યયનો લોપ સમજવો. જેમ, માબાપ (મા અને બાપ), દાળભાત (દાળ અને ભાત), લેણુદેણુ, લેવડદેવડ, રામલક્ષ્મણ, રાધાકૃષ્ણ.

દ્વંદ્વ સમાસમાં છેલ્લા શબ્દનેજ વિભક્તિના પ્રત્યય લાગી શકે. માબાપથી (માથી બાપથી નહિ). પહેલા શબ્દમાં ઓ, ઉં, હોય તો છેલ્લા શબ્દને પ્રત્યય લાગતાં (નામમાં બતાવેલી ૧૦૦ મી ક૦ પ્ર૦) ઓ ઉં બદલાઇને આ થશે. જેમ, છોકરો છોકરી, છોકરા છોકરીને.

ખરૂં જોતાં, સમાસના પહેલા શબ્દમાં કાંઈ વિકાર થવો ન જોઇએ, તેમ છતાં ઓ, ઉ, છેડાના શબ્દ બદલાય છે, તે ઉપર જણાવ્યું. વળી ત્રીજીનો પ્રત્યય પણ પહેલા શબ્દ પર આવેછે. જેમ, હાથેપગે, કાનેકોટે. પહેલો શબ્દ બહુવચનમાં પણ ફરેછે. જેમ, છૈઆંછોકરાં.

કેટલાક દ્વંદ્વ સમાસથી તેમાં આવેલા બે શબ્દનો અર્થ જણાય છે; એટલુંજ નહિ, પરંતુ બીજા શબ્દ પણ તે

બોલવાથી સમજાય છે. જેમ, શેઠશાહુકાર (બીજા પણ ખરા), નામઠામ, ઠામઠેકાણું, ભાજીપાલો.

એક ચીજની સાથેની બીજી વસ્તુઓ જણાવવાને આપણે ઘણીવાર શબ્દનાં જોડકાં વાપરીએ છીએ, તે દ્વંદ્વ સમાસમાં ગણી શકાય. જેમ, પેટીપટારા, ઠામણાંઠીકરાં, લૂગડાંલત્તાં, ઘરેણુંગાંઠું, ઘીચોપડ, આકશબુકશ, રાચરચીલું.

એક શબ્દ અને તે પછી બથી શરૂ કરીને તેનો તેજ શબ્દ વાપરીએ છીએ. જેમ, ખીચડીબીચડી, શાકબાક, ખેતીબેતી. આવા શબ્દના જોડકાંને પણ દ્વંદ્વમાં ગણીએ તો ચાલે. ખરૂં જોતાં તેઓ કેવળ નિરાળા શબ્દ નથી, તથાપિ તેઓને છૂટા પાડીને વાપરી શકાયછે. જેમ, છોકરાં ને બોકરાં કાંઇ નથી; છોકરાંએ નથી ને બોકરાંએ નથી.

બહુવ્રીહિ.

૩૦૨. જે સમાસનાં બંને અથવા બેમાંથી એક પદ મુખ્ય ન છતાં આખો સમાસ વિશેષણરૂપે વપરાઇને તેના વિશેષ્યનો બોધ કરેછે, તેને બહુવ્રીહિ સમાસ કહેછે. જેમ, મૃગલોચની, મૃગ ને લોચનના અર્થનો બોધ ન થતાં એ સમાસ બોલવાથી મૃગના જેવી આંખો જેની છે, તે સ્ત્રીનો બોધ થાયછે. મૃગલોચની એ સ્ત્રીનું વિશેષણ છે. એજ પ્રમાણે ચંદ્રમુખી, ગજાનન, ચક્રપાણિ, શારંગપાણિ, એકલપેટો, ઇ૦.

૩૦૩. કેટલાંએક પદ એક કરતાં વધારે સમાસથી થએલાં હોયછે. જેમઃ—

સકળગુણસંપન્ન=સઘળા ગુણવડે સંપન્ન, (કર્મધારય

+તૃતીઆતત્પુરૂષ); સ્વદેશહિતેચ્છુ=પોતાના દેશના હિતને ઇચ્છનારો, (ષષ્ટીતત્પુ+ષષ્ટીતત્પુ+ષષ્ટીતત્પુ૦); સર્વવિદ્યોત્તેજકાલય=સર્વ વિદ્યાને ઉત્તેજન કરનાર ઠેકાણું, (કર્મ૦+ષષ્ટીત૦+કર્મ૦); ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ ગાયકવાડ=ગાય અને બ્રાહ્મણના પાળનાર ગાયકવાડ, (દ્વંદ્વ+ષષ્ટીત૦+કર્મ).

ભાગ ૩ જો.

વાક્યવિચાર.

૩૦૪. વાક્યવિચારમાં, વાક્યમાં શું શું જોઇએ, વાક્યની પૃથક્કૃતિ કેમ કરવી, તેમાં આવેલા શબ્દો કયા અનુક્રમે ગોઠવવા, અમુક સંબંધ બતાવવાને શબ્દનાં કેવાં રૂપ સંધાય, એ વગેરેનો વિચાર આવેછે.

૩૦૫. કોઇપણ વાક્ય કહ્યું, એટલે તેમાં બે વાતો મુખ્ય આવવી જોઇએ. (૧). વિચાર શા વિષે કરવાનો છે, (૨). શો વિચાર કરવાનો છે.

૩૦૬. વાક્યમાં જે વિષે વિચાર કરવાનો હોય, તેને કર્તૃપક્ષ કહેછે.

૩૦૭. કર્તૃપક્ષ વિષે જે કહેવું હોય, તેને વિધાન પક્ષ કહેછે.

૩૦૮. કર્તૃપક્ષ અને વિધાનપક્ષ એ બે વાક્યના મુખ્ય ભાગ કહેવાયછે, કેમકે દરેક વાક્યમાં તે બે તો હોવા જોઇએજ. જેમ, માણસો આવ્યાં. આમાં માણસો વિષે કંઈ વિચાર ઉત્પન્ન થયો, એટલે માણસો કર્તૃપક્ષમાં છે, અને આવ્યાં એ માણસો વિષે આવવાનો વિચાર જણાવેછે, મા-

ટે આવ્યાં એ વિધાનપક્ષ છે. તેમજ હું ગયો, તેણે ખાધું, લલ્લુભાઈ સૂતા, ઇ૦. માં હું, તેણે, લલ્લુભાઈ, ઇ૦. કર્તૃપક્ષમાં; ને ગયો, ખાધું, સૂતા ઇત્યાદિ વિધાનપક્ષમાં છે.

૩૦૯. દરેક વિધાનપક્ષમાં ક્રિયાપદ હોયછે; અને તેથી વિધાનપક્ષને 'ક્રિયાપક્ષ' પણ કહેછે. અહીં તો એ બે એકજ અર્થમાં વાપર્યાંછે.

૩૧૦. ક્રિયાપક્ષમાં મુખ્ય ક્રિયાપદ અને કર્તૃપક્ષમાં મુખ્ય કર્ત્તા હોયછે. માટે દરેક વાકયમાં ઓછામાં ઓછા બે શબ્દ, કર્ત્તા અને ક્રિયાપદ, હોવા જોઇએ. પછી તે બેમાંથી એક અધ્યાહાર પણ હોય.

૩૧૧. વાકયના ત્રણ પ્રકાર છે. ૧ સાદુ. ૨ સંયુક્ત. ને ૩ મિશ્ર.

૧ સાદું વાકય.

૩૧૨. સાદું વાકય તેજ કે જેમાં એક કર્તૃપક્ષ અને એક ક્રિયાપક્ષ હોયછે.

૩૧૩. વાકયમાં કર્ત્તા એકલોજ હોય, કે વધારે નક્કીપણું બતાવવાને તેની સાથે વિશેષણ આદિના શબ્દ મૂકીને તેને વધારેલો હોય.

૩૧૪. એકલો કર્ત્તા નામ હોય, અથવા નામની પેઠે વપરાતો કોઇ શબ્દ અથવા શબ્દ સમુદાય હોય. જેમ, ચોપડી ફાટી. (નામ); તે ગયો. (સર્વનામ); ગાંડાઓ બકેછે. (વિશેષણ); ભણવું કઠણ છે. (કૃદંતનામ); સવારમાં ઉઠીને મહેનત કરવી જરૂરની છે. (શબ્દ સમુદાય).

૩૧૫. એકલા કર્ત્તાને વિવિધ રીતિએ વધારી શકાયછે.
૧. એક અથવા વધારે વિશેષણથી:—-

'નઠારાં છોકરાં રમેછે.'

'ઘરડા, અજ્ઞાન, વહેમી, અને હઠીલા' માણુસો સુધારાની સામે હોયછે.

૨. એક અથવા વધારે સમાનાર્થ નામથી:—

મોતીલાલ 'મહેતાજી' આવ્યાછે.

અમે 'ફર્દિનાન્દ અને ઈસાબેલા, સ્પેન દેશના રાજા રાણી' કહીએછીએ કે ઇ૦.

૩. સંબંધદર્શક છઠ્ઠી વિભક્તિવાળા નામથી:—

'વડોદરાના' રાજા સયાજીરાવ છે.

અમદાવાદમાં 'શ્રાવકનું, અવદીચનું, કણબીનું અને નાગરોનું', જોર બહુ છે.

૪. સંબંધદર્શક શબ્દ સમુદાયથી:—

'એક શિખ વેપારીની હિમ્મતનો' દાખલો પ્રગટ થયોછે. (કરસનદાસ).

'વકીલની પરીક્ષા આપવા આવનાર ઉમેદવારોની' પરીક્ષા મુંબાઇમાં થાયછે.

૫. એક અથવા વધારે કૃદંતથી—

'ચાલતી' ગાડી ભાગી.

'ભણેલા ગણેલા અને સુધરેલા' માણુસો વખણાય છે.

૬. કૃદંતવડે બનેલા શબ્દ સમુદાયથી:—

'મુંબાઈથી નીકળેલી' ગાડી હજી આવી નથી.

'દશ વરસ સુધી કાશીમાં ભણેલો' પંડિત સભા જીત્યો.

૭. ઉપર કહેલી રીતોમાંથી ગમે એટલી રીતો એકે વખતે કર્ત્તાનો વધારો કરવામાં આવે. જેમ:— શૂરો, પરાક્રમી, વિદ્વાન, ડાહ્યો,' રાજ્યવિદ્યામાં કુ-

શળ, રૈયતનું ભલું ઇચ્છનાર અને હિંદુસ્તાનનો મોટો પ્રતાપી રાજા અકબર સોળમા સૈકામાં થયો.

વાક્યમાં કર્ત્તા કોઇ વખત અધ્યાહાર રહેછે. જેમ, જે શબ્દ નામનો ગુણ બતાવે, તેને વિશેષણ કહેછે. આટલું કામ કરો. આમાં કહેછે, અને કરોના કર્ત્તા લોકો અને તમે, અનુક્રમે અધ્યાહાર છે.

ક્રિયાપક્ષ.

૩૧૬. કર્ત્તાની પેઠે વિધાનપક્ષ પણ એકલું હોય, કે તેનું વધારે નક્કીપણું બતાવવાને તેને વધારેલું હોય.

૩૧૭. એકલા ક્રિયાપક્ષમાં ક્રિયાપદ એકલું આવે, અથવા ક્રિયાપદની સાથે બીજા શબ્દ પણ હોય. ક્રિયાપક્ષમાં ફક્ત ક્રિયાપદ આવે એવા દાખલા ઉપર આપ્યા છે.

૩૧૮. છ અને હો ધાતુનાં ક્રિયાપદો ઘણી વખત બીજા શબ્દો સાથે ક્રિયાપક્ષમાં આવેછે; અને ત્યારે તે કર્ત્તૃપક્ષને અને ક્રિયાપક્ષને ફક્ત જોડેછે, અથવા તેમને સાંધેછે; અને તેથી તે વખતે તે સંબંધક કહેવાયછે. જેમ, ખાંડ ગળી છે. એમાં ખાંડ વિષે કંઈ વિચાર ઉત્પન્ન થાયછે, માટે તે કર્ત્તૃપક્ષમાં છે; અને છે, એ ખાંડ અને ગળી એ બેને જોડેછે, માટે છે. એ સંબંધક છે. કર્ત્તૃપક્ષ અને વિધાનપક્ષ એ બે ભાગમાંજ વાક્યના દરેક શબ્દને ગોઠવીએ, તો સંબંધકને વિધાનપક્ષમાં મૂકી શકાય.

૩૧૯. છ અથવા હો ધાતુથી કર્ત્તૃપક્ષ સાથે જોડનારાં વિધાન પદ ઘણુંકરીને નામ અને વિશેષણ હોયછે, પણ કોઈ વખત ક્રિયાવિશેષણ તથા ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં વપરાએલા શબ્દયોગી અવ્યય પણ વિધાનપક્ષમાં આવેછે. જેમકે:—

ગોપાળ ચોર છે, તે રાજા છે. (નામ)

ગોવિંદ લુચ્ચો છે, તે ગાંડો હતો, રમત અધુરી છે. (વિશેષણ) તે એવો છે, લલ્લુભાઈ ત્યાં હતા, તે ઉપર છે. (ક્રિ. વિ. અવ્યય).

૩૨૦. થા, બન, ઠર, વગેરે ધાતુનાં ક્રિયાપદો મૂળભેદમાં, અને કર, કહે, ગણ, દેખ, વગેરે ધાતુનાં ક્રિયાપદો શક્યભેદમાં, વિધાનપદ થવાને બીજા શબ્દો સાથે લે- છે. જેમ, તે મૂર્ખ બન્યો, શિવાજી રાજા થયો, ભાઉ સિંધિયા પ્રધાન ઠર્યો, તે સારો કહેવાયછે, અકબર સારો રાજા ગણાયછે, તે આંધળો દેખાયછે, ઇ૦.

૩૨૧. ઉપર કહેલાં ક્રિયાપદો બીજાં ક્રિયાપદોની પેઠે કોઈ વખત પોતે એકલાં પણ વિધાનપદ થઇ શકે. જેમ, પરમેશ્વર છે, ઋષિઓ હતા, કામ થાયછે, રસોઇ બનેછે, પૈસા ગણાયા, ગ્રહણ દેખાયું, ઈ૦.

૩૨૨. ઘણી વખત ક્રિયાપદ, વિશેષે કરીને સાધારણ બોલચાલમાં અને કહેવતોમાં અધ્યાહાર રહેછે.

જેમ, આપ ભલા તો જગભલા, અતિ લોભ એ પાપનું મૂળ, હાથે તે સાથે, ઇ૦. "ભારે વિક્રમ નામે ભૂપ, ધર્મધુરંધર ધર્મ સ્વરૂપ." (શામળ)

વધારેલી ક્રિયા.

૩૨૩. ક્રિયામાં વધારો બે પ્રસંગે થાયછે. ૧. ક્રિયા પૂર્ણ કરવા સારૂ. ૨. ક્રિયાને વધારે નિશ્ચિત અથવા મુકરર કરવા સારૂ. પહેલાને ક્રિયાપૂર્ણી, અને બીજાને ક્રિયાવૃદ્ધિ કહીએ.

ક્રિયાપૂર્ણી.

૩૨૪. અકર્મક ક્રિયાપદમાં તો કર્ત્તા અને ક્રિયાપદથી વિચારપૂર્ણ થાયછે, પણ સકર્મક ક્રિયાપદમાં પૂર્ણ બિ-

ચાર આવવાને કર્મની જરૂર પડેછે. જેમ, છોકરે કામ કર્યું. કામ શબ્દ ઉમેર્યા વગર ક્રિયા અધુરી રહેછે, માટે કામ એ ક્રિયાપૂર્ણી કહેવાય.

૩૨૫. કર્મ વગર ક્રિયા અધુરી માલમ પડેછે, માટે અકર્મક ક્રિયાપદમાં જેમ બે ભાગ મુખ્ય ગણ્યા, તેમ સકર્મકમાં કર્ત્તા, કર્મ અને ક્રિયાપદ એ ત્રણ મુખ્ય કહેવાય. કર્મ અને ક્રિયાપદ એ બંને ક્રિયાપક્ષમાં ગણાય.

૩૨૬. દ્વિકર્મી ક્રિયાપદમાં ખરાં કર્મને ઉપસ્થિત કહેછે; અને જેને ક્રિયા થઇ હોય, અથવા જેને વાસ્તે ક્રિયા થઇ હોય, તે અનુપસ્થિત કર્મ કહેવાયછે. અનુપસ્થિત કર્મ પણ ક્રિયાપૂર્ણીમાંજ ગણાય. જેમ, તેણે ગાયને લાકડી મારી, તેણે બ્રાહ્મણને દાન આપ્યું. એમાં પહેલી વિભક્તિવાળાં કર્મ ઉપસ્થિત, અને બીજી વિભક્તિવાળાં કર્મ અનુપસ્થિત છે. તેમુજ તેણે મને રાજા કહ્યો, મેં તેને સરદાર ઠરાવ્યો, તેણે મને મૂખ ઠરાવ્યો, ઈ.માં, રાજા, સરદાર અને મૂર્ખ એ ઉપસ્થિત અને મને, તેને, મને એ અનુપસ્થિત કર્મ ક્રિયાપૂર્ણીમાં આવે.

૩૨૭. ઉપર ૩૨૦ મી કલમમાં કહેલાં ક્રિયાપદ વિધાનપક્ષમાં જે નામ અથવા વિશેષણ લેછે, તેને પણ ક્રિયાપૂર્ણીમાં મૂકી શકાય; કેમકે તે મૂકયા વગર વિધાનપક્ષ અધૂરો રહેછે.

૩૨૮. જયારે ક્રિયાપદો સાથે કર્ત્તા (૩૨૦ ક૦) અથવા કર્મ (૩૨૫ ક૦) તરીકે બીજા શબ્દ આવ્યા વગર વિધાનપક્ષ પૂરો થાય નહિ, ત્યારે તે ક્રિયાપદ અપૂર્ણ વિધાનદર્શક અથવા અપૂર્ણ ક્રિયાદર્શક કહેવાય છે; પણ જયારે પૂર્ણ વિચાર લાવવાને ક્રિયાપદ સાથે બીજા શબ્દની જરૂર

ન હોય ત્યારે નહિ. જેમ, ટંકશાળમાં મોતીભાઇ મુખ્ય અધિકારી ગણાય છે. ટંકશાળમાં રૂપિયા ગણાય છે. આ-માં પહેલા દાખલામાં ક્રિયાપદ અપૂર્ણ વિધાનદર્શક કહે-વાય, અને બીજામાં તેજ ક્રિયાપદ પૂર્ણ વિધાનદર્શક છે.

૩૨૯. કોઈ વખત કર્મની જરૂર રહેતી નથી. જેમ, દરજી હોય તે શીવે. ઋષિયો રાત્રે ખાતા. મુનઓ બોલતા નથી.

૩૩૦. કેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદ તેજ ક્રિયા ઉપરથી થએલા નામને કર્મ તરીકે લે છે, ને સકર્મક જેવાં થઇ જા-યછે. જેમ, બેઠક બેઠો, ઊંઘ ઊંઘ્યો, રમત રમ્યો, નાચ નાચ્યો.

૩૩૧. કેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદને પણ અનુપસ્થિત કર્મ લાગે છે. જેમ, તેને લોભ છે, મને દુઃખ હતું, તે કોને ગઇ? તમને શું થયું? ઈત્યાદિ.

ક્રિયાવૃદ્ધિ.

૩૩૨. જ્યારે ક્રિયા કરવાની રીતિ, ક્રિયા બંનવાનો વખત, ક્રિયાનું કારણ અને સ્થળ કહીને ક્રિયા વધારે નિશ્ચિત કરવી હોય, ત્યારે નિશ્ચિત કરનાર શબ્દ અ-થવા શબ્દોને ક્રિયાવૃદ્ધિ કહેછે.

૩૩૩. ક્રિયાવિશેષણ અથવા ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં વપરાતા શબ્દોવડે ક્રિયાવૃદ્ધિ થાયછે. જેમ:—

તે બહાદુરીથી લઢ્યા. (રીતિ)
તેણે કામ સારી રીતે કર્યું. (રીતિ)
રાજા શિકારને વાસ્તે ફરે છે. (કારણ)
"ઉભો સાંભળે બાળ" (કાવ્યદોહન). (રીત)
તે હરઘડીએ ખાવાનું માગેછે. (કાળ)
મરેઠાઓ પાણીપતની લઢાઈમાં હાર્યા. (સ્થળ)
ઘણા વરસ સુધી તે રખડતો ફર્યો. (કાળ)

સંયુકત વાકય.

૩૩૪. જે વાકયમાં એક મુખ્ય કર્તૃપદ અને ક્રિયાપદ હોય, અને બીજાં તેમના ઉપર આધાર રાખનારાં અથવા તેમના પેટાનાં કર્તૃપદ અને ક્રિયાપદ આવે, તે બધું વાકય સંયુક્ત કહેવાયછે. એમાં જે સાદા વાકયમાં મુખ્ય કર્તૃપદ તથા ક્રિયાપદ આવે તે મુખ્ય વાકય, અને બાકીનાં ઉપવાકય અથવા પેટા વાકય કહેવાય. જેમકે:–

ખંડેરાવ મહારાજ ગાદીએ બેઠા, ત્યારે લોકોએ તેમને અરજ કરી, કે નોકરો બહુ જુલમ કરેછે.

આમાં મુખ્ય વાકય, લોકોએ અરજ કરી, એ છે. પહેલું, અને ત્રીજું એ બે પેટાવાકય છે. પહેલું ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં વખત બતાવેછે, અને ત્રીજું નામના અર્થમાં કર્મને ઠેકાણે છે.

૩૩૫. પેટા વાકય અથવા ઉપવાકય ત્રણ જાતનાં હોયછે. ૧. નામવાકય, ૨. વિશેષણિક વાકય, ૩. ક્રિયાવિશેષણિક વાકય.

૩૩૬. જે વાકય મુખ્ય વાકયની સાથે નામનો સંબંધ રાખે, અથવા નામની જગાએ મૂકાય, તે નામવાકય કહેવાયછે.

૩૩૭. નામવાકય નામની જગાએ મૂકાય છે, માટે મુખ્યત્વે કરીને તે કર્ત્તા, કર્મ, સમાનાર્થદર્શક નામ, કે વિધાનાર્થ બતાવેછે; અને તેને બતાવવાને દર્શક સર્વનામના શબ્દ મૂકાયછે. જેમઃ–

પાણીથી અગ્નિ હોલાય, એ ઉઘાડું છે. (કર્ત્તા)

અકબંર મોટો રાજા હતો, તે સૌ જાણેછે. (કર્મ) .

મારી સલાહ એ છે, કે હમણાં તમારે ભણવું. (વિધાન)

સૌથી સહેલો ઉપાય-મીઠાશથી તેની સાથે વાત કરવી—સુજયો નહિ. (ટેલર સાહેબ) (સમાનાર્થ)

૩૩૮. જે વાકય મુખ્ય વાકયની સાથે વિશેષણનો સંબંધ રાખે, અથવા વિશેષણની જગાએ મૂકાય, તેને વિશેષણિક વાકય કહેછે.

૩૩૯. વિશેષણિક વાકયની શરૂઆત સંબંધી સર્વનામથી થાયછે; અને તે સંબંધી સર્વનામના સંબંધમાં જે દર્શક સર્વનામ આવે, તે મુખ્ય વાકયમાં રહેછે. જેમ:—

'જે માણસ ગઇ કાલે આવ્યો હતો', તે આજ આવ્યો નથી.

૩૪૦. ઘણી વખત સંબંધી સર્વનામ વગર પણ વિશેષણિક વાકય આવેછે. જેમ, 'હું રહુંછું તે ઘર સારૂં નથી.'

૩૪૧. ક્રિયાવિશેષણિક વાકય તેજ, કે જે મુખ્ય વાકયના સંબંધમાં ક્રિયાવિશેષણની જગાએ આવે, અથવા ક્રિયાવિશેષણના જેવું રહે.

૩૪૨. ક્રિયાવિશેષણ વખત, સ્થળ, રીત, અને કારણ બતાવેછે, માટે ક્રિયાવિશેષણિક વાકય પણ તેજ બતાવેછે. જેમ,

'જ્યારે મુસલમાની રાજ્ય હતું, ત્યારે' હિંદુઓ બહુ નીચી હાલતમાં આવી ગયા હતા. (કાળ)

'જ્યાં પુષ્કળ અનાજ પાકે ત્યાં,' કાળ પડે નહિ. (સ્થળ)

'સાંભળનારના મનપર અસર થાય,' એવી રીતે બોલ્યો. (રીતિ)

'તારાઓ આપણાંથી દૂર છે', માટે તે નાના દેખાયછે. (કારણ)

મિશ્રવાક્ય.

૩૪૩. જ્યારે કોઈ વાકય બે અથવા વધારે મુખ્ય વાકયોથી બનેલુ હોય, ત્યારે તેને મિશ્રવાકય કહેછે; પછી તેમાંના કોઇ મુખ્ય વાકયમાં વળી પેટા વાકય પણ હોય.

૩૪૪. જે મુખ્ય વાકયોથી એક મિશ્રવાકય થાયછે, તેમને અરસપરસ સહગામી (સાથે જનારાં) વાકય કહેછે.

૩૪૫. કોઈ પણ મિશ્રવાકયોમાં સહગામી વાકય મુખ્યત્વે કરીને નીચેના ત્રણમાંથી એક સંબંધ બતાવવાને મૂકી શકાય.

૧. બે અથવા વધારે સહગામી વાકયો એકઠાં જોડવાને.

૨. બે અથવા વધારે વાકયોમાં એક બીજાથી વિરૂદ્ધપણું બતાવવાને.

૩. એક વાકયમાં કહ્યું હોય, તેનું બીજા વાકયમાં કારણ બતાવવાને.

૩૪૬. પહેલો, વાકયને એકઠાં જોડવાનો સંબંધ. જેમઃ—ખોદે ઉંદર અને ભોગવે ભોરંગ. તે મરતો નથી, ને માંચો મૂકતો એ નથી. તે તો મુઓ, પણ બીજાને મારતો ગયો. ઔરંગજેબે રાજ્યલોભથી તેના ભાઈઓ સાથે દગલબાજી કરી, એટલુંજ નહિ, પણ તેણે તેમને જીવથી મારી નાખ્યા.

૩૪૭. બીજો, વિરૂદ્ધ સંબંધ.

તેણે તરવાર મારી નહિ, પણ ઉગામી ખરી.

રાજાની રાણીઓને ગમે એટલું સુખ હોય, પણ તેઓ પોતાની જીંદગાની કેદખાનામાં ગાળે છે.

૩૪૮. ત્રીજો, કારણદર્શક સંબંધ.

તે હમેશાં પ્રમાણિકપણું બતાવે છે, અને તેથી સહુ લોકો તેને ચાહેછે.

ઘર બળવાથી તેને બહુ નુકસાન નથી, કેમકે તેણે બધો સામાન કઢાવી લીધો છે.

૩૪૯. કારણ બતાવનાર વાકય ઉપવાકય પણ થાયછે; માટે ઘણી વખત મુખ્ય વાકય અને ઉપવાકય સેળભેળ થઇ જાયછે. ઉપરનાં વાકયો જરા ફેરવીને મૂકીએ, તો તે ઉપવાકય પણ થાય. જેમ, તે હમેશાં પ્રમાણિકપણું બતાવે છે, માટે લોકો તેને ચાહેછે. તેણે બધો સામાન કઢાવી લીધો છે, તેથી તેનું ઘર બળે, તોપણ તેને બહુ નુકસાન નથી.

૩૫૦. કોઇ વખત મિશ્રવાકયોમાં જૂદા જૂદા ભાગોને એકજ કર્ત્તા, ક્રિયાપદ, કર્મ, કે ક્રિયાવૃદ્ધિ હોયછે; આમાં જે સાધારણ હોય, તે વારંવાર બોલવું પડતું નથી, અને તેથી વાકય સંકોચાયલું કહેવાયછે. જેમઃ—

પરમેશ્વર માણસને જન્મ આપે છે, પાળે છે, અને મારે છે. આ કામ શત્રુએ નહિ પણ મિત્રે કર્યું છે.

૩૫૧. સંકોચ્ય વાકયમાં એકજ ક્રિયાપદને બે કે વધારે કર્ત્તા હોય, એકજ કર્ત્તાને બે કે વધારે ક્રિયાપદ હોય, અને એકજ ક્રિયાપદને બે કે વધારે કર્મ હોય.

કાશી અને કીકો આવે છે. (બે કર્ત્તા)

લલ્લુભાઇ અહીં આવ્યા, બીજા વિષે કંઇ બબડયા અને પછી ગયા. (ત્રણ ક્રિયાપદ)

તે દરજીએ એક ડગલો, બે બદન, અને પાંચ અંગરખાં શીંવ્યાં. (ત્રણ કર્મ)

વાકય પૃથક્કૃતિ કરવાની રીત.

૩૫૨. વાકયમાંના બધા શબ્દ બે વર્ગમાં—કર્ત્તૃપક્ષ અને ક્રિયા અથવા વિધાનપક્ષમાં—ગોઠવવા જોઇએ.

૩૫૩. વાકય સાદું હોય, તો તેમાંથી પ્રથમ કર્ત્તા શોધી કાઢવો, અને તે કર્ત્તૃપક્ષમાં ગોઠવવો.

૩૫૪. કર્ત્તૃપક્ષમાં બે ખાનાં પાડવાં. એક કર્ત્તાનું અને બીજું કર્ત્તાના વધારાનું.

૩૫૫. ક૦ ૩૫૩ મી પ્રમાણે કર્ત્તા શોધી કાઢીને તે પહેલા ખાનામાં લખવો. પછી તેનો વધારો (ક૦ ૩૧૭) શોધી કાઢીને તે બીજામાં લખવો.

કર્ત્તૃપક્ષમાં એકજ ખાનું રાખી, કર્ત્તાને અને તેના વધારાને પણ તે ખાનામાં મૂકીએ તોએ ચાલે.

૩૫૬. ક્રિયાપક્ષને સારૂ ત્રણ ખાનાં પાડવાં. પહેલું ક્રિયાપદનું, બીજું ક્રિયાપૂર્ણીનું, અને ત્રીજું ક્રિયાવૃદ્ધિનું.

૩૫૭. જે મુખ્ય ક્રિયાપદ હોય, તેને પહેલા ખાનામાં લખવું.

૩૫૮. ક્રિયાપદને ઉપસ્થિત કે અનુપસ્થિત કર્મ હોય તે, અને તેમનો વધારો, તથા (ક૦ ૩૨૦) વિધાનપક્ષમાં ક્રિયા પૂર્ણ કરવાને જે શબ્દ આવ્યા હોય તે, શોધી કાઢી ક્રિયાપૂર્ણીમાં લખવા.

૩૫૯. ક્રિયાનો ગુણ, પ્રકાર, સ્થળ, રીતિ, અને કારણ બતાવનાર શબ્દ અથવા શબ્દો માલમ પડે, તે ક્રિયાવૃદ્ધિમાં લખવા.

૩૬૦. વાકય સંયુક્ત હોય, તો તેમાંનાં જૂદાં જૂદાં વાકયો क, ख, ग, घ, એ અનુક્રમે અક્ષર માંડીને એક પછી એક લખવાં. પછી તે મુખ્ય વાકય છે, કે ઉપવાકય છે,

તે તેની સામે બતાવવું. જો ઉપવાકય હોય તો તે નામ, વિશેષણિક કે ક્રિયાવિશેષણિક, એમાંથી જે જાતનું હોય તે, અને તે કેવા અને કયા વાક્યંનાં સંબંધમાં છે, તે પણ બતાવવું.

૩૬૧. મિશ્રવાકયોને માટે પણ તે મધ્યેનાં વાકયો ઉપર પ્રમાણે ગોઠવીને દરેક વાકય કયા અર્થમાં સહગામી છે, તે બતાવવું.

૩૬૨. સંકોચ્યવાકયમાં જયાં એકજ ક્રિયાના ઘણા ર્ત્તા અથવા કર્મ હોય ત્યાં, તે વાકયનાં જૂદાં જૂદાં વાકય નહિ કરતાં આખું એક વાકય ગણી વાકયપૃથક્કૃતિ કરવી. પણ જો ક્રિયાપદો જૂદાં છતાંવાકય સંકોચ પામ્યું હોય, ને તેનાં જૂદાં જૂદાં વાકય થઇ શકતાં હોય, તો અધ્યાહાર રહેલા શબ્દો કૌંસમાં મૂકીને વાકય જૂદાં પાડી પૃથક્કૃતિ કરવી. જેમ, રાજા ને રાણીપધાર્યા, એ એકજ વાકય ગણવું; પણ તે આવ્યો ને ગયો, અહીં તે આવ્યો ને (તે) ગયો, એવાં છુટાં બે વાકય થઇ શકેછે.

૩૬૩. નમુના દાખલ નીચે લખેલાં થોડાંક વાકયોની પૃથક્કૃતિ પાસેના પૃષ્ઠમાં કરી બતાવી છે, તે ઉપરથી વાકયપૃથક્કૃતિ કેમ કરવી, તે સમજાશે.

૧. ઇબ્રાહીમગાર્દી આગળ ફ્રેંચ લોકોના લશ્કરમાં ચાકર હતો.

૨. ઘણાં વરસલગી યુરોપખંડમાં પણ આ દેશના લોકોની પેઠે અજ્ઞાન અને ભણેલા સૌ લોકો પૃથ્વીને અચળ માનતા હતા.

૩. કાળીદાસ કવિના ગ્રંથના ટીકાકાર મલ્લિનાથે

પંડિતે પોતાની ટીકામાં કોઇપણ ઠેકાણે એ કવિના જન્મ વિષે સૂચના કરી નથી.

૪. જ્યારે તે માંદા માણસને માલમ પડ્યું, કે જે ધણીને મેં આટલું દુઃખ દીધું, અને ખરાબ કર્યો, તેણે આટલી બધી તસ્દી લેઇને મારો જીવ બચાવ્યો, ત્યારે તેના મનમાં ઘણુંજ લાગ્યું.

૪. અકબરને જ્યારે માલમ પડ્યું, કે બેહેરામખાન મને ગાંઠતો નથી, અને મારા મળતિયાઓને પીડેછે, ત્યારે જ્યાં હિંદુસ્તાનનું મૂળ પાયતખ્ત હતું, ત્યાં જઈને તેણે બેહેરામખાનનું જેથી કાશળ કઢાય, તે ઉપાય કરવા માંડ્યો.

૬. વરાળયંત્રથી કાંતીએ, ને વણીએ, તો તે કરતાં પણ વધારે નફો થાયછે; કેમકે તેથી તેટલીજ મહેનતે, વધારે માલ ઉત્પન્ન થઇ શકેછે; ને જેમ મહેનતનું ફળ વધારે, તેમ લોક ધનવાન થાયછે. પરંતુ અજ્ઞાન લોકો એથી ઉલટો વિચાર ધરાવેછે, ને કહેછે, કે એથી ઘણા લોકની રોજી ઘટશે.

૭. "હોય ઘણાં કઠણ કાર્ય લઢાઈ કેરાં,
તે દેવ જો મનુજ સેવનને ખુશીમાં,
સોંપે, અને યશ મળે કદી તેમને ત્યાં,
તો જાણવો અમરનો પરતાપ તેમાં."

૮. "બીસનું માથું મુખમાંછે તે દે નાખી, ફરી હરજે;
માનસસરપર જવું હોય તો, પછી ગમન તું કરજે,
હવણાં કહીને કથા પ્રિયાની, દે મુજ દુઃખવિદારી;
ક્યમ કે સ્વાર્થપદાર્થ સાધુ, અધિક ગણે છે ભારી."

વાક્ય પૃથક્કૃતિ.

	કર્ત્તૃપક્ષ.	ક્રિયા અથવા વિધાન.	ક્રિયાપૂર્ણી.	ક્રિયાવૃદ્ધિ.
૧૪	૧ ઇબ્રાહીમ ગાર્દી.	હતો.	ચાકર.	આગળ (કાળ). ફ્રેંચ લોકોના લશ્કરમાં (સ્થળ).
	૨ અજ્ઞાન અને ભણેલા સૌ લોકો.	માનતા હતા.	પૃથ્વી. અચળ.	ઘણાં વરસ લગી (કાળ). યુરોપખંડમાં પણ (સ્થળ). આ દેશના લોકોની પેઠે (રીતિ.)
	૩ કાળિદાસ કવિના ગ્રંથના ટીકાકાર મલ્લિનાથ પંડિતે.	કરી નથી.	એ કવિના જન્મ વિષે સૂચના.	પોતાના ગ્રંથમાં કોઈપણ ઠેકાણે (સ્થળ).

૪

ક. જ્યારે તે માંદા માણસને માલમ પડ્યું.
ખ. કે જે ધણીને મેં આટલું દુઃખ દીધું.
ગ. અને (જે ધણીને મેં) ખરાબ કર્યો.
ઘ. તેણે આટલી બધી તસ્દી લઇને મારો જીવ બચાવ્યો.
ઙ. ત્યારે તેના મનમાં ઘણુંજ લાગ્યું.

ઙ. નું ક્રિયાવિશેષણિક ઉપવાક્ય ઘ નું મુખ્ય વાક્ય.
ઘ. નું વિશેષણિક વાક્ય. ગ નું સહગામી.
ઘ. નું વિશેષણિક વાક્ય. ખ નું સહગામી સંકોચ્ય.
ક. નું નામ વાક્ય. ખ અને ગ નું મુખ્ય વાક્ય.
મુખ્ય વાક્ય ક નું.

	५
क. અકબરને જ્યારે માલમ પડ્યું,	ङ. નું ક્રિયાવિશેષણિક. ख ને ग નું મુખ્ય.
ख. કે બેહેરામખાન મને ગાંઠતો નથી,	क. નું નામ વાક્ય. गનું સહગામી.
ग. અને મારા મળતીઆઓને પીડે છે,	क. નું નામ વાક્ય. ख નું સહગામી.
घ. ત્યારે, જ્યાં હિંદુસ્તાનનું મૂળ પાયતખ્ત હતું,	ङ. નું ક્રિયાવિશેષણિક (સ્થળ).
ङ. ત્યાં જઈને, તેણે ઉપાય કરવા માંડ્યો,	મુખ્ય વાક્ય क, घ, च નું.
च. બેહેરામખાનનું જેથી કાસળ કઢાય.	ङ. નું વિશેષણિક વાક્ય, ઉપાયનો (ગુણ).

	६
क. વરાળયંત્રથી કાંતીએ,	ग. નું ક્રિ० વિશેષણિક, ख નું સહગામી.
ख. (વરાળયંત્રથી) વણીએ,	ग. નું ક્રિ० વિશેષણિક, कનું સહગામી સંકોચ્ય. અને ख નું મુખ્ય. घ, च, ને छનું સહગામી.
ग. તો તે કરતાં પણ વધારે નફો થાય છે.	ग. નું સહગામી, (કારણ).
घ. કેમકે તેથી તેટલીજ મહેનતે વધારે માલ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે;	ग. નું ક્રિ० વિશેષણિક.
ङ. ને જેમ મહેનતનું ફળ વધારે,	ग. ને छ નું સહગામી ङ નું મુખ્ય.
च. તેમ લોક ધનવાન થાયછે;	ग. ને च નું સહગામી.
छ. પરંતુ અજ્ઞાન લોકો એથી ઉલટો વિચાર ધરાવેછે.	

ज. અને (અજ્ઞાન લોકો) કહેછે,	छ. નું સહગામી સંકોચ્ય કર્ત્તાનો.
झ. કે એથી ઘણા લોકોની રોજી અટકશે.	ज. નું નામ વાક્ય (કર્મ).

૭

क. હોયે ઘણાં કઠણ કાર્ય લઢાઈ કેરાં,	ख. નું વિશેષણિક વાક્ય.
ख. તે દેવ જો મનુજ સેવકને ખુશિમાં સોંપે,	क. નું મુખ્ય, ग નું સહગામી. घ નું ક્રિયાવિશેષણિક.
ग. અને યશ મળે કદી તેમને ત્યાં,	क. નું મુખ્ય, ख નું સહગામી. घ નું ક્રિયાવિશેષણિક.
घ. તો જાણવો અમરનોજ પરતાપ એમાં.	મુખ્ય વાક્ય ख ને ग નું.

૮

क. બિસનું માથું મુખમાં છે,	ख. નું વિશેષણિક.
ख. તે દે નાખી,	क. નું મુખ્ય, ग, ङ ને च નું સહગામી.
ग. ફરી હરજે,	ख. નું સહગામી.
घ. માનસરપર જવું હોય તો,	ङ. નું ક્રિયાવિશેષણિક.
ङ. પછી ગમન તું કરજે,	घ. નું મુખ્ય ख ને च નું સહગામી.
च. હમણાં કહીને કથા પ્રિયાની દે મુજ દુઃખવિદારી,	ख. ङ. ને छ નું સહગામી.
छ. કયમ કે સ્વાર્થ પદાર્થ સાધુ અધિક ગણેછે ભારી.	च. નું સહગામી (કારણ).

ઉપર ૪થી ૮ સુધીનાં વાકયોમાં બતાવેલા દરેક સાદા વાકયની પૃથક્કૃતિ (તે વાકયની જાત વગેરે બતાવ્યા પછી, તેજ હારમાં બીજાં ચાર ખાનાં પાડી) પહેલાં ત્રણ વાકયમાં બતાવ્યા પ્રમાણે થાય.

વાક્યરચના.

૩૬૪. ઘણુંકરીને વાક્યમાં કર્ત્તા કે કર્મ, એ બેમાંથી એક ક્રિયાનાથ થઇ શકે છે.

૩૬૫. કર્તા અને કર્મમાં નામ અથવા નામની પેઠે વપરાએલા શબ્દ કે વાક્ય હાયછે, માટે ક્રિયાનાથમાં પણ નામ અથવા નામની પેઠે વપરાએલા શબ્દ કે વાક્ય હોય.

૩૬૬. અકર્મક ક્રિયાપદમાં ક્રિયાનાથ હુમેશાં પહેલી વિભક્તિમાંજ હોયછે; અને સકર્મકમાં તે પહેલીમાં કે કોઇ વખત બીજીમાં પણ હોય. જેમ, માણસ બારીએથી પડયો, છોકરીએ પાઠ વાંચ્યો, રાજાએ લશ્કરને બોલાવ્યું.

૩૬૭. ક્રિયાનાથની જાતિ, વચન, અને પુરૂષ પ્રમાણે ક્રિયાપદની જાતિ, વચન, અને પુરૂષ થાયછે. જેમ, હું ગાયત્રી ભણ્યો, તેણે મને વાત કહી, તેઓ ઘેર ગયા, હું જાઉં છું, તે જાયછે.

૩૬૮. કેટલાક દેશ, શહેર ઇ૦ ની મૂળજાતિ જૂદી હોય, પણ તેમની પછી દેશ, શહેર એવા શબ્દો અધ્યાહાર રાખીને તે અધ્યાહાર શબ્દ પ્રમાણે ક્રિયાપદ ફેરવાય છે. જેમ, મુંબઇ લીધી, અથવા મુંબાઇ (શહેર) લીધું. દિલ્લી જીતી, દિલ્લી (શહેર) જીત્યું.

૩૬૯. પદાર્થની જાત, જથા અથવા અતિશયપણું બતાવવું હોય, તોપણ ક્રિયાપદ એકવચનમાં આવેછે. જેમ, તેણે પુષ્કળ પૈસો મેળવ્યો, તેનાં લશ્કરમાં પાંચસે ઘોડું છે. તે લઢાઇમાં પુષ્કળ આદમી મરાયું.

૩૭૦. ક્રિયાનાથ સમૂહવાચક નામ હોઇને એકપણું

બતાવે, તો ક્રિયાપદ એકવચનમાં રહે. જેમ, લશ્કર આવ્યું, સભા મળી.

૩૭૧. એકવચનનું નામ પણ માનને અર્થે બહુવચનમાં બોલાય, તો ક્રિયાપદ બહુવચનમાં રહે. જેમ, મહેતાજી આવ્યા, મહારાજ પધાર્યા.

કવિતામાં કોઇ વખત ક્રિયાપદ એકવચનમાં પણ રહે છે. જેમ,—

"અમો છું વૈષ્ણુવ છેલછબીલાના, હરિશું તાળી લાગીરે.
"છું અમો નાગરા હટલઇબોલશું,લોપશુંત્રીકમાતારીલાજ."
(નરસિંહ મહેતા)

૩૭૨. નારીજાતિના એકવચનને માનને અર્થે બહુવચનમાં બોલીએ,તો ક્રિયાપદ નાન્યતરજાતિના બહુવચનમાં આવેછે. જેમ, માશી આવ્યાં, ફોઇ ગયાં.

૩૭૩. સાહેબ, સરકાર એવા બહુમાન વાચક શબ્દો બીજા પુરૂષને લાગે, તો ક્રિયાપદ કોઇ વખત ત્રીજા પુરૂષના બહુવચનમાં મૂકાયછે. જેમ, સાહેબ ફરમાવશે, તે કરવા તૈયારછું. સરકાર આશરો આપશે, એવું ધારીને હું અહીં આવ્યોછું.

૩૭૪. ક્રિયાનાથમાં એક નામ હોય, અને તેની સાથે, સહિત, સુદ્ધાં, સાથે, થી શબ્દવડે બીજાં નામ સામીલ હોય, તોપણ ક્રિયાપદ એ મુખ્ય નામ પ્રમાણે ફરે છે. જેમ, રાજા પ્રધાનો સહિત આવ્યો.

૩૭૫. બે નામ કરતાં શબ્દવડે જૂદાં પડે, તો કરતાં પછીના નામ સાથે ક્રિયાપદ સંબંધ રાખે. જેમ, આ છોકરી કરતાં તે છોકરો મોટો હતો.

૩૭૬. ક્રિયાનાથમાં બે કે વધારે નામ હોય, પણ જો તે એકજ વસ્તુને દર્શાવે, તો ક્રિયાપદ એકવચનમાં રહે. જેમ, "જે રાજાએ એવું કાંમ કરી તેના મુખ્ય પ્રધાનને, તેનું ભલુ ઇચ્છનારને, તેના રાજ્યનું સુખવધારનારને તેના દરબારમાંથી હમેશાં સુધી કાઢી મુકયો." (નંદશંકર).

૩૭૭. એકજ જાતિનાં બે કે વધારે નામ ક્રિયાનાથ હોય, તો ક્રિયાપદ તેજ જાતિના બહુવચનમાં રહે. જેમ, લલ્લુ, કેશવલાલ, મનસુખ, અને વિઠ્ઠલદાસ આજ હાજર થયા. કાશી, ગંગા અને મહાલક્ષ્મી હજી સુધી કેમ આવિયો નથી? તમે ચરિત્ર નિરૂપણ, યંત્રશાસ્ત્ર, અને સૃષ્ટિજન્ય ઇશ્વરજ્ઞાન વાંચ્યાં છે?

૩૭૮. જો જૂદી જૂદી જાતિનાં નામ ક્રિયાનાથ હોય, તો ક્રિયાપદ નાન્યતરજાતિના બહુવચનમાં આવેછે. જેમ, ઇંગ્રેજોંની સ્વાધીનતા અને વિલિયમનો રાજ્યાધિકાર એ દિવસે બહાલ રહ્યાં (મહીપતરામ). આ પરદેશ જનારા લોકોને કેટલાએક વર્ષસુધી ભથ્થું તથા મુસારો સરકારે આપવાં (કોલંબસ). તેની આસપાસ અનેક જાતનાં હથિયારો વિષેનું પુસ્તક, તથા કાગળ, કલમ, પડેલાં હતાં (રાસેલાસ).

૩૭૯. પરંતુ જયારે બહુ નામ ક્રિયાનાથ હોય, ત્યારે કોઇ વખત છેલ્લા નામ પ્રમાણે પણ ક્રિયાપદ ફરેછે. જેમઃ—

નાર્મન જુલમગારોએ પોતાનો અધિકાર અને પોતાની મોજ મઝા સાચવી.(મહીપતરામ્).એ કામ કરવામાં ઘણી ચતુરાઇ અને ડહાપણ વાપરવું જોઇએ. તેની પાસે

રૂપિઆ, અડધા, પાવલીઓ, પૈસા અને પાઇઓ હતી.

૩૮૦. ક્રિયાનાથમાં બે કે વધારે નામ કે, અથવા, વા, એવા શબ્દોથી જોડાય, તો ક્રિયાપદ છેલ્લા નામ સાથે બધી વાતે સંબંધ રાખે. જેમ,

પેટી કરતાં ગોળો કે પીપ ગબડાવવું સહેલું છે.

તેણે છાપરૂં કરવા સારૂ પકવાસાં કે વળીઓ મગાવી છે?

તે કે તમે બોલ્યા હતા ખરા.

આથી અર્થ સ્પષ્ટ ન થાય, અથવા વાક્ય સારૂં ન દેખાય, તો ક્રિયાપદ જૂદું જૂદું વાપરવામાં આવેછે. જેમ, તમે જશો કે તે જશે. તું કર કે તે કરે, પણ આજ એ કામ પૂરૂં થવું જોઇએ.

૩૮૨. પ્રશ્નમાં એક નામ ક્રિયાપદ પહેલું મૂકીને પછી 'કે' ની સાથેનું બીજું નામ આવેછે, ત્યારે ક્રિયાપદ પહેલા નામ પ્રમાણે ફરેછે. જેમ, તેણે ચૂનો વાપર્યો કે માટી? તેણે ગાય વેચી કે બળદ? પૈસા હતા કે પાઇઓ?

૩૮૩. ઘણી વખત, બે કે વધારે નામ કેથી જોડાય, ત્યારે તેમની પછી કોઇ અથવા કંઈ અનિશ્ચિત સર્વનામ આવીને ક્રિયાનાથ થાયછે, અને તેની જાતિ ઘણુંકરીને નાન્યતર રહેછે. જેમ, રાજા કે રાણી, કોઇ ત્યાં નહોતું. શેઠ કે વાણોતર, કોઇ આવ્યું હતું ખરૂં. મણિલાલ, કેશવલાલ, કે શિવશંકર, કોઈ હજી આવ્યું નથી. તેણે કાગળ, ખડિયો કે કલમ કંઇએ લીધું નથી.

૩૮૩. ક્રિયાનાથમાં અને, તથા, એવા અવ્યયોથી જોડાએલાં સર્વનામ હોય, ત્યારે જો તેમાં પહેલો બીજો,

પહેલો ત્રીજો, અને પહેલો, બીજો, તથા ત્રીજો એ ત્રણે પુરૂષનાં સર્વનામ આવ્યાં હોય, તો ક્રિયાપદ પહેલા પુરૂષનાં બહુવચનમાં રહે; પણ જો બીજો અને ત્રીજો એ બે પુરૂષનાં સર્વનામ આવ્યાં હોય, તો ક્રિયાપદ બીજા પુરૂષના બહુવચનમાં આવે. જેમઃ–

હું ને તું (આપણે) જઇશું. હું ને તે (અમે) જઇશું.

હું, તું, ને તે (આપણે) જઇશું. તું ને તે (તમે) જશો.

૩૮૪. ક્રિયાનાથમાં કે, અથવા, વા, એવા અવ્યયોથી જોડાએલાં સર્વનામ હોય, તો ક્રિયાપદ છેલ્લા મૂકેલા પુરૂષ પ્રમાણે ફરેછે. જેમ, હું કે તે આવશે, તે કે હું આવીશ; હું કે તમે જશો, તમે કે હું જઈશ, તે કે તમે જશો, ઈ૦. પરંતુ આવાં વાકય બોલવાં કાનને સારાં લાગતાં નથી, તેથી ઘણી વખત ક્રિયાપદ જૂદું જૂદું મૂકાય છે. જેમ, હું આવીશ કે તે આવશે. હું જઈશ કે તમો જશો. તે જશે કે તમે જશો.

૩૮૫. સંબંધી સર્વનામ જે, અને દર્શકસર્વનામ એ, તે, ક્રિયાનાથ હોય, તો તેઓ જે નામ દર્શાવે તે નામ પ્રમાણે ક્રિયાપદ ફરે. જેમ, હું, જે હમેશાં સાચું બોલુંછું, તે તમારે કહ્યે જૂઠું નહિ બોલું. તમે જેટલા પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરોછો, તેટલા સુખી થશો. તમારો શિરસ્તેદાર, જે બહુ લાંચ લેછે, તેને તમે કંઇ પણ કહેતા નથી ?

૩૮૬. વાકયમાં પહેલો કર્ત્તા, પછી કર્મ (જો હોય તો), અને પછી ક્રિયાપદ, એ અનુક્રમ સાધારણ રીતે હોયછે. પણ કેટલીક વખત હુકમમાં, સવાલમાં, અને સાધારણ વાતચીતમાં પહેલું ક્રિયાપદ અને પછી કર્ત્તા એ-

મ પણ આવેછે. જેમ, બોલો તમે; જાઓ ત્યારે તમે, હું તો કંઇ આવતો નથી; જાણી તમારી વિદ્વતા. બોલ્યા કે તમે ? જણાશેજ તો, હવે આવ્યું છે ઘેર ટાણું.

૩૮૭. કર્મ પણ કોઇ વખત કર્ત્તાના પહેલું આવેછે. જેમ, આ વાત હું તેને કરીશ. રૂપીઆ તો હું લેઈ આવ્યો. આ કામ તું કરજે. આજનો પાઠ મેં વાંચ્યો નથી. જ્યારે કોઇ વાક્ય કર્મ હોય, અને તે વાક્ય બતાવવાને એ, તે દર્શક સર્વનામ આવે, ત્યારે તે કર્ત્તાની પહેલાં આવેછે. જેમ, તું આવ્યો, તે હું જાણતો નથી. મેં તેને માર્યો, એ તું કોઇને કહીશ નહિ.

૩૮૮. જ્યારે કોઇ વાક્ય કર્મ હોય, અને તેની પહેલાં 'કે' ઉભયાન્વયી અવ્યય આવે, ત્યારે તે હમેશા ક્રિયાપદની પછીજ આવેછે. જેમ, તેણે કહ્યું, કે હું નહિ આવું. તે જાણેછે, કે મારે બહુ કામ છે.

વિશેષણ.

૩૮૯. વાક્યમાં વિશેષણ વિશેષ્યની પહેલાં મૂકાય છે, પરંતુ જો વિશેષ્યના ગુણનું વર્ણન કરવું હોય,તોતે વિશેષ્યની પછી પણ આવે, અને તે વિધાન પક્ષમાં ગણાય. જેમ, કૃપાળુ અને સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરે સૃષ્ટિ રચી છે; પરમેશ્વર કૃપાળુ અને સર્વશક્તિમાન છે. મેં સારી અને ઉપયોગી ચોપડી વાંચી; આ ચોપડી સારી ને ઉપયોગી છે.

૩૯૦. વિશેષ્યની જાતિ, વચન, ને વિભક્તિ પ્રમાણે વિશેષણની જાતિ, વચન, ને વિભક્તિ હોયછે (ક૦ ૧૧૩).

(અ) બીજા પ્રકારના વિશેષણનાં રૂપ બદલાતાં નથી, (ક૦ ૧૧૪) માટે એ સંબંધ પહેલા પ્રકારના વિશેષણમાંજ જોવામાં આવેછે.

(બ) છઠ્ઠી વિભક્તિ, કૃદંત, અને કોઈ કોઈ વખત સર્વનામનાં રૂપ (વિશેષણની પેઠે વપરાય છે ત્યારે) પહેલા પ્રકારનાં વિશેષણ પ્રમાણે બદલાય છે, માટે વિશેષણમાં તેમનો પણ સમાવેશ લેવો.

૩૯૧. બહુ વિશેષણ એકજ વિશેષ્યને લાગે, તો વિશેષ્યને વિભક્તિ લાગતાં, દરેક વિકારી વિશેષણને વિભક્તિકાર્ય થાયછે. જેમ, નવા સ્થપાયલા અણહિલ્લવાડ શહેરના રાજાઓએ ઇ૦. (સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ)

૩૯૨. બે કે વધારે વિશેષ્ય વાકયમાં એકજ સંબંધ રાખતાં હોય, તો તેમનું વિશેષણ, જે વિશેષ્ય પહેલાં તે આવે, તે પ્રમાણે બદલાય. જેમ, મારે કાળી બનાત કે મરીનો જોઈએ છીએ.

પરંતુ બે કે વધારે વિશેષ્ય જૂદી જૂદી જાતિનાં કે જૂદા જૂદા વચનનાં હોય, ત્યારે અર્થની સ્પષ્ટતા સારૂ વિશેષણને દરેક નામ પહેલાં મૂકે છે. જેમ કાળી બનાત ને કાળો મરીનો, રાતી કોર ને રાતો પાલવ.

૯૩. એકજ જાતિનાં બે કે વધારે નામ એકવચનમાં હોય, તોપણ તેમનું વિશેષણ વિધાનપક્ષની અંદર બહુવચનમાં વપરાયછે. જેમ, ગુરૂ ને ચેલો ભલા છે. મા ને છોકરી બંને સારાં નથી. ધોળકું, અને ધંધુકું અમદાવાદ જીલ્લાનાં મોટાં ગામ છે.

૩૯૪. બે નામ જૂદી જૂદી જાતિનાં હોય, તો વિશેષણ નાન્યતરજાતિના બહુવચનમાં આવે. ઘણીવાર એવું વિશેષણ વિધાનપક્ષમાં હોયછે, પણ કોઈવાર તે નામ (દ્વંદ્વ સમાસનું) પહેલું પણ વપરાય. જેમ, રાજા રાણી

ભલાં છે. આ શેલું, પાઘડી, ને દુપટ્ટા ઘણા કીમતી નથી. ભલાં માબાપ, સારાં રાજારાણી.

૩૯૫. ઘણાં વિશેષ્ય બતાવનાર દર્શક સર્વનામની પછી વિશેષણ આવે, તો તે નાન્યતરજાતિના બહુવચનમાં રહેછે. જેમ, પુરૂષોત્તમ, તેની સ્ત્રી, છોકરો છોકરી, ચાકર નફર, એ બધાં ભલાં છે.

૩૯૬. ઘણાં નામ બતાવવાને 'એ' ની પછી તે નામોને દર્શાવનાર સાધારણ નામ આવે, તો વિશેષણને જાતિ વચન તે સાધારણ નામ પ્રમાણે લાગેછે. જેમ, અંગરખું, હીરકોરી ધોતીજોડો, પેઠણ પાઘડી, અને સાલજોડો, એ સારો પણ ઘણો કીમતી પોશાક છે.

૩૯૭. જો બે અથવા વધારે વિશેષ્ય કે, અથવા, વા, શબ્દોથી જોડાયાં હોય, તો વિશેષણ તેની પાસેના વિશેષ્ય પ્રમાણે ફરે. જેમ, છોકરો કે છોકરી જીવતી હોત. મારી ભેશ કે બળદ હોત.

૩૯૮. માનાર્થે એકવચનના નામને બહુવચનમાં વાપરીએ, તો વિશેષણ પણ બહુવચનમાં આવે. આપ તો રૂડા છો. અમારા પહેલા મહેતાજી તો સારા નહોતા. જો નામ સ્ત્રીજાતિનું હોય, તો માનાર્થમાં વિશેષણ નાન્યતરજાતિના બહુવંચનમાં આવે. જેમ, મારાં માસી બહુ ભલાં છે. મહારાજનાં પેલાં નવાં વહુજી હોય કે?

૩૯૯. એકના કરતાં બીજાનામાં કોઇગુણ વધારે અથવા ઓછો છે, એમ બતાવવું હોય, તો પહેલા નામને કરતાં અથવા થી લગાડી, બીજાં નામ પછી વધારે, જરા, વગેરે મહત્વદર્શક શબ્દો બોલીને વિશેષણ વાપરીએ છી-

એ. કોઈ વખત એ મહત્વદર્શક શબ્દો મૂકાતા પણ નથી. જેમ, મારા કરતાં તે વધારે મોટો છે. આ ચોપડીથી પેલી ચોપડી કદમાં મોટી નથી.

૪૦૦. કોઈ વર્ગમાંની એક વસ્તુ તે વર્ગમાંની બીજી બધી વસ્તુ સાથે સરખાવવી હોય, તો વિશેષણ પહેલાં સૌથી, સૌમાં, સૌ કરતાં, એવા અર્થના શબ્દ મૂકાય છે. જેમ, પ્રાણીમાં સૌથી ચઢીઆતું માણુસ છે. આ વર્ગમાં સૌથી મોટો વિઠ્ઠલ છે. સૌના કરતાં હોંશીઆર થવું, એવી આતુરતા વિદ્યાર્થીના મનમાં હોવી જોઈએ.

૪૦૧. વિશેષણ અને વિશેષ્ય વચ્ચે કોઈ વિશેષ્યની સાથે સંબંધ રાખનાર શબ્દ અથવા શબ્દો આવે, તોપણ વિશેષણને જાતિ વચન તેના વિશેષ્ય પ્રમાણેજ થાય. જેમ, ઘણાં માટીનાં વાસણ, ઊંચી પથ્થરની મુર્તી, નવું ગૂજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ.

સર્વનામ.

૪૦૨. સર્વનામોને, જે નામોને ઠેકાણે તેઓ વપરાય છે, તેમની જાતિ અને વચન લાગેછે. જેમ, માણસો આવ્યા હતા, તે ગયા; તેની પાસે ચોપડીઓ હતી, તે એણે વેચી નાખી.

૪૦૩. ક્રિયાનાથ અને ક્રિયાપદ વચ્ચે જાતિ વચનનો જે સંબંધ બતાવ્યો, તેજ સર્વનામ, અને તે જેને વાસ્તે વપરાયાં હોય, તે બેની વચ્ચે છે.

૪૦૪. જ્યારે કોઈ શબ્દ, વાક્ય, અથવા ઘણા શબ્દ વિષે કંઇ કહેવું હોય, ત્યારે તે શબ્દ, વાક્ય અથવા શબ્દ સમુદાય પછી 'એ' એ દર્શક સર્વનામનાં રૂપ આવેછે. અ-

ને 'એ' ની પહેલાંના શબ્દોના અર્થમાં 'એ'ની પછી જે શબ્દ આવે, તેની જાતિ વચન 'એ' ને લાગેછે, જેમ, વ્યાકરણ એ એક વિદ્યા છે. કરવું,' જવું, એ કૃદંતનામ છે. ચોરી કરવી, એ એક ગુનોહ છે. તમે લાંચ લઈને ખરાનું ખોટું ને ખોટાનું ખરૂં કરોછો, એ મોટો અન્યાય કહેવાય. શેલું, પાઘડી, અને દુપટ્ટો એ ચીજો મને પહોંચી છે.

૪૦૫. ઘણી વખત કોઈ વાકય, અથવા કૃદંતનામને વાસ્તે 'એ' દર્શકસર્વનામ આવેછે, અને તેની પછી નામ આવતું નથી, ત્યારે 'એ' નાન્યતરજાતિના એકવચનમાં રહેછે; અને તેને તે પ્રમાણે વિશેષણ વગેરે લાગેછે. જેમ, તમે હમેશા એને દુઃખ દ્યો, એ સારૂં ન કહેવાય. ખાવું એ માણસને જરૂરનું છે.

૪૦૬. એકજ જાતિનાં ઘણાં નામ બતાવવાને 'એ' આવે, અને તેની પછી પહેલાંના નામને બતાવનાર કોઈ નામ ન હોય, તો તે તેજ જાતિના બહુવચનમાં 'એ' રહે, અને તે પ્રમાણે ક્રિયાપદ વગેરે ફરે. જેમ, અંબુ, કેશવલાલ, મૂળજી અને નારાયણલાલ, એ હજી સુધી આવ્યા નથી. પાર્વતી, કાશી અને મહાલક્ષ્મી, એ ભાઈને બોલાવવા ગઈયો છે. છાપરૂં, ટાંકું અને ભોંયરૂં, એ એક મહિનામાં તૈયાર થયાં.

૪૦૭. જૂદી જૂદી જાતિનાં નામને બતાવવા 'એ'નાં રૂપ આવે, અને તેની પહેલાંનાં નામને દર્શાવનાર સાધારણ નામ ન હોય, તો એ' નાન્યતરજાતિના બહુવચનમાં રહે; અને તે પ્રમાણે ક્રિયાપદ વગેરે ફરે. જેમ, ઘોડો, ગાય; વાછરડું અને બળદ, એ ચરવા ગયાં છે. શેલું, પા-

૧૫

ઘડી, દુપટ્ટા અને શાલજોટો, એ મેં આજ વેચાતાં લીધાં.

૪૦૮. પ્રશ્નાર્થક સર્વનામને જે વિભક્તિ લાગે, તેજ જવાબને લાગવી જોઈએ. જેમ, કોણ બોલ્યું? મનસુખ. કોને વાગ્યું? લલ્લુને. કોણે કર્યું? બાપુભાઈએ. શેને વાસ્તે લડાઈ થઈ? રૂપિયાને વાસ્તે. શાથી મરી ગયો? તાવથી. કોનું કામ ચાલેછે? મોતીલાલનું. આકર્ષણ વિષે પાઠ શેમાં છે? સાતમી ચોપડીમાં.

૪૦૯. ઘણી વખત એવી રીતે પ્રશ્ન કરવામાં આવેછે, કે તેથી જાણે આપણે કંઈ ખબર માગતા નથી, પણ આપણે જે રૂપમાં સવાલ પૂછીએ, તેથી ઉલટા રૂપમાંજ સામા માણસ પાસેથી જવાબ માગીએ છીએ. જેમ, શું તે ચોર નથી? જવાબ તે ચોર છે. લાંચ કંઈ બધાં માણસો પાસેથી લેવાયછે? જવાબ કે ના. આવા સવાલને અલંકારિક પ્રશ્ન કહેછે.

અલંકારિક પ્રશ્નમાં આપણા મનના ભાવથી ઉલટો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવેછે, ને તેનો જવાબ આપણા ધાર્યા પ્રમાણેજ મળેછે.

૪૧૦. પ્રશ્નનું રૂપ બતાવવાને કોઈ વખત કર્ત્તાની પહેલાં અથવા પછી શું આવેછે. કોઈ વખત વાકયને છેડે 'કે' આવેછે, અને કોઈ વખત શું અને કે બંને આવેછે. ઘણુંકરીને અલંકારિક પ્રશ્નમાં 'શું' વધારે આવેછે, અને સાધારણ ખબર મેળવવાના સવાલમાં 'કે' વધારે આવેછે. જેમ, શું, હજી તે નાનો છે? રાજાભાઈ ગામ ગયા હતા, તે આવ્યાછે કે? શું, તમે બોલતા નહોતા કે? તે ગયો નથી, કે શું?

૪૧૧. શું ઉપરથી શો, શી, શું, એ જાતિદર્શક રૂપ

થાયછે, પરંતુ હમણાં સારા ગ્રંથકારો પણ ગમે તે જાતિના નામ સાથે શું વાપરેછે. જેમ, 'શું માણુસની અવસ્થા છે! તેનો અર્થ શું હશે એ વિષે તે ઉંડા વિચારમાં પડ્યો.' (નંદશંકર-કરણઘેલો) મેં તે શું પાપ કર્યાં હશે? (નગીનદાસ ગુ૦ ના૦)

કવિતામાં કોઈ વખત શુંનો અર્થ સાથે થાયછે, અને ત્યારે તે શબ્દયોગી અવ્યય છે. જેમઃ—

" પરનારીશું પ્રીતજ તારે, મદ ઘણો મન માંહી." (નૃસિંહ મહેતો) "વૈષ્ણવશું આણ્યો અનુરાગ." (તુળસીદાસ)

૪૧૨. સંબંધી સર્વનામની અને તેના સંબંધમાં જે દર્શક સર્વનામ આવે તે બેની જાતિવચન એકજ હોય, પણ વિભક્તિ વખતે જૂદીએ આવે. જેમ, જેણે કર્યું હોય, તેને કહે. જે વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા, તેમને નોકરી મળી.

૪૧૩. ઘણી વખત સંબંધી સર્વનામ અધ્યાહાર રહીને તેના સંબંધનું દર્શક સર્વનામજ ફક્ત આવેછે. જેમ, અહીં આવ્યા હોય, તેમને તો કહો. બોલે તેનાં બોર વેચાય.

કવિતામાં કેટલીક વખત સંબંધી સર્વનામને મળતું દર્શક સર્વનામ, અને કેટલીક વખત તે બંને અધ્યાહાર રહેછે. જેમઃ-

"રજ્યો ન કીધું પાપ, રજ્યો જે ન કરી નિંદા."
"રજ્યો ન લીધો શાપ, રજ્યો જેણે સૌ વંદ્યા." (શામળ)

૪૧૪. બે અથવા વધારે શબ્દ મળીને એક શબ્દ થયો હોય, તો વિભક્તિનો પ્રત્યય છેલ્લા શબ્દને લાગે છે. જે-

મ, રાજારાણીએ કંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ. સ્ત્રીપુરૂષનું જોડું છે. માબાપની આજ્ઞા માનવી.

૪૧૫. બે અથવા વધારે કોઇ નામ ઉભયાન્વયી અવ્યયથી જોડાએલાં હોય, તો વિભક્તિનો પ્રત્યય દરેકને લાગે, અથવા ફક્ત છેલ્લાનેજ લાગે. જેમ, એ છોકરો માને, બાપને કે મહેતાજીને ગાંઠતો નથી. 'ધર્મ તથા સ્વાધીનતાના પ્રેમથી પ્રજા ઘણી ઉશ્કેરાયલી હતી.' નામને જાતિ, વચન, અને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગેછે. ઇ૦

૪૧૬. ધંધો, હોદ્દો. ઇ૦ બતાવનાર શબ્દ સમાનાર્થમાં આવીને કોઈ નામનું વિશેષપણું બતાવે, તો તે નામને જે વિભક્તિ લગાડવી હોય, તે છેલ્લા શબ્દને લાગે. જેમ, આ ચોપડી મયારામ શંભુનાથ અમદાવાદ જીલ્લાના ડેપ્યુટી એજયુકેશનલ ઇન્સ્પેકટરે છપાવી પ્રગટ કરી. મેં આ પાઘડી મૂળચંદ ઝવેર કાપડિયા દલાલની મારફતે લીધી છે. છોકરા બિચારાએ શાં પાપ કર્યાં. છોકરા બિચારાને શું છે. કોઇ વખત બધાને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે. જેમ, છોકરાને બિચારાને શું કામ મારોછો. છોકરે બિચારે શાં પાપ કર્યાં.

૪૧૭. જ્યારે છેલ્લાજ નામને વિભક્તિ લાગેછે, ત્યારે પહેલાંના નામને વિભક્તિ કાર્ય થાયછે. જેમ, લુચ્ચા, ઠગારા, અને ચોરની સોબત કરવી નહિ.

૪૧૮. જો એક અથવા વધારે શબ્દને બતાવવાને 'એ' દર્શકસર્વનામ આવે, અથવા તેમની પછી વગેરે, ઈત્યાદિ એ શબ્દો આવે, તો વિભક્તિના પ્રત્યય ફક્ત દર્શકસર્વનામ, વગેરે, ઇત્યાદિ, એમને લાગેછે, અને પહેલાંનાં નામ વિભ-

ક્તિકાર્થ થયા વગર પોતાના મૂળ રૂપમાંજ રહેછે. જેમ, પોતાનો સગો મામો અને સસરો, બીજો જેમ્સ તેને ઇ-ગ્લાંડની ગાદી ઉપરથી ઉઠાડવામાં તે સામીલ થયો હતો. (મહીપતરામ) ગાય, ભેંશ, બળદ, હાથી, અને ઉંટ વગેરેને ચોપગાં પ્રાણી કહેછે. શેઠ, શાહુકાર, પ્રધાન, કારકુન, ઇત્યાદિથી રાજાની કચેરી ભરપૂર રહેતી.

વિભક્તિઓના અર્થ.

પહેલી.

૧. કર્ત્તાઃ—(અ) અકર્મક ક્રિયાપદોનો કર્ત્તા સ્પષ્ટ હોય—એટલે ભાવ નહોય—તો તે પહેલી વિભક્તિમાં મૂકાયછે. જેમ, ચોપડી ફાટી, તું બેસ, ઘર પડત તો નુકસાન થાત.

(બ) સકર્મક ક્રિયાપદ આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાન, ભૂત અને વિશેષભૂત અથવા તેથી થએલા કોઇ મિશ્રકાળમાં ન હોય, તો તેનો કર્ત્તા પહેલી વિભક્તિમાં આવે. જેમ, છોકરો પાઠ લખે છે, હું તેને દાન આપીશ, ઈ૦. ભણ, શીખ, ઈ૦ ૨૨૯ મી કલમમાં બતાવેલા ધાતુઓના ભૂત અને વિશેષભૂતમાં પણ કર્ત્તા પહેલી વિભક્તિમાં આવેછે. જેમ, હું પાંચ પાઠ શીખ્યો. તું પાંચમી ચોપડી ક્યારે ભણેલો ? ઇ૦.

૨. કર્મઅર્થેઃ—(અ) કર્મણિપ્રયોગમાં કર્મ ઘણુંકરીને પહેલી વિભક્તિમાં મૂકાયછે. જેમ, તેણે કામ કર્યું, તેણે પાઠ વાંચ્યો.

(બ) કર્ત્તરિમાં જ્યારે કર્મ કોઈ પદાર્થ અથવા જનાંવરવાચક નામ હોય, ત્યારે તે ઘણુંકરીને પહેલી વિભક્તિમાં આવેછે. જેમ, તે દૂધ પીએછે. હું ઓષડ આ-

છું. દરજી કાલે અંગરખું શીવશે. તે ઘોડા લાવ્યો.

(ક) કર્મ મનુષ્યવાચક સામાન્ય નામ હોય, તો તે પહેલી કે બીજી બેમાંથી ગમે તે વિભક્તિમાં મૂકી શકાય. જેમ, તમે છોકરી (કે છોકરીને) કયાં પરણાવશો ? તે એક વરસ પછી પોતાનો છોકરો (કે પોતાના છોકરાને) નિશાળે મૂકશે.

પરંતુ કેટલીક વખત કર્મ પહેલી વિભક્તિમાંજ શોભે છે. જેમ, ગોપાળરાવ, ભાણુભાઇ પાસેથી છ સિપાઇ મંગાવેછે. તું એક માણસ તો લાવતો ?

(ર) કર્મ સર્વનામ હોય, અને તે જો મનુષ્યવાચક સામાન્ય નામ, અથવા બીજા કોઈ પ્રાણી કે પદાર્થને વાસ્તે મૂકાયું હોય, તો તે સર્વનામ પહેલી કે બીજીમાં રહે. જેમ, તેના બાપે ધન મૂકયું છે, તે એ વાપરેછે. બે વરસ પહેલાં મેં એક ઘોડો રાખ્યો હતો. તે (અથવા તેને) હું આજ વેચી દઉંછું.

(ઘ) ક્રિયાપદોને ઉપસ્થિત ને અનુપસ્થિત બંને કર્મ લાગે, તો ઉપસ્થિત કર્મ પહેલીમાં મૂકાય છે. જેમ, બાપ છોકરાને વિદ્યા ભણાવે છે. તે મહેતાજી છોકરાઓને સોટીઓ મારતો હતો. હું કેવળદાસને રૂપીઆ આપીશ.

૩. સ્થળ બતાવવામાં:—જવાનું ઠેકાણું—વિશેષે કરીને અકારાંત અને ઇકારાંત—પહેલી વિભક્તિમાં આવેછે. જેમ, તે સુરત ગયો છે. હું મુંબઈ જવાનો છું.

૪. કાળ બતાવવામાં:—કોઈ ક્રિયા અમુક મુદત સુધી ચાલી, ચાલશે, કે ચાલતી હોય, તો તે મુદત પહેલી વિભક્તિમાં આવેછે. જેમ, તે દરરોજ ૭ કલાક

ણાય છે. તેણે બે વરસ નોકરી કરી. તે દશ દિવસ માંદો રહ્યો. હું મુંબઈમાં ત્રણ મહિના રહીશ.

૫. મજલ અથવા અંતર બતાવનાર શબ્દ પહેલીમાં આવેછે. જેમ, આગગાડી એક કલાકમાં પંદર ગાઉ ચાલે છે. અમદાવાદથી નડીઆદ ત્રીસ મૈલ છે. બળદ આજ બે મજલ ચાલ્યા.

૬. પરિણામ અથવા માપ બતાવવામાં પણ પહેલી વપરાયછે. જેમ, તેણે પાંચ મણ ઘઉં આણ્યા. કૂવામાં ચાર માથોડાં પાણી આવ્યું. આજ બે ઇંચિ વરસાદ વરસ્યો. દુકાનદારે સો ગજ માદરપાટ વેચ્યો.

૭. વિધાનપક્ષમાં કર્ત્તા અથવા કર્મ દર્શાવનાર નામ હોય, તો તે પહેલી વિભક્તિમાં રહેછે. જેમ, તે માણસ છે. નથુ કેદી થયો. રઘુવંશ કાવ્ય ગણાય છે. હું તેને રાજા ગણુંછું.

બીજી વિભક્તિ.

૧. ઉપસ્થિત કર્મમાં:—

(અ) કર્મ જો મનુષ્યવાચક વિશેષનામ હોય, તો તે ઘણુંકરીને બીજી વિભક્તિમાં મૂકાયછે. જેમ, તે ગોવિંદને બોલાવેછે. તે મનસુખને લેઇ ગયો.

(બ) પહેલા અને બીજા પુરૂષનાં સર્વનામ કર્મ હોય, તો તે હમેશા બીજી વિભક્તિમાંજ આવે. જેમ, તેણે મને દેશાવર મોકલ્યો. પરંતુ કવિતામાં કોઈ વખત મુજ અને તુજ એ રૂપ કર્મમાં આવેછે.

જેમ, વારે વારે પૂછે શું મુજ (ઓખાહરણ).

હવે સઘળા પંજીને પામીછું હું તુજ (ધ્રુવાખ્યાન).

(ક) કર્મમાં ત્રીજા પુરૂષનું સર્વનામ મનુષ્યવાચક વિશેષ નામને ઠેકાણે હોય, તો તેને બીજી વિભક્તિ લાગે છે. જેમ, મેં તેને જોવા સારૂ બેસાડયો. મેં તેને ઊંઘમાંથી ઉઠાડયો.

અનુપસ્થિત કર્મમાં:—વાકયમાં બે કર્મ હોય, તો બીજું એટલે અનુપસ્થિત કર્મ બીજી વિભક્તિમાં આવે. જેમ, રાજાએ વાઘને ગોળી મારી. મેં છોકરાંને પૈસો આપ્યો. હું રાજાને વાત પૂછું છું.

૩. આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાનથી થએલા સંયુક્તકાળમાં કોઈ વખત ખરો કર્ત્તા પણ બીજીમાં આવેછે. જેમ, આખરે રાજાને જૂના પ્રધાનોને બોલાવવા પડયા, અને તેને કામ કરવું પડયું.

૪. સંબંધાર્થ:–જેમ, ધોતીને કોર છે. પાંચ, જેમ આઠને છે, તેમ પચીસ ચાળીસને છે. રાજાને પાંચ કુંવર છે.

કોઈ ક્રિયા બની ત્યારથી અત્યાર સુધીનો વખત કેટલો થયો, તે કહેવું હોય, તો તે ક્રિયાના ભૂતકાળ રૂપે વપરાએલા કૃદંતને બીજી અથવા ત્રીજી વિભક્તિ લાગે છે. જેમ, તેને ગયાને (ગયે) બે વરસ થયાં. આ નિશાળની પરીક્ષા લીધાને (લીધે) ચાર મહિના થયા.

ત્રીજી વિભક્તિ.

૧. કર્ત્તા:—

(અ). પાને ૯૩ મેં બતાવેલા ધાતુઓ શિવાય સકર્મક મૂળભેદમાં ક્રિયાપદ, ભૂત, વિશેષભૂત અને તેથી થતા મિશ્રકાળમાં હોય; તો કર્ત્તા ત્રીજીમાં આવેછે. જેમ, તેણે

કામ કર્યું. મેં પાઠ વાંચ્યો. તેણે ભૂલ કરેલી છે. મેં ચોપડી ખોઇ છે.

(બ). મૂળભેદે આજ્ઞાર્થ ભવિષ્યમાં કર્ત્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં હોયછે. જેમ, મારે જવું, તેણે ખાવું, મણિલાલે ભણવું.

(ક). આજ્ઞાર્થ ભવિષ્યથી થતા મિશ્રકાળોમાં ફરજ બતાવવી હોય, તો ઘણુંકરીને ત્રીજી વિભક્તિ કર્ત્તા થાયછે. જેમ, તેણે કરવું હતું. (૯૩ મા પાનાની ટીપ જુઓ).

(ડ) શક્યભેદમાં, કે તેવા અર્થમાં કોઇ વખત પાંચમીને ઠેકાણે ત્રીજી વિભક્તિ આવી કર્ત્તા થાયછે:—"ચિત્રલેહા કહે ઘેલી થઈ; હેવે અહીંયાં અવાયે નહિ." (ઓખા૦). "સ્ત્રીએ બીજો પતિ થાય." (વેનચરિત્ર).

૨ કરણ—એટલે કોઈ ક્રિયાનું સાધન બતાવનાર નામ ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે. જેમ, તેણે એક ગોળીએ વાઘ માર્યો. આપણે આંખે જોઇએછીએ, હાથે ખાઇએછીએ, અને પગે ચાલીએછીએ.

કરીને શબ્દયોગી અવ્યય પહેલાંના, અને વિના, વગર, એમની પછીના નામને ત્રીજી વિભક્તિ લાગેછે. જેમ, હાથે કરીને જાળમાં પડ્યો. વેપારે કરીને ગૂજરાત પૈસાદાર થઇ. વગર વિચારે બોલવું નહિ. વગર લેવેદેવે તું એને શું કામ પીડેછે. વિના કારણે (કે કારણ) કોઇને દુઃખ દેવું નહિ.

૩. કારણ અથવા હેતુ બતાવનાર નામને ત્રીજી લાગે. જેમ, તાપે ઘી પીગળેછે. હમણાં તાવે ઘણાં માણસ મરી જાયછે. તે જાત્રાએ ગયોછે. તે મોંકણે (કોઈને રડવા) ગયોછે: તે દાઢીએ (મજૂરીએ) ગયોછે.

૪. સાહિત્ય બતાવવામાં ત્રીજી આવેછે. જેમ, રાજા બસેં ઘોડે આવ્યો. તું ચઢચે ઘોડે કેમ આવ્યોછે ? તેણે તમને બહુ માને નમસ્કાર કહ્યા છે.

૫. કોઈ વસ્તુનું મૂલ–ભાંવ બતાવવાને ત્રીજી વપરાયછે. જેમ, આ ઘર મેં બસેં રૂપિયે લીધું. મોગરી બે પૈસે શેર મળેછે.

ભાવ બતાવવો હોય, તો કીમતને ન લાગતાં વસ્તુને પણ ત્રીજી લાગે. જેમ, બે રૂપિયે મણ અથવા મણે બે રૂપિયા. તેમજ શેરે ત્રણ પૈસા. દર ઘોડે પચાસ રૂપિઆ, ઇ૰.

૬. સ્થળ બતાવવામાંઃ—

(અ). જવાના સ્થળને–વિશેષે કરીને ઉંકારાંત અથવા આકારાંત સ્થળને ત્રીજી લાગેછે, જેમ, તે વડોદરે ગયોછે. હું આગ્રે જવાનો છું.

(બ) કોઇ સ્થળની આગળ, પાસે, ઉપર, એવો અર્થ બતાવવો હોય, તો તે સ્થળને ત્રીજી વિભક્તિ લાગે. જેમ, લૂગડે ડાઘ પડચા. ગરબે ગાવા જાયછે. ઝાડે પાંદડાં આવ્યાં. તમે ઘોડે બેસશો કે ગાડીએ ?

(ક). જે ખરેખરાં સ્થળ નથી, પણ સ્થળની પેઠે જેમને કલ્પી શકાય, તે પણ ત્રીજી વિભક્તિમાં રહે. જેમ, લેવે લકડ ને દેવે પથ્થર. તે બોલવે ચાલવે સારોછે. ગયે આવે ઓળખાણ રહેછે. વાજબી રાહે જોઇએ, તો તે પોષાતું નથી.

(ડ). શરીરના જૂદા જૂદા ભાગમાં કંઇ થયું હોય, અથવા કંઈ પહેર્યું હોય, તો તે ભાગોને ત્રીજી વિભક્તિ લાગે. જેમ, તે અંગે રહી ગયો છે. તે આંખે આંધળો છે.

તેને માથે પાઘડી છે. તેને મોઢે શીતળાનાં ચાઠાં છે.

૭. પરિમાણ અથવા માપ બતાવવામાં ત્રીજી આવે-છે. દૂધપાકમાં મણે ૭ શેરીકી ખાંડ નંખાયછે. છાપવામાં સકડે બે કાગળ બગડે છે.

૮. કાળદર્શક—કોઇ ક્રિયા અમુક મુદતે બનતી હોય, બની હોય, કે બનાવવાની હોય, ત્યારે તે મુદતને ત્રીજી લાગે. જેમ, નિશાળમાં ૭ મહિને વર્ગ બદલાયછે. તે પાંચ વરસે આવ્યો. રેલવેનું કામ ત્રીશ વરસે પૂરૂં થશે. (બીજા અર્થ પાછળ બીજી વિભક્તિમાં જુઓ.)

૯. ધર્મે, નામ, જાતિ, સ્વભાવ, વગેરે નામ સાથે બતાવવું હોય, તેમને ત્રીજી વિભક્તિ લાગેછે. જેમ, હું કિશોર રૂઘનાથ ધર્મે હિંદુ, જાતે લેઉવા કણબી, ઈકરાર કરૂં છું કેઃ—મોતી નામે એક છોકરો હતો, તે સ્વભાવે બહુ આકળો હતો.

ચોથી વિભક્તિ.

ચોથી વિભક્તિ ફક્ત પ્રયોજન એટલે હેતુ અથવા કારણ બતાંવવામાં વપરાય છે, અને તેની પછી વાસ્તે, કાજે, લીધે, અર્થે, માટે એ શબ્દયોગી પ્રત્યક્ષ કે અધ્યાહાર રહેછે. જેમ, તેને વાસ્તે હું પાણી લઉંછું. તે પૈસાને સારૂ ફાંફાં મારે છે. તમે ભણવાને આવ્યા છો કે રમવા?

પાંચમી.

૧. શકયભેદમાં ક્રિયાનો કર્ત્તા પાંચમીમાં આવેછે. જેમ, મારાથી જવાયું. છોકરાંથી છાશ પીવાય નહિ.

૨. અપાદાન એટલે વિયોગ. કોઈપણ ઠેકાણાથી, અથવા વસ્તુથી જૂદા પાડવાનું હોય, તો તે ઠેકાણાને, અથ-

વા વસ્તુને પાંચમી લાગે છે. જેમ, તે મુંબઇથી નીકળ્યો હશે. આ વાત તું મહેતાજીથી છાની રાખજે. જે સ્થળે જવાને ત્રીજી વિભક્તિ લાગે છે, તે સ્થળથી છૂટા પાડવાને ત્રીજી સાથે પાંચમી પણ લાગે છે. જેમ, તે કાશીએથી (અથવા કાશીથી) નીકળ્યો હશે.

૩. અવધી અથવા સ્થળાંતર, કાળાંતર બતાવવું હોય, તો પહેલા નામને પાંચમી લાગે. જેમ, સુરતથી અમદાવાદ ૧૦૦ ગાઉ છે. ગણેશચોથને દિવસે સવારથી સાંજ સુધી બૈરાં ઉભાં રહેછે. અમુક જગા આગળ અથવા અમુક વખતે ક્રિયા થઈને આગળ ચાલતી રહી હોય, તો તે જગા અથવા કાળને પાંચમી લાગે છે. અમને નડીઆદથી વરસાદ શરૂ થયો. મુંબઈની ગાડી ભરૂચથી બહુજ ઉતાવળી ચાલી. તેને બે મહિનાથી કેદમાં નાખ્યોછે. તે ૭ મહિનાથી માંદો છે.

૪. ન્યૂનાધિકતા—કોઇપણ વસ્તુને જે વસ્તુ, અથવા વસ્તુઓ કરતાં નાની મોટી કહેવી હોય, તે વસ્તુ પાંચમીમાં આવે. (ક૦ ૩૯૯ જુઓ). ઘડાથી માણ મોટી હોયછે.

૫. કરણ એટલે ક્રિયાનું સાધન બતાવવામાં પાંચમી આવેછે. જેમ, પૈસાથી બધું મળે. વરાળથી ગાડી ચાલેછે.

૬. કરણ બતાવવામાં પણ પાંચમી લાગેછે. જેમ, આ સાલ કોલેરાથી ઘણાં માણસ મરી ગયાં. ઓસડથી રોગ મટે. મહેનતથી ડરવું નહિ. ભયથી પાછા હઠવું નહિ.

૭. સાહિત્ય બતાવવામાં પણ પાંચમી આવે. તેણે

બહાદુરીથી લડાઈ કરી. તે મૂઠી ભર માણસથી સંગ્રામમાં ઉતર્યો.

છઠ્ઠી વિભક્તિ.

છઠ્ઠી વિભક્તિ ઘણી જાંતના સંબંધ બતાવે છે; તેમાંના કેટલાક નીચે પ્રમાણે:—

૧. સગપણઃ—તેનો છોકરો, મારાં માબાપ, છોકરાની વહુ.

૨. જાતિ સંબંધ—જાતનો નાગર, જાતનો કણબી.

૩. સ્વસ્વામી ભાવ સંબંધ—એટલે કોઈ વસ્તુનો કબજો ધરાવનાર અને તે વસ્તુ એ બે વચ્ચેનો સંબંધ—તેની ચોપડી, મારૂં ઘર, ઈ૦.

૪. સેવ્ય સેવક ભાવ સંબંધ—એટલે શેઠ અને ચાકર વચ્ચેનો સંબંધ. શેઠનો ચાકર, લલ્લુભાઇનો ગુમાસ્તો.

૫. આધારાધેય, એટલે આધાર અને આધારે રહેલાનો સંબંધ—જેમ, નદીનું માંછલું, ગોળીનું પાણી.

૬. અખંડખંડ ભાવ, એટલે આખાનો એક ભાગ સાથે સંબંધ—જેમ, ઘરનું છાપરૂં, ટેબલનું ખાનું, ચોપડીનું પાનું, હાથની આંગળી.

૭. કાર્ય કારણ ભાવ, એટલે જેમાંથી કંઈ કરાય, તેનો સંબંધ—જેમ, માટીનું વાસણ, પીતળની દેગડી, સોનાનું કડું.

૮. માણસ અથવા કોઈ પદાર્થ અને તેના ગુણ વિષેનો સંબંધ—જેમ, માણસનું ડહાપણ, ઘોડાની ગતિ, ચોપડીનું કદ.

૯. કેટલેક ઠેકાણે ત્રીજી વિભક્તિના અર્થમાં પણ છઠ્ઠી વપરાય છે; જેમં, તે દહાડાનો સૂએ છે, અને રાતનો જાગેછે. તે હાથનો ચોખો છે.

૧૦. કોઇ વખત અપાદાનને અર્થે કાળવાચક અથવા સ્થળવાચકને છઠ્ઠી લાગેછે. જેમ, તે જન્મનો આંધળો છે. હું કાલનો તેને કહુંછું, પણ તે સાંભળતો નથી.

સાતમી.

૧. અધિકરણ એટલે સ્થળ—ખરેખરાં અથવા કલ્પિત સ્થાનની અંદર-માંહે-એ અર્થમાં સાતમી વપરાયછે. જેમ, તે ઘરમાં છે. હું ચૌટામાં બેઠો હતો. ગળપણમાં ખાંડ સારી નથી. તે ભરઉંઘમાં છે. તે દુઃખમાં ડૂબ્યો.

૨. અમુક વખતની અંદર બતાવવાને પણ સાતમી વપરાય. જેમ, હું સવારમાં આવીશ. આ કામ દશ દિવસમાં પૂરૂં થશે.

૩. આપણા શરીરના અવયવ જે વસ્ત્રાભૂષણમાં રહે છે, તેને સાતમી વિભક્તિ ન લગાડતાં અવયવનેજ સાતમી લગાડવાની રૂઢી છે. જેમ, પગમાં પગરખું નથી.

સંબોધન.

કોઇ પણ પ્રાણીને, અથવા નિર્જીવ પદાર્થ જીવવાન કલ્પીને જાણે પોતાની સામે હોય, તેમ બોલાવીએ, તો સંબોધન વપરાય. જેમ, છોકરા, તું બહુ નઠારો છે. પરમેશ્વર, તું જે કરીશ તે ખરૂં. રે નદી! સંબોધનની પહેલાં કોઈ કોઇ વખત ઓ, હે, અહો, વગેરે કેવળપ્રયોગી અવ્યય મૂકવામાં આવેછે. જેમ, હે મધુર! ઓ દુષ્ટ રાક્ષસ! હે હરિણપતિ! (વિક્રમોવર્શી ત્રોટક.) ઈ૦.

ક્રિયાપદ.

૪૧૯. અકર્મક ધાતુનો ખરો કર્ત્તા હોય, તેજ તે ધાતુ ઉપરથી થએલા સકર્મકનો પણ કર્ત્તા થાયછે. જેમઃ—

હું ઉઠુંછું.   હું તને ઉઠાડુંછું.
હું ચાલ્યો.   મેં તેને ચલાવ્યો.

અકર્મક ઉપરથી સકર્મક થતાં ભૂત, વિશેષભૂત, અને તેથી થતા મિશ્રકાળોમાં કર્ત્તાની વિભક્તિ ત્રીજી થાયછે.

૪૨૦. સકર્મક ધાતુના કર્ત્તા કર્મ હોય, તેજ તે ઉપરથી થએલા કર્મક અથવા પ્રેરકના પણ કર્ત્તા કર્મ રહેછે. જેમઃ—

હું ચોપડી લખુંછું.   હું તેની પાસે ચોપડી લખાવુંછું.
મેં કામ કર્યું.   મેં લલ્લુ પાસે કામ કરાવ્યું.

પરંતુ જે સકર્મક ધાતુના ભૂત અને વિશેષ ભૂતકાળમાં કર્ત્તા પહેલી વિભક્તિમાં આવેછે, તેજ ધાતુના કર્મક અથવા પ્રેરકરૂપના ભૂત અને વિશેષભૂતમાં કર્ત્તાને ત્રીજી વિભક્તિ લાગે. જેમ, છોકરો પાઠ બોલ્યો, છોકરાએ બીજા પાસે પાઠ બોલાવ્યો. હું પાઠ સમજ્યો (સ.) મેં તેને પાઠ સમજાવ્યો. (ક૦)

૪૨૧. મૂળભેદમાં અકર્મક ધાતુનો કર્ત્તા હોય તે, તેજ ધાતુના શકયભેદના રૂપમાં કરણ થાયછે, અને ભાવ કર્ત્તા થાયછે. જેમ, હું ગયો, મારાથી જવાયું. તું ચાલેછે, તારાથી ચલાયછે.

૪૨૨. સકર્મક ધાતુના શકયભેદમાં, મૂળભેદનો કર્ત્તા કારણ થાયછે, અને કર્મ હોય તે કર્ત્તા થઇ ક્રિયાપદ અકર્મક રૂપમાં રહેછે. જેમ, હું કામ કરૂંછું. મારાથી કામ કરાય છે.

૪૨૩. મૂળભેદમાં સકર્મક ક્રિયાપદ ઉપસ્થિત અને અનુપસ્થિત બે કર્મ લે, તો ઉપસ્થિત શકયભેદમાં કર્ત્તા

થાય, અને અનુપસ્થિત કર્મ થાય. જેમ, રાજાએ વાઘને ગોળી મારી. (મૂળ૦) રાજાથી વાઘને ગોળી મરાઇ. (શકય૦)

૪૨૪. કેટલીક વખત શંકયભેદનું આ પ્રત્યય સહિતનું રૂપ ન બોલતાં ઉતાવળમાં આ વગર ટુંકુ રૂપ બોલાય છે, અને તેથી મૂળભેદનું રૂપ જાણે શકયભેદના અર્થમાં હોય, એમ લાગેછે. જેમ, મારાથી કેરી પડશે તો હું પાડીશ. મારાથી તે કામ થશે* તો હું કરીશ. તારાથી તે ગાંઠ છૂટે તો તું છોડ ઈ૦.

૪૨૫. આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાનકાળના બીજા પુરૂષના એકવચનમાં ત્રણ રૂપ આપ્યાં છે, તેમાં પ્રત્યય રહિત મૂળ ધાતુ છે, તે ફક્ત આજ્ઞામાં વપરાય છે. જેમ, તું કર (આજ્ઞા).

૪૨૬. આજ્ઞામાં નીચેના કાળ વપરાય છે.

૧. કંઇ તરતજ કરવાને આજ્ઞા કરવી હોય, તો આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાન. જેમ, તમે જાઓ.

૨. થોડીકવાર પછી કરવાને ફરમાવવું હોય, તો ભવિષ્યકાળનું 'જે' અને જો પ્રત્યયવાળું રૂપ વપરાય છે. જેમ, તમે આવજો.

૩. ઉપરના અર્થમાં નકાર બતાવીને આજ્ઞા કરવી હોય, તો વર્ત્તમાન કૃદંતનું રૂપ વપરાય. જેમ, તું કરજે, તું કરતો નહિ, તું ખાજે, તું ન ખાતો, તમે બોલજો, તમે બોલતા નહિ.

---

* કર ધાતુના શકયભેદના અર્થમાં 'થા' અને 'બન' ધાતુ પણ વપરાયછે.

૪. સભ્યતાથી આજ્ઞા કરવામાં ભવિષ્યકાળનુ સાધારણ રૂપ વપરાય છે. જેમ, તમે કરશો.

૫. કંઈ સત્તાની સાથે હુકમ કરવો હોય, તો આજ્ઞાર્થે ભવિષ્યકાળ વપરાયછે. જેમ, તમારે પાઠ તૈયાર કરવો.

૪૨૭. સંકેતાર્થમાં શરતવાળા વાકયમાં સંકેતભૂત હોય, તો પરિણામ બતાવનાર વાકયમાં પણ સંકેતભૂતજ આવે, છે. આ શિવાય પણ સાધારણ નિયમ એવો છે, કે શરતવાચક વાકયમાં જે કાળ હોય, તે અથવા ભવિષ્યકાળ પરિણામમાં આવે. પછી કોઇવખત જૂદો કાળ પણ આવે. જેમ, જો તું ભણત, તો તને ફાયદો થાત. જો હું કરૂં, તો તું કરજે. જો તું જાય, તો હું આવું. જો એ ભણ્યો, તો એને ફાયદો થયો. જો બોલ્યો, તો માર ખાઇશ. જો તે આવશે, તો હું આવીશ ઇ૦.

૪૨૮. ઘણી વખત શરત બતાવનાર વાક્યમાં 'જો' અધ્યાહાર રહેછે. જેમ, તમે જાઓ તો ભાઇને મોકલજો. તમે બોલ્યા, તો કામ થયું. મહેનત કરશો, તો ફળ મળશે.

૪૨૯. કવિતામાં કોઈ વખત જો અને તો બંને અધ્યાહાર હોયછે. જેમ, "પિંડ હું પાડું સર્વથા, આજ ન આવે સ્વામી" (ઓખા.)

૪૩૦. સાધારણ નિયમ એવો છે, કે શરત બતાવનાર વાકય પછી પરિણામ બતાવનાર વાકય આવે; પણ કોઈ વખત કવિતામાં પરિણામ વાચક વાકય પહેલું એ આવે. જેમ, "અપજશ લોક તણો તો જાય, તેલ કઢામાં નાખું કાય." (તુળસી)

૪૩૧. એક શરત ઉપરથી બહુ પરિણામ બતાવવાં હોય, તોપણ શરત એકજ વખત આવે. જેમ, જો તમે ભણ્યા હોત, તો તમારે રખડવું ન પડત, તમને બહુ ફાયદો થાત, તમારી આબરૂ વધત, અને તમે સુખી રહેત.

૪૩૨. કોઇ બીજા માણસનું કહેલું આપણે કહી બતાવતા હોઇએ, તો તે બીજા માણસે જે કાળ વાપર્યો હોય, સે આપણે ઉપવાકયોમાં વાપરીએ છીએ. જેમ, તેણે કહ્યું, કે હું જઇશ. તે કહેછે કે, હું ગયો નથી. તે કહેશે કે, હું નથી ગયો, ત્યારે શું કરવું?

૪૩૩. ભાવેપ્રયોગમાં કર્ત્તા ત્રીજીમાં હોય, ત્યારે ક્રિયાપદનો કાળ આજ્ઞાર્થ ભવિષ્ય થાયછે. જેમ, તારે જવું, તેણે આવવું.

૪૩૪. કૃદંત ઘણી વખત ઉપવાકયની ગરજ સારે છે, અને તેથી વારંવાર નાનાં નાનાં વાકયો અને ક્રિયાપદો વાપરવાં નથી પડતાં. જેમ, પરીક્ષા લેવાથી માલમ પડ્યું, એટલે પરીક્ષા લીધી તેથી માલમ પડયું.

૪૩૫. એક ક્રિયા થયા પછી તેનાજ સંબંધમાં બીજી ક્રિયા થાય, તો પહેલી ક્રિયા ભૂતકૃદંત અવ્યયના રૂપમાં મૂકાય છે. જેમ, હું ત્યાં જઇને આવ્યો.

૪૩૬. જયારે એક ક્રિયા બીજી ક્રિયા કરવા માટે કહેવી હોય, તો બીજી ક્રિયા કૃદંત નામની ચોથી વિભક્તિમાં મૂકાય છે. જેમ, તને મારવાને હું આવ્યોછું, એટલે તને મારવા માટે–મારૂ એ માટે–હું આવ્યોછું.

અવ્યય.

૪૩૭. ક્રિયાવિશેષણ ઘણુંકરીને ક્રિયાપદની પહેલાં મૂકાયછે. જેમ, તે હળવે ચાલેછે. હું પાછળ પડયો. કોઇ-

વાર તે બીજે ઠેકાણે પણ આવે. જેમ, તે દોડચો બહુ. તું જજે આગળ, ને હું આવીશ પાછળ.

૪૩૮. ક્રિયાવિશેષણને, તે જે ક્રિયાનો ગુણ બતાવે છે, તેના ક્રિયાનાથની જાતિ વચન લાગેછે, પણ કેટલાક અવિકારી બની જઈ અવ્યય રૂપેજ રહેછે, ત્યારે તેમને જાતિવચન લાગતાં નથી. જેમ, ધીમે વાંચ્યું. હળવે બોલ્યો.

૪૩૯. વાકયમાં બે નકાર હોય, તો તેમનો અર્થ એક હકારના જેવોછે. જેમ, તમે એમ ન જાણતાં કે હું સમજતો નથી. મતલબ કે, તમે જાણજો કે હું સમજુંછું. વગર વિચારે બોલીશ નહિ. એટલે વિચારથી બોલજે.

પરંતુ જો બે સહગામી વાકયો ઉભયાન્વયીથી જોડાએલાં હોય, અને તે દરેકમાં એકેક નકાર હોય, તો તે બેનો હકાર થતો નથી. જેમ, હું ગયોએ નથી, અને બોલ્યોએ નથી. ના, નથી બોલ્યો.

૪૪૦. શબ્દયોગી અવ્યય આવતાં તે જે શબ્દને લાગેછે, તેનું વિભક્તિકાર્ય થાયછે. જેમ, છોકરા ઉપર, કરવાસારૂ.

૪૪૧. બે અથવા વધારે શબ્દને એકજ શબ્દયોગી લાગતો હોય, તો તે ઘણુંકરીને છેલ્લા શબ્દને લાગે; અને તે પહેલાના શબ્દને છઠ્ઠી વિભક્તિ લાગે, અથવા એકલું વિભક્તિકાર્ય થાય. જેમ, માબાપની અને મહેતાજી આગળ ખરી વાત કહેવી. અ. ની અથવા બ. ની પાસે. મેડી, અગાશી, કે છાપરા ઉપર તે હશે.

૪૪૨. શબ્દયોગી અવ્યય શબ્દની પછીજ આવે. કોઈ વાર તે શબ્દની પહેલાં આવેછે, ત્યારે વિશેષણ જેવા

અર્થમાં હોયછે. જેમ, વગર વિચારે, "વણુરત્ત વરસે મેહ, વિના પરાક્રમ પૂર". (શામળભટ).

૪૪૩. ઉભયાન્વયી અવ્યય, બે શબ્દ કે વાકયને જોડે, ત્યારે તેમની વચ્ચે મૂકાયછે. જેમ, રાજા ને રાણી, તમે સાંજે આવજો, અને પેલો ગ્રંથ ઉતારવા માંડજો. જો ઉભયાન્વયી બે કરતાં વધારે શબ્દ કે વાકયને જોડે, તો તે એકલા છેલ્લા શબ્દ કે વાકયની પહેલાં આવે. જેમ, ચોપડી, ખડિયો, અને લેખણ લાવો. તે સવારમાં ઉઠીને નહાય છે, ઈશ્વરસ્તુતિ કરેછે, પોતાનો પાઠ વાંચેછે, અને પછીથીજ બારણે જવું હોય તો જાયછે. તથાપિ અરજીઓ વગેરે અગત્યના દસ્તાવેજોમાં કે જયાં કંઈ વિશેષ ભાર મૂકવો હોય, ત્યાં દરેક શબ્દની વચ્ચે, અને તથા, એ શબ્દો મૂકાયછે. જેમ, રાજા, રાજય અને દેશના તથા ધર્મના રક્ષણ સંબંધી, તથા કાયદા બનાવવાના તથા સાચવવાના કામ વિષે, તથા પ્રજા ઉપર જે હરકતો અને દુઃખો પડે, તથા જોર જુલમ થાય, તેનું નિવારણ કરવા બાબત વાદવિવાદ પાર્લામેંટમાં કરવો. (ઇંગ્લાંડનો ઈતિહાસ)

૪૪૪. ઈત્યાદિ અને તેના અર્થમાં વપરાતા શબ્દો આવે, ત્યારે ઉભયાન્વયીનો ઉપયોગ રહેતો નથી. જેમ, ખડિયો, લેખણ, પાટી, વગેરે. છેલ્લા શબ્દની પછી અને ઇત્યાદિની પહેલાં કોઇ વાર દર્શકસર્વનામ આવે, અને કોઇ વાર નાએ આવે. જેમ, લોભ, મોહ, મત્સર આદિ—લોભ, મોહ, મત્સર, એ આદિ મનોવિકાર કબજે ન રહે, તો તે નુકસાન કર્ત્તા છે.

૪૪૫. ઉભયાન્વયી એકજ જાતની વિભક્તિના (શબ્દયોગી સાથે) કે એકજ અર્થ બતાવે તેવાજ શબ્દોને જોડી શકેછે. જેમ, મનસુખનો અને છોટાલાલનો અથવા મનસુખ ને છોટાલાલનો તે સગો થાયછે. ઘરમાં કે ઘરની બહાર હશે (અહીં બંને સ્થળ બતાવેછે.) ફલાણાની પોળ મધ્યે, અને ફલાણાના ઘરના નજીક તે રહેછે.

૪૪૬. ઉભયાન્વયી અવ્યય એકજ અર્થના ક્રિયાપદોને સાંધેછે. તે રોજ જાયછે ને આવેછે. તમે લખશો કે વાંચશો. હું ત્યાં ગયો હતો, જાઊંછું ને જઇશ.

કવિતાવિચાર.

૪૪૭. વાકયરચનાના પેટામાં કવિતાવિચાર આવી જાયછે. સાધારણ બોલવા લખવામાં એટલે ગદ્યમાં આપણે ગમેતેમ વાકયને મોટાં નાનાં કરી શકીએ છીએ; પણ કવિતામાં એટલે પદ્યનાં વાકય (જે ટુંક, ચરણ કે પદ કહેવાયછે) માપેલાં હોયછે; એટલે દરેક વાંકય અમુક અક્ષર કે માત્રાથી થએલું હોયછે; માટે તે આપણી મરજી પ્રમાણે નાનું મોટું થઇ શકે નહિ. ગદ્યના વાકયમાં આપણે જરૂરના શબ્દ ઉપર ભાર મૂકીએ છીએ; પણ કવિતાના વાકયમાં અમુક અક્ષર કે માત્રા ઉપર ભાર મૂકવો પડેછે. એ ભારને તાલ કહેછે. કવિતા બોલતાં ને બનાવતાં તાલ ઉપર ખૂબ આધાર રાખવો પડેછે. અક્ષર ને માત્રાના માપથી બનતી કવિતા છંદોથી ઓળખાયછે. અક્ષરથી બને તે અક્ષરમેળ છંદો, ને માત્રાથી બને તે માત્રામેળ છંદો કહેવાયછે. આપણામાં છંદોની સંખ્યા બહુ છે, માટે અહીં દરેકનું માપ આપતાં ગ્રંથવિસ્તાર વધી પડે, એટલા સારૂ તે વિષય પડતો મૂકયોછે. છંદોનું માપ

જાણુવાને સારાં પિંગળ આપણી ભાષામાં થયાંછે. છંદ શિવાય રાગ, રાગણી, ગરબા, ગરબીઓ, લાવણી, દેશીઓ, વગેરે અનેક રાગોની અંદર કવિતા રચાયછે; એમાંથી ઘણીખરીનો આધાર ફક્ત તાલ ઉપર રહેછે. અલબત કંઈ પણ માપ તો છેજ, પણ તે સમજવું મુશ્કેલ છે; કેમકે તેમાં ગુરૂને લઘુ પ્રમાણે અને લઘુને ગુરૂ પ્રમાણે ઘણી વખત બોલવો પડેછે.

૪૪૮. ગદ્ય ને પદ્યની ભાષામાં ફેર છે. વાકયરચનાના નિયમ પ્રમાણે પદ્યમાં વાકયો હમેશ ગોઠવાતાં નથી. કર્ત્તા, કર્મ, ક્રિયાપદ ને તેમનાં વિશેષણ ગમે ત્યાં આગળ અવળ સવળ મૂકાયછે. વિભક્તિના પ્રત્યય પડતા મૂકાયછે. (દાખલા પાને ૪૦ મે જુઓ.) જોડણીના નિયમ બરાબર રહેતા નથી. -હ્સ્વને ઠેકાણે દીર્ઘ ને દીર્ઘને ઠેકાણે -હ્સ્વ લખેછે. વખતે શબ્દમાંથી અક્ષર ઉડાવી દેછે. જેમ, કહેછે ના કે'છે, તનુજનાતનુ. જોડાક્ષરને તોડેછે. જેમ, પડયો ના પડિયો, ચાલ્યોના ચાલિયો. એમ છતાં સારા લખનારા કવિતા કરતાં જોડણી ન બગડે, તે ઉપર ધ્યાન આપેછે ખરા. કવિતામાં કેટલાક શબ્દને પ્રત્યય વપરાયછે, તે ગદ્યમાં કવચિતજ બોલાય. જેમ, કેરો, મોઝાર, પ્રત્યે, આંખલડી, વાંસલડી. પાદ પૂર્ણાર્થે—માપ મેળવવા જ, રે, વગેરે અનેક વાર વિના પ્રયોજન વાપરેછે. વળી કવિતામાં શરૂઆતે કે છેડે કેટલાક શબ્દ મૂકાયછે, તેમાં અર્થ હોય કે નહિ, પણ તે કાનને સારા લાગેછે. જેમ, રે, લોલ, હાંરે, હાંહાંરે, જી, જીરે, યરિ, યંરિલાલા, હજી ભલા, ઈ૦.

અલંકાર.

૪૪૯. અલંકાર બે જાતના છે; શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર. શબ્દાલંકાર મુખ્ય ત્રણ જાતના છે. ઝડ, ઝમક, ને અક્ષરસગાઇ.

૪૫૦. શબ્દના છેલ્લા અક્ષર અને તે પહેલાંના સ્વર મળતા આવે તે ઝડ. જેમ, "ભાન ખાન ને પાનનું, ગાન તાન ગુલતાન" (દલપત), એ મળતાપણું ચરણોને છેડે હોયછે, તો તે પ્રાસ કહેવાયછે. અર્વાચીન કવિતા પ્રાસ વગરની કવચિતજ હોયછે.

૪૫૧. ઝમક. એકજ શબ્દ છંદમાં વારે વારે (જૂદે જૂદે અર્થે હોય તો સરસ) આવે તે. જેમ, " કામની જે કરે નહિ, ચિંતા ઘર કામની, તે નિર્લજ ન કામની " (દલપતરામ)

૪૫૨. શબ્દના પહેલા પહેલા અક્ષર મળતા આવે તે અક્ષરસગાઈ. જેમ, "ભજો ભવતારણ શ્રીભગવાન." (દલપતરામ)

અર્થાલંકાર.

૪૫૩. સંસ્કૃતમાં અર્થાલંકાર ઘણા છે, પણ તે બધા વિષે વિસ્તાર અહીં લખીએ, તો ઘણું લંબાણ થઇ જાય, માટે નીચે થોડા મુખ્ય અલંકારનાં સાધારણ રૂપ આપી તેના થોડા દાખલા આપ્યા છે.

૪૫૪. ઉપમા. એક વસ્તુને બીજી સાથે સરખાવવી તેને ઉપમાલંકાર કહેછે. જેમ, તે સ્ત્રીની આંખ હરણીની આંખ જેવી ચંચળ છે. " આ તન રંગ પતંગ સરીખો જાતાં વાર ન લાગેજી." (બ્રહ્માનંદ)

૪૫૫. રૂપક. એક વસ્તુને બીજી વસ્તુનું રૂપ આપવું, એટલે કોઈ બીજી વસ્તુના નામથી તેનું વર્ણન

કરવું, તેને રૂપકાલંકાર કહેછે. જેમ, જો જો હો, એ તો કાળો નાગ છે; એને છેડીને સ્વાદ નહિ કાઢો.

"ભૂલ્યો મન ભમરા તું ક્યાં ભમ્યો, ભમ્યો દિવસ" ઈ૦ (કબીર)

"ફુલ્યો શું ફરે છે રે, ભૂલ્યો ભવકૂપમાં પડ્યો." (ધીરો).

૪૫૬. ઉત્પ્રેક્ષા. એ રૂપકનોજ એક પ્રકાર છે. એક દેખાવ ઉપરથી કલ્પના કરીને, જાણે તેને મળતો બીજો દેખાવ હોય, એમ બતાવવું તેને ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર કહેછે. જેમઃ—

"તિથી પૂનમે શોભીતા સાંજ ટાણે,
બન્યા ઘંટ બે સૂર્ય ને સોમ જાણે." (દલપતરામ)

શકુંતલાની આસપાસ ભમરો ગુંજાર કરતો હતો, તે ઉપર રાજા કહેછે, કે "ખરે જાણે છાની, મદન વિષયી વાત વદતો." (ઝવેરીલાલ)

૪૫૭. સજીવારોપણ. એ પણ એક જાતનો રૂપક અથવા ઉત્પ્રેક્ષા છે. એમાં નિર્જીવ વસ્તુ કે ભાવ જીવવાન વસ્તુ ગણીને વર્ણન કરવામાં આવેછે. જેમ, અરે ચાલ, તું એક મોટો દેશનો આચાર્ય થઈ બેઠો છે. (વિધવા વિવાહ.) "રે રતનાગર સાગર સાંભળ, રત્ન કિયું સઘળાં થકી સારૂં. ઇ૦ (દલ૦). પાણીપત ! ઓ છેલ્લીવારે કહું તુજને બે બોલ. (પાણીપત).

૪૫૮. દૃષ્ટાંત. જે કહેવાનું તેનું નામ ન લેતાં દૃષ્ટાંતથી ભેદમાં વર્ણન કરવું તે. કોઇનું માને નહિ એવો હોય, તેને શીખામણ દેતાં ઈસપનીતિ, પંચોપાખ્યાન વગેરેમાં જનાવર વિષે વાતો લખી છે, તે કહીને સમજાવીએ, તો દૃષ્ટાંતરૂપક કહેવાય.

૪૫૯. અન્યોકિત. કોઇ વર્ણન જેના નામથી કર્યું, તેને ન લાગતાં કોઇ બીજાને લાગે, ત્યારે તે અન્યોકિત કહેવાય. જેમ, કોઈ સ્ત્રીને કહેતાં કવિ દલપતરામ લખે છે કેઃ—

“ રે નહિ ધીરજ ધાર અધીરણિ, નીરસમૃદ્ધિ બધી નથી તારી.” શકુંતલાએ રાજા ઉપર પ્રીતિ દેખાડી, તેથી અનુસૂયા તેને કહેછે, કે “સાગરને છોડી મહાનદી બીજે કયાં જવાની.” પછી રાજા કહેછે, કે “વિશાખા ચંદ્રની પાછળ લાગુ રહે, એમાં શી નવાઇ !”

૪૬૦. અતિશયોક્તિ. હદ કરતાં જાદે વધારીને બાબતને વર્ણવવી તે. જેમઃ—

“ ઉમર તો ડુંગર થયા રે, પાધર થયા છે પરદેશ;

ગોળી તો ગંગા થઇ રે, અંગે ઉજળા થયા છે કેશ. ” (નરસંઈ) વળી ઓખાહરણમાં ગરૂડનું ને કોટડાનું વર્ણન જુઓ.

૪૬૧. વ્યાજસ્તુતિ. જેમાં ઉપરથી સ્તુતિ પણ અંદરથી નિંદા અથવા એથી ઉલટું વર્ણન થાય, તેને વ્યાજસ્તુતિ કહે છે. જેમ, અહો ! પેલી અનાથ સ્ત્રીને જીત્યો, તેમાં તેં મોટું પરાક્રમ કર્યું. મતલબ કે એમાં કંઈ પરાક્રમ નથી. તેમજ, શું ડહાપણ છે જો ! મતલબ કે કંઈ નહિ.

૪૬૨. વક્રોક્તિ. કોઇએ કંઈ કહ્યું, તેનો અર્થ બરોબર સમજ્યા હોઇએ, પણ તેના શબ્દનો બીજો અર્થ થતો હોય, તો તે કહીને ઉલટું બતાવવું તે. જેમ, ગુલાબ નાટકમાં હવા ખાવા જતાં ભોગીલાલે કહ્યું, કે “ મારે મેળ કાઢવાનો છે તે. ” પછી માણેકલાલે જવાબ આપ્યો, કે “ લ્યો અહીં સુખે કાઢો, પેલા તળાવમાંથી પાણી આણી આપું.”

વિરામ ચિન્હ.

૪૬૩. કોઈ પણ વાક્ય બોલતાં આપણે કોઈ ઠેકાણે શ્વાસ ખાઇએછીએ, એટલે વાક્ય ટુંકુ લાંબું હોય તે પ્રમાણે જૂદે જૂદે ઠેકાણે જૂદી જૂદી રીતે અટકીએ છીએ. એ અટકવાને વિરામ કહેછે. વિરામ લેવાનાં બે કારણ છે. એક તો બોલતાં થાકી જઈએ નહિ, અને શ્વાસ ભરાઇ જાય નહિ, માટે; અને બીજું આપણા મનનો અર્થ સામાને સ્પષ્ટ સમજાય માટે. બોલાતી ભાષામાં તો જે ઠેકાણે જેટલું અટકવું જોઇએ, તે ઠેકાણે તેટલું સ્વાભાવિક રીતે અટકાય છે. લખેલી ભાષામાં કયે ઠેકાણે કેટકેટલું અટકવું, તે વાંચનારને જણાવવા માટે કેટલાંક ચિન્હો કરવામાં આવેછે, તેમને વિરામચિન્હ કહેછે. એકને એક વાક્યમાં વિરામચિન્હ જૂદે જૂદે ઠેકાણે મૂકીએ, તો અર્થમાં ફેર પડી જાયછે. જેમ, હવે હું ચોરૂં નહિ; ચોરૂં તો દંડ થાય. અને, હવે હું ચોરૂં; નહિ ચોરૂં તો દંડ થાય. તેમજ એકને એક વાક્યમાં જૂદાં જૂદાં ચિન્હ મૂકવાથી પણ અર્થ જૂદો જૂદો થાય. જેમ, તેણે ચોપડી વાંચી. અને તેણે ચોપડી વાંચી ? આમાં પહેલા વાક્યમાં ખબર છે, અને બીજામાં પ્રશ્ન છે; માટે લખનારના ભાવ વિરામચિન્હ ઉપરથી જણાયછે.

૪૬૪. હાલનાં ગુજરાતી પુસ્તકોમાં અંગ્રેજીમાં ચાલતાં અંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે વિરામચિન્હો નીચે પ્રમાણે છે:—

અલ્પવિરામ (મિસ્લો).

અર્દ્ધવિરામ (ટાંપ મિસ્લો).

: વૃદ્ધવિરામ (કોલન).
. પૂર્ણવિરામ, અંત્યવિરામ (સ્ટોપ).
? પ્રશ્નચિન્હ.
! ઉદ્દ્ગારચિન્હ, આશ્ચર્યદર્શક ચિન્હ.
“ ” અવતરણ ચિન્હ.
( ) કૌંસ.
—સંયોગ ચિન્હ.

૪૬૫. સાદા વાકયમાં ફક્ત એક કર્ત્તા, કર્મ ને ક્રિયાપદ હોય, તો તેમની વચ્ચે કંઈ વિરામચિન્હ આવતું નથી. જેમ, હું જાણુંછું. તે મને મારે છે. મનસુખ ખેતી કરે છે.

૪૬૬. કર્ત્તા, કર્મ કે ક્રિયાપદની સાથે ગુણ બતાવનાર શબ્દ આવ્યો હોય, તોપણ જો તેથી વાકય લાંબુ અને ગુંચવણ ભરેલું ન થતું હોય, તો વચમાં કંઈ વિરામચિન્હ આવે નહિ. જેમ, તે માણસ દયારામનાં પદ સારી રીતે ગાઈ જાણે છે. વળી ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૬ માં રાજકોટ મધ્યેનો દશાશ્રીમાળી જાતનો એક વાણીઓ ગૃહસ્થનામે પ્રાગજી ભીમજી એક કચ્છી વેપારીની તરફથી ગયો હતો. (ઈંગ્લાંડમાં પ્રવાસ.) પરંતુ જો વાકય લાંબું અને ગુંચવણ ભરેલું થાય, તો કર્ત્તા પછી અલ્પવિરામ ચિન્હ આવે છે. જેમ, આંખ ઉપર તડકાનો પ્રકાશ પડે એજ પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ, જોનારના મન ઉપર પડેછે (ઇ૦ પ્રવાસ). તેવામાં સ્પેન દેશમાં તેના શત્રુઓ, તેણે જે સારી ચાકરી કરીને દુઃખ વેઠયું હતું તેના બદલામાં તેને જે કીર્ત્તિ તથા લાભ થવા જોઇએ, તે ખોવડાવવાનો મોટો પ્રયત્ન કરતા હતાં (કોલંબસ).

૪૬૭. બે શબ્દ ઉભયાન્વયી અવ્યયથી જોડાય, તો તેમની વચ્ચે અલ્પવિરામ ચિન્હ આવતું નથી. જેમ, રાજા ને રાણી આવ્યાં. તે નીતિમાન અને ધાર્મિક છે. તેણે લેખણ ને ખડીઓ આણ્યાં છે. પણ જો બે સાદાં વાક્ય અથવા શબ્દ સમુદાય ઉભયાન્વયીથી જોડાય, તો તેમની વચ્ચે અલ્પવિરામ આવે. જેમ, સપૂત છોકરો પોતાનાં માબાપની આજ્ઞા પાળેછે, અને તેમની મર્યાદા રાખેછે. પોતાના માબાપની આજ્ઞામાં રહેવું, અને તેમની મર્યાદા રાખવી, એ કામ સપૂત છોકરાનું છે.

૪૬૮. જો વાક્યમાં બેથી વધારે કર્ત્તા, કર્મ, ક્રિયાપદ કે કોઇપણ જાતિના શબ્દ એક પછી એક આવે, તો તેઓની વચ્ચે અલ્પવિરામ ચિન્હ મૂકાયછે. જેમ, તે રજપૂતો, તે મુસલમાન, અને તે મરેઠાઓ ક્યાં ? 'હર્ષવિક્રમાદિત્યની વખતે ન્યાય, વ્યાકરણ, અલંકાર, આદિ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન સારૂં ચાલતું હતું'. (શકુંતલા) 'અંગ્રેજો તે વેળા કેવા દુષ્ટ, ઘાતકી અને અજ્ઞાન હતા, ઇ૦' (ઈંગ્લાંડનો ઈતિહાસ). સવારમાં તે અમને લખાવે છે, વંચાવે છે, અને બીજા પાઠ પણ કરાવેછે.

૪૬૯. તેજ પ્રમાણે બે અથવા વધારે શબ્દ સમુદાય એક સંબંધમાં આવે, તો તે દરેક સમુદાય પછી અલ્પવિરામ ચિન્હ આવે. જેમ, વિદ્વાનો ને મૂર્ખ, રાજા ને રૈયત, નાના ને મોટા, પૈસાદાર ને ગરીબ, સૌ પાપનાં ફળ ભોગવે છે.

૪૭૦. વાક્યની પહેલાં સંબોધન આવે તો તે સંબોધન પછી. અને વાક્યની વચમાં સંબોધન આવે તો તેની

આસપાસ, અલ્પવિરામ ચિન્હ કરીને તેને જૂદું પાડવામાં આવેછે. જેમ, મહારાજ, એક મારી વિનંતિ કબૂલ રાખવી જોઇએ. વાંચનારાઓ, આ કરણની લાશ ઉપર આપણે સઘળાએ થોડાં થોડાં આંસુ પાડવાં જોઇએ. (કરણઘેલો) તમારી પડતી દશાનું વર્ણન, અરે રજપૂતો, હું કેવી રીતે કરૂં, કે તમને ચાનક લાગે.

૪૭૧. જૂદા જૂદા શબ્દો કે શબ્દસમુદાયને બતાવવાને દર્શકસર્વનામ આવે, અથવા તેમની પછી ઈત્યાદિ, વગેરે એવા શબ્દ આવે, તો તે દર્શકસર્વનામ ઇત્યાદિ, વગેરેની પહેલાં અલ્પવિરામ ચિન્હ આવે. જેમ, સામંતો, પટાવતો, રાજા, રાણી, એ સર્વે ઇ૦ 'ધન, માલ, બઈરી, છોકરાં, ઇત્યાદિ જગત્માં જે વહાલામાં વહાલું હોય, ઇ૦' (કરણઘેલો).

૪૭૨. વાકયમાં કોઇ શબ્દ પછી તેનો સમાનાર્થ દર્શક શબ્દ અથવા શબ્દસમુદાય આવે, તો તેની પહેલાં અને પછી અલ્પવિરામ ચિન્હ કરીને તે સમાનાર્થને જૂદું પડાયછે. જેમ, જે રાજાએ વગર વાંકે પરસ્ત્રી, પોતાના મુખ્ય પ્રધાનની વહુ, બ્રાહ્મણી અને તે પણ નાગર જ્ઞાતિની, એવીનું હરણ કીધું, ઇ૦' (કરણઘેલો).

આ નિયમ બધે ચાલતો નથી. કોઈનું નામજ સમાનાર્થમાં હોય, ત્યારે અલ્પવિરામ નથી પણ આવતું. જેમ, તેને રાજાને કંઇ અડે નહિ. માનસિંગ રાજાએ દાન આપ્યું. સિંધુ નદી હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમમાં છે.

૪૭૩. જો ઘણો સંબંધ ન રાખવામાં હોય, તો સંબંધક વાકયો પહેલાં નેં પછી ઘણુંકરીને અલ્પવિરામ આવે.

જેમ, ફર્દીનાન્દરાજા, જેણે પ્રથમ કોલંબસની યોજનાને નાપસંદ કીધી હતી, ઇ૦ (કોલંબસ).

૪૭૪. વાક્ય બોલવામાં કેટલીક વખત હા, ના, શું, હશે, પણ, તોપણ, એવા શબ્દ બોલીને જરા અટકીએ છીએ, ત્યાં અલ્પવિરામ મૂકાયછે. જેમ, હા, હા, એ વાત કબૂલ. તમે આવશો ? ના, હું તો નહિ આવું. હશે, પણ રાજસામગ્રીનાં વખાણ કરવાથી શું ફળ છે ? (વિક્રમોર્વશી).

૪૭૫. મિશ્ર કે સંયુક્ત વાક્યમાં એકજ જાતનાં દરેક સહગામી વાક્યોની પછી વખતે અલ્પવિરામ આવે છે. જેમ, માબાપની મરજી પ્રમાણે ચાલવું, મહેતાજીની આજ્ઞા માનવી, વિદ્યાભ્યાસમાં સારી પેઠે લક્ષ આપવું, રમતમાં ઘણું ધ્યાન આપવું નહિ, અને સારાની સોબત કરવી, એ છોકરાઓને કલ્યાણકારી આજ્ઞા છે. જે બઈરીઓને સાસરે અથવા પિયર દુઃખ હતું, જેઓના ધણી તેઓના કહ્યાસર નહિ હતા, જેઓને રંડાપો વહેલો આવશે એમ લાગતું હતું, જેઓને છોકરાં આવતાં, પણ જીવતાં નહિ, તે સઘળીને સતીમાએ આશીર્વાદ દીધો. (કરણઘેલો.)

અર્દ્ધવિરામ અને વૃદ્ધવિરામ.

૪૭૬. અર્દ્ધવિરામ અને વૃદ્ધવિરામચિન્હો મિશ્ર વાક્યોમાં અને કોઈ કોઇ વાર સંયુકત વાક્યોમાં વપરાયછે. વાક્યોના અવયવોના એક બીજા સાથેવત્તા કે ઓછા સંબંધ ઉપર એ બેમાંથી કયું ચિન્હ વાપરવું, તે વિશેષે કરીને આધાર રાખે છે. એટલે જો તેમનો સંબંધ વધારે હોય તો અર્દ્ધવિરામ અને ઓછો હોય તો વૃદ્ધવિરામ વપરાય, એવો

સાધારણ નિયમછે. જેમ, "સુઘરાઈ, સ્વતંત્રતા ને કળા-કૌશલ્ય માટે જે દેશ પહેલી પદવી ભોગવેછે; વેપાર, ઉદ્યોગ, દોલત ને કૌવત માટે જે દેશ ઘણો પ્રસિદ્ધ થયો છે; ઇ૦" (ઇંગ્લાંડમાં પ્રવાસ).

૪૭૭. સહગામી વાકયોમાં બે કે વધારે ઉપવાકયો હોય, અને તે ઉપવાકયો અલ્પવિરામ વડે જૂદાં પડતાં હોય, તો સહગામી વાકયો વચ્ચે અર્દ્ધવિરામ આવે. જેમ, જો આપણું આવરદા હજાર વરસનું હોય તોયે ધર્મ સંબંધી તજવીજ ન કરવી, એ બહુ ગુનાહ તથા જોખમ ભરેલુ છે; ત્યારે જો આપણને એક ઘડી જીવવાનો પણ પક્કો ભરૂંસો નથી, ને આપણે એવું અગત્યનું કામ કરવામાં ઢીલ કરીએ તો કેવી બેવકુફી! (સાતમી).

૪૭૮. અલ્પવિરામ કરતાં વધારે અટકવું હોય, અને અર્થ પૂરો થતો હોય, તો ગમે તો સહગામી વાંકયમાં બીજાં ઉપવાકયો ન હોય, તોપણ તે સહગામી વાકયો વચ્ચે અર્દ્ધવિરામ આવે. જેમ, પેલા સારા માણસને ઘેર વઢવાઢ કે ગાળાગાળી થતી નહોતી; કોઇ ભુંડું બોલે નહિ; કોઈ આવે જાય તો તેને સારી રીતે બોલાવે, ને માન આપે (ત્રીજી ચોપડી).

૪૭૯. મિશ્રવાકયમાંનું પહેલું વાકય પૂર્ણ હોય, અને તે પછી ખરેખરૂં સહગામી ન હોય, તેમ તે પૂર્ણ રીતે નિરાળું પણ ન હોય, તો પહેલા વાકય પછી કેટલીકવાર વૃદ્ધવિરામ આવે. જેમ, જયારે પદાર્થ સમગતિએ ચલન પામેછે, ત્યારે તેના ગમનના અંતરને તેને જે કાળ લાગે છે, તેણે ઘતી ભાગવાંથી તેનો વેગ માલુમ પડેછેઃ જો કોઇ પદાર્થ ત્રણ સેકંડમાં ત્રીશ ફુટ ચાલે, તો તેનો વેગ દર સે-

કંડે (ત્રીશ ભાગ્યા ત્રણે એટલે) દશ પુટ થશે. (યંત્રશાસ્ત્ર)

૪૮૦. સહુગામી વાક્યો એક બીજા સાથે પાસેનો સંબંધ રાખતાં હોય, તથાંપિ તેમની વચ્ચે સંબંધક ઉભયાન્વયી ન હોય, તો વૃદ્ધવિરામ (અર્દ્ધવિરામને બદલે) વપરાયછે. જેમ, 'આવા વિચારથી મને હિંમત આવી: હું ત્યાંથી ઉઠચો ને ભૂખ ને થાકની દરકાર રાખ્યા વિના આગળ ચાલ્યો ઈ૦'. (સાતમી.) 'પૂર્વે આપણામાં તેમ હતું: બીજા દેશોમાં તેમ હતું, ને આજ પણ છે.' (નર્મગદ્ય)

૪૮૧. ઉતારો કરતાં જે શબ્દો આપણે વાપરીએ તેની અને ઉતારાની વચ્ચે કોઈ ઉભયાન્વયી ન હોય, અથવા ઉતારાનો સંબંધ તેના ઉપર ઘણો ન હોય, તો ઉતારાની પહેલાં વૃદ્ધવિરામ ચિન્હ આવેછે. જેમ, 'એમાંના કેટલાકના કવિ દલપતરામ આ પ્રમાણે વર્ગ કરેછે: પહેલો શામળ ને બીજો પ્રેમાનંદ ઈ૦' (નર્મગદ્ય).

પૂર્ણવિરામ, પ્રશ્ન, ઉદ્ગાર ઈ૦.

૪૮૨. જ્યારે કોઈ વાક્ય પૂરૂં થાય, ત્યારે પૂર્ણવિરામ ચિન્હ વપરાયછે. જેમ, હું કામ કરૂંછું. અધમ અવસ્થામાંથી પોતાના જાતભાઈઓને કાઢવા સારૂ તેણે જે ઉપાય કામે લગાડ્યા, તે વાજબી ને યુક્તિવાળા હતા.

૪૮૩. જ્યારે સીધી રીતે પ્રશ્ન પૂછીએ, ત્યારે પ્રશ્ન પૂરો થયે પ્રશ્નચિન્હ આવે છે. જેમ, તમે ક્યારે આવશો? આવી સ્થિતિમાં શું સુધારાવાળાએ ટકટક જોયા કરવું?

૪૮૪. જે શબ્દથી અથવા વાક્યથી હર્ષ, શોક, પ્રાર્થના, આશ્ચર્ય, વગેરે મનોવિકાર જણાવવા હોય, તે શબ્દ અથવા વાક્ય પછી ઉદ્ગાર ચિન્હ કરવામાં આવેછે. જેમ, અરેરે! માણસની કેવી મૂર્ખાઈ!

૪૮૫. મનોવિકારનું અતિશયપણું બતાવવું હોય, તો વખતે બે ત્રણ ઉદ્ગારચિન્હ કરેછે. શિવ શિવ! આ તે શો ગજબ!! કેટલા બધા આત્માના આશીર્વાદથી તેઓ પેલે જન્મ ખાતરજમાના સુખની આશા રાખે !!! (નર્મગદ્ય).

૪૮૬. સંબોધન પછી પણ કોઇવાર ઉદ્ગાર (કોઇવાર અલ્પવિરામ) ચિન્હ આવેછે. જેમ, અલ્યા હંસ! આ ચતુરાઇ ભરેલી ગતિ તું કોની પાસેથી શીખ્યો? (વિક્રમોર્વશી.)

૪૮૭. જ્યારે કોઇનું બોલેલું કે લખેલું કે લખેલા શબ્દેશબ્દ ઉતારી લઇએ છીએ, ત્યારે તે ઉતારી લીધેલા શબ્દની શરૂઆતે અને છેડે " " આવું અવતરણ ચિન્હ મૂકાય છે. જેમ, તેઓ સઘળી બોલી ઉઠી, "રાજા તું માગ, જે માગે તે આપીશું." કોઇ વખત બેને બદલે એક ચિન્હ ' ' આમ પણ વપરાય છે.

૪૮૮. વાકયના વિભાગની વચમાં કોઈ શબ્દ કે વાકય વિભાગને લગતી કંઈ બાબત, જે વ્યાકરણના નિયમે કે અર્થના સંબંધે તેમાં જોઇએજ, એમ ન હોય, તે બાબત કૌંસમાં આવેછે. જેમ, તૈલંગનો વેદ; મૈથિલનું વ્યાકરણ; બંગાળાનું (નદિયાશાંતિપૂરનું) ન્યાય; ઈ૦, 'જુલીઅસ સીઝરે કહ્યું, કે હું આવ્યો (ગયો), મેં જોયો ને મેં જીત્યો (દેશ)'. (નર્મગદ્ય)

૪૮૯. કોઈ શબ્દ કે વાકયનો ખુલાસો કરતાં સંયોગચિન્હ વપરાય છે. જેમ, કાળ એટલે સમય—વખત. એના વિચાર સાધારણ નથી પણ પ્રૌઢ છે—પંડિત માન્ય કરે તેવા છે.

૪૯૦. વ્યાકરણ માંહેલી કેટલીક અઘરી બાબતોનાં મનોયત્ન વિદ્યાર્થીને મહાવરો થવા માટે નીચે આપ્યાં છે.

મનોયત્ન ૧ લું.

નીચેના શબ્દ શી રીતે (ગુણથી કે વૃદ્ધિથી) કયા મૂળ શબ્દો ઉપરથી થાયછે ?—

પાર્વતી	વૈદર્ભિ	ચેતવું
વૈધવ્ય	દ્રૌપદી	માગસર
સૌંદર્ય	વૈયાકરણ	સુબોધ
ચૈત્ર	પારિભાષિક	ગિરનાર
વૈદિક	મૈત્રિ	વૈશાખ
યાજ્ઞક	કાર્ત્તિક	લૌકિક
કાર્પણ્ય	ઔદાર્ય	છેદ
પારિતોષિક	ઐતિહાસિક	સારસ્વત
પોષ	શૌચ	વૈદેહી
પાંડિત્ય	શ્રાવણ	મૌન
સ્વાતંત્ર્ય	રાદ્ર	આર્ષ
લેખન	પ્રાતિપદિક	સૌરાષ્ટ્ર
ઔદિચ્ય	નિષેધ	વૈરાગ્ય
દૈવ	નાગર	સાર્વજનિક

મનોયત્ન ૨ જું.

નીચેના શબ્દોનો વિગ્રહ કારણ આપીને કરી બતાવો:-

ભાન્વસ્ત	અરૂણોદય	સદ્ધર્મ
ચંદ્રોદય	અંતરિક્ષ	ઉન્મત્ત
મહદાકાશ	પુસ્તકાલય	અહર્લ્પ
જગદ્ગુરૂ	તટ્ટીકા	સપ્તર્ષિ

સુરેંદ્ર	સ્વાશ્રય	ગવાક્ષ
પુનર્જન્મ	ઉપેંદ્ર	હિતેચ્છુ
સ્વાર્પણ	ચાંલ્લો	હિતોપદેશ
દેવૈશ્વર્ય	ગવેંદ્ર	સન્મતિ
સચ્ચિદાનંદ	સદ્વર્ત્તન	ગરૂઢારૂઢ
અત્યુચ્ચ	આનંદાશ્રુ	તન્મય
હાંલ્લું	પ્રત્યય	પર્યટન
જાંબ્વાસવ	મહત્વાકાંક્ષા	કલ્લાં
સમચ્છરી	ઓચ્છવ	વચ્છળ

મનોયત્ન ૩ જું.

નીચેના શબ્દો કયા સમાસના છે તે કહો:—

ગોવર્દ્ધનધારી	પગરખાં	ગૌમુખી
કર્ણફૂલ	જનરથ	બાળરાંઠ
ધરણીધર	હૈયારખી	વરઘોડો
અંગરખું	કંઠમાળ	ગોચર
નવઘરૂં	હડસાંકળ	વરકન્યા
ઠેલણગાડી	ઉઘાડપગો	વરમાળ
હાથવલોણી	ઘરઆંગણું	ભૂચર
ઝપટપંખો	આકાશગંગા	અંતર્વેલ
કૃષ્ણાર્પણ	ચિત્રશાળા	તટસ્થ
ગદાધર	શેષશાયી	ત્રિલોચન
હાથકડી	રૂમાઘડો	સાસરવાસો
ધૂળધોયો	અખાત્રીજ	ત્રિદોષ
પંચકલ્યાણ	ચાકરનફર	કમળનયની
હરિવદની	પંચોટી	શુભોપમાયોગ્ય

મનોયત્ન ૪ થું.

નીચેનાં વાકયમાં કઈ ભૂલો શા કારણે છે તે બતાવો.

૧. આ વાર્તા ગ્રંથના સાચવણાથી તે મહાન પુરૂષનું માન્ય ઘણું વધ્યું છે.

૨. એવડા વખતમાં એક પણ માણસ દેશની દાઝ જાણનાર મેહદાન પડયા નહીં.

૩. પાદશાહી પડોશીના જવા માટે લોકો દિલગીર થયા તેની શી નવાઈ?

૪. નામદારે રાણીએ ફરવું.

૫. તમે કારીગરો લોકો ઘણા આળસુ છો.

૬. આઠ ઘોડાની રાજરથમાં સ્વારી નીકળી.

૭. ક્રિયા થાકવી નાખનારી હતી.

૮. કોણ કોણ બેઠેલા હતા તેમની ભાગ્યેજ ભાન રહી.

૯. પોતાની ફરજ વેલિંગ્ટનની જેટલી કોઈએ બજાવી નહીં હશે.

૧૦. એક પાઈ પણ આ ખર્ચનો લેવાને તેણે ના પાડી.

૧૧. તેણે છોકરાંને લાડ લઢાવ્યો.

૧૨. પણ તેમાં શું સાર છે?

૧૩. તે ચીશ શું મજેની છે?

૧૪. પક્ષી જેણે આખા ગામના લોકોને ખુશી કર્યું.

૧૫. જેટલું હું તમારા ગાયન વખાણુંછું.

૧૬. એક દીપડે દોરડું તોડયું અને નાશી ગયું.

૧૭. તું તારી મરજી આવે ત્યાં જા.

૧૮. દરેક માણસો તેને ચાહતા.

૧૯. મારા ગ્રંથ લખવા જેવી શક્તિ નથી.

૨૦. ઉદાહરણનું અનુકરણ થાયછે; ઉપદેશ નહિ.
૨૧. તે કેટલોક વખત સુધી ત્યાં પડી રહ્યો.
૨૨. આ વાત એવી છે કે, હું લખ્યા વગર રહેત નહિ.
૨૩. હરિ ! હું ભરતારે છાંડી.
૨૪. સભા લાઈબ્રેરીની મકાનમાં મળશે.
૨૫. મારા માટે તમે શું આણ્યું છે?
૨૬. છોકરીઓને દૂધ પાતાં કરવાનો ચાલ બહુ પાપી છે.
૨૭. તે દહાડે દરબાર ભરાયું હતું.
૨૮. ગાંડી થઇ ગયલી છે, એમ આપણની ખાત્રી થાય.
૨૯. અકેક તારાઓ પ્રકટ થઇ ચળકવા લાગ્યા.
૩૦. તેઓને હરખ માતો નહોતો.
૩૧. આખી જગતના લોકો ભ્રમણામાં પડ્યા.
૩૨. તે પ્રસન્ન થશે એવા ઉમેદથી મેં યાચના કરી.
૩૩. રે અનાથનો નાથ ! તું સહાયૈં થા.
૩૪. તેઓ કેદીને પેઠે ગોંધાયા.
૩૫. જ્યાં મા જાય ત્યાં છોકરૂં જયા વિના રહે નહિ.
૩૬. લાભ મળવાનો તેને બહુ ઉમેદ હતો.
૩૭. આપણે કામ કરવાને વખત મળશે.
૩૮. તેમાં એ છોકરાનો ઘણો કસુર છે નથી.
૩૯. આંપણનું પ્રતિપાલન ઈશ્વર કરેછે.
૪૦. તું જલદીની સાથે આવજે.
૪૧. બિલાડીએ પોતાના બચ્ચાને ગળેથી ઝાલી.
૪૨. દેશાટણ એટલે દેશનું ફરવું.
૪૩. આપણા દેશમાં શું અનાજ પાકેછે, ને બીજા દેશમાં શું અનાજ પાકેછે.

૪૪. આપણા દેશમાં કેવો હુનર ચાલેછે, ને બીજા દેશમાં શો હુનર ચાલેછે.

૪૫. દેશાટણથી આપણને જૂદા જૂદા દેશો અને નામ માલમ પડેછે તથા જૂદા જૂદા પ્રકારની વનસ્પતિ નજર આવેછે.

૪૬. આપણને ઠંડા દેશમાં જતાં આપણને ઠંડો વાયરો લાગ્યાથી આપણે બધા માંદા પડીએ છીએ, એથી ઘરવારાંને ફીકર થાય એ ગેરફાયદો થાયછે.

૪૭. જેને જવાનીમાં આળસ રાખી તેને આધેડ અવસ્થામાં અથવા ઘડપણમાં નડતાં ઘણાં દુઃખનું કામ માથે લેવું પડેછે.

૪૮. જે દેશાટણ કરવામાં મંગોપાર્ક કરીને સાહેબ થઇ ગયોછે.

૪૯. ત્યારે તે (મંગોપાર્ક) ત્યાં ખોટી થવું પડ્યું ત્યારે ત્યાંના રાજાએ મારી ખબર કઢાવીને બોલ્યા કે તમારા વિષે ખબર પડ્યા વગર રાજા તમને મળી શકે તેમ નથી.

૫૦. અત્યારે તમારે નજીક ગામમાં જઇને રહેવું.

૫૧. પછી તે ત્યાંથી ગયો ને બીજા ગામમાં ગયો.

૫૨. તેથી કરીને પોતાના કબજેથી પીતળનાં બોરીઆં આપ્યાં.

૫૩. પછી તે ત્યાંથી નીકળ્યો ને પછી જતો હતો.

૫૪. તમને તમારા માલને ત્યાં લઈ જવાનો તેમને હુકમ કીધો છે.

૫૫. તે ત્યાંથી બોલ્યા વિના તેનાં સાથે ચાલ્યો ને દૂર જઈ એક માણસ બોલ્યો.

૫૬. બીજાએ મારી બંડીએ પીતળનાં બોરીઆં કાઢી લીધાં.

૫૭. કુંભાર માટોડીનો કહોવં બનાવેછે. ને કાહોવના પોતાના ચાકેવતી કોડીઆં બનાવેછે.

૫૮. કોડીઆ બનાવ્યા પછી તેને ભઠ્ઠીમાં ઘાલી તેના ઉપર લાકડા તથા ઘાસનો પુંજો લાખી તેને બાળી મૂકેછે એટલે તેની તળેના કોડીઆં પાકીને કઠણુ થાયછે.

૫૯. દીવાળીના દહાડામાં લોકો સારા સારા લૂગડાં પહેરીને ફરીછે ને શેહેરમાં તો એવે પ્રસંગે ઓછવ કરેછે.

૬૦. ચાંપાનેર જેવા અસલી ગુજરાતની રાજધાનીનું શેહેર જવલ્લેજ કોઈની અજાણુમાં હશે.

મનોયત્ન ૫ મું.

નીચે આપેલાં વાકયોનાં જોડકાંમાં ખરૂં કે વધારે ખરૂં વાકય કયું? કદી સઘળાં ખરાં હોય, તો તે કારણુ સાથે બતાવો.

૧. મને સૂર્ય દેખાતો નથી.
મારાથી સૂર્ય દેખાતો નથી.

૨. તે ગામ મારો સોબતી છે.
તે ગામ મારી સોબતી છે.

૩. મારી સ્રીજ મારી દુશ્મન છે.
મારી સ્રીજ મારો દુશ્મન છે.

૪. તારો બાપ તે મારી કોણુ ગણુત્રીમાં.
તારો બાપ તે મારી શી ગણુત્રીમાં.

૫. તે સ્ત્રી મારૂં શંકાસ્થાન છે.
તે સ્ત્રી મારી શંકાસ્થાન છે.

૬. તું સાંજના આવજે.
તું સાંજનો આવજે.

૭. હું તેને સવારમાં મળ્યો.
હું તેને સવારના મળ્યો.

૮. મને અહિયાં મજૂરી કરવાની મળેછે.
મને અહિયાં મજૂરી કરવાનું મળેછે.

૯. તેની શી નવાઈ?
તેમાં શી નવાઇ?

૧૦. હું કેની બરાબરી કરી શકતો નથી.
હું તેની બરોબરી કરી શકતો નથી.

૧૧. મારે તે જોઈએ.
મને તે જોઇએ.

૧૨. આખુંનું આખું ખાઇ ગયો.
આખુંને આખું ખાઇ ગયો.

૧૩. હજી તું ગાંડોને ગાંડોજ રહ્યો.
હજી તું ગાંડોનો ગાંડોજ રહ્યો.

૧૪. જોગિયા હોય તેને જોગ સંભાળવા.
જોગિયા હોય તેણે જોગ સંભાળવા.

૧૫. પરમેશ્વરના કાયદાની સામે થવા બરાબર છે.
પરમેશ્વરના કાયદાનો સામે થયા બરાબર છે.
પરમેશ્વરના કાયદાના સામે થવા બરાબર છે.
પરમેશ્વરના કાયદાને સામે થયા બરાબર છે.
પરમેશ્વરના કાયદાની સામું થવાં બરાબર છે.

પદચ્છેદ.

૪૯૧. વાકયમાં આવેલા શબ્દો કયા વર્ગના છે, તેમને કયી કયી જાતના પ્રત્યય લાગેલા છે, અને તેમનો એક બીજા સાથે સંબંધ શો છે, એ પૃથક્ પૃથક્ દેખાડવું તે પદચ્છેદ—એટલે વાકયને તોડવું–તેના કડકા કરવા.

૪૯૨. શબ્દના વર્ગ ઓળખી કાઢવા એ પદચ્છેદનું પહેલું પગથીઉં છે. ફલાણા વર્ગમાં આ શબ્દને કેમ મૂકયો, તેનું કારણ પણ વખતે પૂછવું. એ આવડચા પછી જાતિ, વચન, વિભક્તિ, પુરૂષ, કાળ વગેરે શબ્દને લગાડીને વ્યાકરણ કરાવવું. આને સાદું * પદચ્છેદ કહીએ. સાદું પદચ્છેદ આવડે, એટલે નામ, સર્વનામ આદિના વિવિધ પ્રકાર, વિભક્તિઓના અર્થ, શબ્દોનો એક બીજા સાથે વાકયમાં સંબંધ, વગેરે દરેક બાબત શબ્દને લગતી વ્યાકરણમાં જણાવી હોય, તે કહેવી, તેનું નામ સંપૂર્ણ પદચ્છેદ. સંપૂર્ણ પદચ્છેદમાં સાદું પદચ્છેદ આવી જાયછે, માટે અહીં સંપૂર્ણ પદચ્છેદ કરી બતાવ્યુંછે.

૪૯૩. પદચ્છેદ કરાવતાં નીચેની બાબતોપર ધ્યાન આપવું.

૧. શબ્દના વર્ગ સંપૂણ રીતે ઓળખી કાઢે, માટે છોકરાંને તેનો ખૂબ મહાવરો કરાવવો, કેમકે શબ્દના વર્ગ ઓળખવા એ પદચ્છેદનો પાયો છે.

૨. શબ્દ જોયો, કે તેના એકલા રૂપ ઉપરથીજ વ્યાકરણ કરી ન દે, એવી સાવચેતી રાખવી. અર્થ ઉપર ધ્યાન આપી વિચાર કરી વ્યાકરણ કરવું જોઇએ; નહિ તો પછી હાથીએ પાંચમી, સોની એ છઠ્ઠી, ઉદ્યોગીં નારીજાતિ,

* સાદું પદચ્છેદ કેમ કરવું તે લઘુવ્યાકરણમાં બતાવેલું છે.

એમ શરૂઆતમાં છોકરાં કહેશે. સારૂ શીખેલા છોકરા પણ 'જુમાખાને અવિચારનાં કામ કર્યાં,' અહીં જુમાખાને ભૂલમાં બીજી વિભક્તિ ગણેછે.

૩. કોઇ વાકયનું પદચ્છેદ કરતાં પહેલાં તેને ધ્યાન દઇને વાંચવું, અને બરાબર અર્થ સમજવો. કર્ત્તા, કર્મ (જો હોય તો) અને ક્રિયાપદ કયાં છે, તેનો પ્રથમ તપાસ કરવો.

૪. જો વાકયરચના અવળ સવળ હોય, ને તેમાં શબ્દનો અધ્યાહાર હોય, તો વાકયને રીતસર ગોઠવી, અધ્યાહાર ઉમેરી (કૌંસમાં), પછી વ્યાકરણ કરવું. વિશેષે કરીને કવિતાનું વ્યાકરણ કરતાં આમ કરવાની જરૂર પડે છે. ઉદાહરણ—

" કરવા કર વાવરો મને, સુખીઆરો સુખીઆ ભજું તને' (સાતમી). એને આ રીતે ગોઠવવું, (હે) સુખીઆ (હું) તને ભજું (છું) કે, (તમે) મને સુખીઆરો કરવા કર વાવરો.

પદચ્છેદ કરવામાં અઘરા શબ્દો.

તમાકુ, સોપારી, કયી જાતિ તે વિષે જુઓ ક. ૭૯ મી. ઘેર, વિભક્તિ સારૂ કલમ ૧૦૩ જુઓ.

ચોર, લુચ્ચા, ઠગારા, જુઠા, એમની સાથે વાતચીત કરવી નહિ. એમાં ચોર વગેરેનું વ્યાકરણ શું? (કલમ ૧૨૦ મી જુઓ). કેટલીક વાર બોલવાની ત્વરાથી વિશેષ્યને છોડી દઇને એકલું વિશેષણ વાપરીએછીએ. એવા શબ્દો જ્યાં વિશેષ્ય સાથે આવે, ત્યાં વિશેષણ કહીએ, ને એકલા વપરાયા હોય, તો વિશેષણ નામ અર્થે વપરાએલું એમ કહીએ. વળી કોઇ એમ કહેછે, કે જો લુચ્ચાને વિશેષણ ક-

હો, તો ચોરને કેમ ન કહો; અને ચોરને કહો, તો ગાડીત-ગાડીવાનને કેમ ન કહો. જેમ ચોરી કરેછે તે ચોર, તેમ ગાડી હાંકે છે તે ગાડીત. આનો ખુલાસા સારૂ એટલુંજ કહેવું બસ છે, કે જેઓ ગુંણવાચક નામથી બન્યા છે, તે વિશેષણ, ને સામાન્ય નામથી બન્યા છે, તે નામ. ગાડીત એ ગાડી (સામાન્ય નામ) થી થયો છે, માટે નામજ. એજ રીતે ધનવાન દુકાનદાર આદિ શબ્દોનું સમજવું. તેઓ પણ વિશેષ્ય સાથે આવે, તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિશેષણમાં ગણાય.

મારે, તારે, અમારે, તમારે. એમને વિભક્તિ કયી, તે જાણવાને કલમ ૧૩૪ મી જુઓ. તે, એ, આ, ઇ૦ સર્વનામમાં આપેલા શબ્દો (હું, તું, શિવાય) વિશેષણમાં પણ જઈ શકેછે. (ક. ૧૪૦ ઇ૦) પોતે-એને કયો પુરૂષ લગાડવો તે વિષે (ક. ૧૩૭) જુઓ.

શું—વિશેષ્ય વગર હોય તો પ્રશ્નાર્થકસર્વનામ; જેમ, શું કહોછો ? વિશેષ્ય સાથે હોય તો વિશેષણ. જેમ, શી વાત કહી. છૂટું સંબંધ વગર વપરાય, તો કેવળપ્રયોગી. જેમ, શું, તમે પણ મને તજશો ?

જે—શું માં બતાવ્યા પ્રમાણે સર્વનામ ને વિશેષણ થઇ શકે. જેમ, જે કરો તે વિચારીને કરજો. (સર્વ૦) જે કામ નીતિ વિરૂદ્ધ હોય તે ન કરવું. (વિશે૦) કેના અર્થમાં વાક્યવૃદ્ધિ બતાવતું હોય, ત્યાં ઉભયાન્વયી. જેમ, તેણે કહ્યું જે, ઇ૦ લખવા કારણ એ છે જે, ઇ૦.

ધીમો ચાલેછે. વિશેષણ ને ક્રિયાવિશેષણ સંબંધી પાનું ૧૧૨, ૧૧૫ મું જુઓ. ક્રિયાવિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયનો તફાવત અમે રાખ્યો નથી. જ્યારે અવ્ય-

ચને શબ્દ હોઈને ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવે, ત્યારે ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય, અને બીજે ઠેકાણે એકલું ક્રિયાવિશેષણ એમ કેટલાકનો મત છે. • •

ગમે તેમ, બને તેમ, ગોઠે તેમ. ગમે ઇ. વિષે ભાવકર્ત્તૃકમાં જુઓ. જો કર્ત્તા કર્મ સ્પષ્ટ લગાડેલાં હોય, તો અકર્મક કે સકર્મક જે થાય તે કરીએ. કહો તેમ, ચાહો તેમ; અહીં કર્ત્તા બીજા પુરૂષનો અધ્યાહાર છે. કર્મ પણ અધ્યાહાર છે. કર્ત્તા કર્મ ન માલુમ પડે, તો કહેનાર કર્ત્તા, કહેવાનું કર્મ, એમ કહી સકર્મક ક્રિયાપદ ગણવું. જો ગમે તેમ ઈ૦ ભાવકર્ત્તૃકને આ નિયમ લગાડયો, તો ગૂજરાતીમાં ભાવકર્ત્તૃક બિલકુલ રહેશે નહિ. ફક્ત પેટમાં દુખે છે, એનો કર્ત્તા ભાવ રહેશે, અને ત્યાં પણ દુઃખ દુખેછે, એમ લઇએ, તો તે અકર્મક થશે.

પણ, એ (સુરત તરફ઼ ઓ, કોઇ ઠેકાણે ય), બી, જ, તો, માત્ર, ફ઼ક્ત, વળી, સંબંધી પાનું ૧૧૬ મું જુઓ. પણનું વ્યાકરણ ત્રણ રીતે થાયછે. બળ્યું તમારૂં પણ; નકામું પણ લઈ બેઠા છો. અહીં પણ નામ. તે નિશાળે આવેછે, પણ ભણતો નથી, (ઉભયા૦) હું પણ આવીશ (ક્રિ. અ.) તો—જો તમે કર્યું તો માર ખાશો, હોય તો હોય, ભણશો તો ઇનામ મળશે. (ઉભયા૦) આવ તો. હુતો નહિ હાજ તો, તો ઠીક, એવે ઠેકાણે ક્રિયાવિશેષણ. બે વાંકય વચ્ચે હોય, તોજ તે ઉભયાન્વયી થાય.

શ્રવણ કરવું, પ્રગટ કરવું, ભક્ષ કરવું, ઈ૦ માં બબે શબ્દ મળીને એક સંયુક્ત ક્રિયા થઈ છે; શ્રવણ કરવું=સાંભળવું, સંપાદન કરવું=મેળવવું, ભક્ષણ કરવું=ભક્ષવું—ખાવું. માટે વ્યાકરણ કરતાં એમને સંયુક્ત ક્રિયાપદ ગણીએ.

કથા શ્રવણ કરી, જ્ઞાન સંપાદન કર્યું, માંસ ભક્ષણ કર્યું, ઈ૦ ને સંયુક્ત સકર્મક ક્રિયાપદ ગણી, કથા, જ્ઞાન વગેરેને તેમનાં કર્મ ગણવાં. અથવા કોઇ કથા, જ્ઞાન, વગેરેને છઠ્ઠી વિભક્તિ માનીને તેનો લોપ થયો છે, એમ ગણી, શ્રવણ, સંપાદન આદિને કરવું, એ સકર્મક ક્રિયાપદનાં કર્મ ગણેછે. છઠ્ઠીનો લોપ માનવાની જરૂર નથી, પણ જ્યાં છઠ્ઠી વિભક્તિ વાપરી હોય, ત્યાં એ પ્રમાણે કરવું ખરૂં.

ઉત્પન્ન કરવું, પ્રગટ કરવું, પેદા કરવું, દગ્ધ કરવું, ઈ૦ એઓ પણ ઉપર જણાવેલા ક્રિયાપદોની માફક બે મળીને એક ક્રિયા બતાવેછે. ઉત્પન્ન કરવું—ઉપજાવવું, ઇ૦. તથાપિ તેમાં ને આમાં ફેર છે. ઉત્પન્ન, પ્રગટ, આદિ શબ્દો સંસ્કૃતમાં ધાતુ સાધિત વિશેષણ છે. આપણામાં ક્રિયાપદ સાથે આવેલા છે, માટે તેમને ક્રિયાવિશેષણમાં ગણી શકીએ, એટલે જગત્ ઉત્પન્ન કર્યું, તેણે ચોપડી પ્રગટ કરી, ઈ૦ માં ઉત્પન્ન, પ્રગટ આદિને ક્રિયાવિશેષણમાં ગણી, કર્યું એનેજ ફક્ત સકર્મક ક્રિયાપદ કહીએ. કોઇ ઉત્પન્ન, પ્રગટ, આદિને જગત્, ચોપડી આદિનાં વિશેષણ ગણે, તોપણ ચાલે. આજ વર્ગમાં, માલમ પડ્યું, દાખલ કર્યું, રવાને કર્યો, રજુ કર્યો ઇ૦. ગણાય.

દાન દેવું, દાન લેવું, પાઠ કરવો, ઈ૦ ને પણ કોઇ સંયુક્ત ક્રિયાપદ કરવા ધારેછે, પણ આપણામાં જ્યારે દાન, પાઠ, ઈ૦ શુદ્ધ નામ છે, ત્યારે તેમને નામ ગણી, દેવું, કરવું, ઇ. ક્રિયાપદનાં કર્મ ગણવાં, એ વધારે સારૂં છે.

મારાથી તે પડશે તો પાડીશ, તેનાથી તે મરે તો મરે. પડશે, મરે, એ પડાશે, મરાયની બરાબર છે, પણ શક્યભેદની કંઇ નિશાની ન હોવાથી તેમને મૂળભેદમાં ગણી

તે ને કર્ત્તા અને મારાથી, તેનાથી ને કારણ પાંચમી ગણીએ. મારાથી થશે તો કરીશ, એમાં થશે ને પણ મૂળભેદમાંજ ગણવું, ને શકયભેદનો અર્થ બતાવવો.

મારાથી તેને અડાયું. અડાયું શકયભેદમાં છે, માટે કર્મ કર્ત્તા થાય. કર્મ બીજી વિભક્તિમાં છે, તથાપિ તેને કર્ત્તા અર્થે બીજી ગણવી.

કરીને—કૃદંત, કામ કરીને પરવાર્યો. શબ્દયોગી અવ્યય, છરીએ કરીને કપાયું. કરીને=વડે થાય, ત્યાં તેને શબ્દયોગીમાં ગણીએ.

કરતાં—ક્રિયાપદ, ઘરમાં તેઓ રોજ કજીઓ કરતાં. કૃદંત, “ લવરી કરતાં નવરાઇ ન મળે ઇ૦ ” શબ્દયોગી. તે મારા કરતાં મોટો છે. કરતાં=થી થાય, ત્યારે શબ્દયોગી.

પાછળ—વિશેષણ, પાછળ બુદ્ધિનો (પાછલો સાફ વિશેષણ થાયછે). ક્રિયાવિશેષણ, તેઓ પાછળ આવ્યા. શબ્દયોગી, તમારી પાછળ કોણ ઉભું છે ? આવા શબ્દ ક્રિયાવિશેષણ ને શબ્દયોગી કયારે થાય, તે વિષે પાનું ૧૨૦ મું જુઓ.

ઉપરનો—ઉપરનો છોકરો, તળેનું ઘર, આગળની વાત, ઇ૦ માં ઉપર, તળે, આગળ, એ જાણે નામ હોય, તેમ વિભક્તિ ધારણ કરીને છોકરો, ઘર, વાત સાથે સંબંધ રાખેછે. એમનું વ્યાકરણ નામ કરાય નહિ, માટે વિભક્તિ સહિત આખા શબ્દને વિશેષણમાં ગણી શકીએ.

માટે—વાસ્તે-ઉભયાન્વયી, વરસાદ આવ્યો, માટે સોંઘું થયું; તેમણે કહ્યું, વાસ્તે આપણે કરવું જોઇએ. શબ્દયોગી, છોકરાને માટે—વાસ્તે લાવો.

શા માટે,—શા વાસ્તે, એથી, તેથી કરીને, ઈ૦ માટે ક. ૨૬૧ જુઓ.

આવું, આટલું. આવડું, જેવું, કેવું, કેટલું, ઇ૦ વિશેષ્ય વગર વપરાય તો સર્વનામ, વિશેષ્ય સાથે વપરાય તો વિશેષણ, અને વિશેષણ સાથે આવે, તો ક્રિયાવિશેષણ થાય. જેવો તેવો વખત બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ પણ થાયછે. જેમ, જેવો તે દોડચો, તેવોજ પડચો.

વારૂ—એથી પ્રશ્ન થતો હોય, તો કેવળપ્રયોગી. કેમ વારૂ ? તમે આવશો વારૂ ? વારૂ તમે આવશો કે નહિ ? બીજે ઠેકાણે એ ક્રિયાવિશેષણ થાય. જેમ, વહેલા ઉઠજો. વારૂ. વારૂ, યાદ રાખજે.

કે—ઉભયાન્વયી, તે લખે છે કે—તમે આવશો કે ? વળી બોલ્યો કે ? આ બે વાકયમાં કે કેવળપ્રયોગી અવ્યય જેવો છે. તમે આવશો કે એમાં નહિ આવોનો અધ્યાહાર સમજીએ, તો કે ઉભયાન્વયી જણાશે. જેમ, તમે આવશો કે (નહિ આવો).

હશે—હોય, એકલાં વપરાયછે. જેમ, હશે, કંઈ ફિકર નહિ. હોય, રાજાનાં છોકરાં છે. આવે ઠેકાણે હશે, હોય, એમને ભાવકર્ત્તૃક ક્રિયાપદ ગણવાં.

પદચ્છેદને વાસ્તે નમુના.

૧. છોકરે ચોપડી વાંચી.

છોકરે—એ સામાન્યનામ, નરજાતિ, કર્ત્તા અર્થે ત્રીજીનું એકવચન. વાંચી ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.

ચોપડી—એ સામાન્યનામ, નારીજાતિ, કર્મ અર્થે પહેલીનું એકવચન. વાંચી ક્રિયાપદનું કર્મ.

વાંચી—* સકર્મક ક્રિયાપદ, વાંચ ધાતુ, સ્વાર્થે, મૂળભેદ, ભૂતકાળ, નારીજાતિ, એકવચન. છોકરો કર્ત્તા, ચોપડી કર્મ, કર્મણિપ્રયોગ.

૨. તે રાંડ મને એટલું દુઃખ દેછે, કે મારાથી ઘરમાં ઉભાં પણ રહેવાતું નથી.

તે—વિશેષણ રૂપે ત્રીજો પુરૂષ સર્વનામ, નારીજાતિ, એકવચન. એનું વિશેષ્ય રાંડ.

રાંડ—સામાન્યનામ, નારીજાતિ, કર્ત્તા અર્થે પહેલીનું એકવચન. દેછે એ ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.

મને—હું પહેલો પુરૂષ સર્વનામ, નરજાતિ, કર્મ અર્થે બીજીનું એકવચન. દેછે ક્રિયાપદનું અનુપસ્થ કર્મ.

એટલું—પહેલા પ્રકારનું વિશેષણ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન. એનું વિશેષ્ય દુઃખ.

દુઃખ—ભાવવાચકનામ, નાન્યતરજાતિ, કર્મ અર્થે પહેલીનું એકવચન. દેછે ક્રિયાપદનું ઉપસ્થ કર્મ.

દેછે—સકર્મક દ્વિકર્મી ક્રિયાપદ, દે ધાતુ, સ્વાર્થ, મૂળભેદ, વર્ત્તમાનકાળ, ત્રીજો પુરૂષ, + એકવચન. રાંડ કર્ત્તા, દુઃખ ને મને કર્મ, કર્ત્તરિપ્રયોગ.

કે—વાકયવર્દ્ધક ઉભયાન્વયી અવ્યય. તે રાંડ મને એટલું દુઃખ દેછે, અને મારાથી ઘરમાં ઉભાં પણ રહેવાતું નથી, એ બે વાકયને સાંધેછે.

---

* જે કાળને જાતિ લાગેછે તે પુરૂષવડે ફરતા નથી, માટે તેમને પુરૂષ લગાડવાની જરૂર નથી.

+ જે કાળ જાતિથી ફરતા નથી પણ પુરૂષથી ફરેછે, તેમને જાતિ લગાડવાની જરૂર નથી.

મારાથી*—હું એ પહેલા પુરૂષ નરજાતિના સર્વનામને કર્ત્તા અર્થે પાંચમીનું એકવચન. રહેવાતું નથી, એ શકયભેદના ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.

ઘરમાં—ઘર એ નાન્યતરજાતિના સામાન્યનામને અધિકરણ અર્થે સાતમીનું એકવચન.

ઉભાં—કૃદંત અવ્યય.

પણ—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. ઉભાંનો ગુણ બતાવેછે.

રહેવાતું નથી—એ રહેવાયછે, આ અક૦ ક્રિયાપદનું અકરણ રૂપ, રહે ધાતુ, સ્વાર્થ, શકયભેદ, વર્ત્તમાનકાળ, ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન. રહેવાનું એ ક્રિયાપદનો ભાવ કર્ત્તા ને ભાવેપ્રયોગ.

૩. જો આવડતું હોય, તો તમારે શા માટે લખવું ન જોઈએ ?

જો—કારણબોધક ઉભયાન્વયી અવ્યય,તોની સાંથે સંબંધ રાખનાર, અને સરતવાળા વાકયમાં પ્રથમ આવનાર.

આવડતું હોય—આ સક૦ સંયુક્ત ક્રિયા૦, આવડ ધાતુ, મૂળભેદ, સંકેતાર્થ, ચાલુ આજ્ઞાર્થ વર્ત્ત૦, ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, કર્ત્તા આવડવાનું (અધ્યાહાર) કર્મ તમને (અધ્યા૦), કર્ત્તરિપ્રયોગ.

તો—ઉભયાન્વયી અવ્યય. જોની સાથેના સંકેતાર્થ વાકયના બીજા ભાગમાં વપરાયો છે.

* પહેલા બીજા પુરૂષમાં રા જોડાય. પછી ચોથી અને તે પછીની વિભક્તિઓ લાગેછે, તેથી જાણે છઠ્ઠી સાથે તે વિભક્તિ આવી હોય, એમ જણાયછે. મારે, મારાથી, તારામાં, એ ચોથી, પાંચમી ને સાતમી વિભક્તિઓજ છે.

તમારે—બીજો પુરૂષ સર્વનામ, સામાન્ય (કે નરનારી ખબર હોય તો તે) જાતિ, કર્ત્તા અર્થે ત્રીજીનું બહુવચન (અહીં એક જણને કહેતા હોઇએ તો માન અર્થે). લખવું ન જોઇએ, આ સંયુક્ત ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.

શા માટે–કારણદર્શક રીત બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. લખવું ન જોઇએ, આ ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવે છે. અથવા શા એ પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ, અને માટે એ શબ્દયોગી અવ્યય, એમ જૂદું વ્યાકરણ પણ થાય.

લખવું ન જોઇએ–લખવું જોઇએ આ સકર્મક સંયુક્ત ક્રિયાપદનું અકરણ રૂપ, લખ ધાતુ, મૂળભેદ, આજ્ઞાર્થે, ભવિષ્ય આજ્ઞાર્થ વ૦ કાળ, ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતરજાતિ, ને એકવચન. તમારે કર્ત્તા, લખવાનું (અધ્યાહાર) કર્મ, કર્મણિપ્રયોગ (ન ને જૂદો પાડી નકાર બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયમાં ગણીએ, તો પછી અકરણ રૂપ કહેવાની જરૂર નથી).

૪. ઉતમરામનું કામ સરકારમાં રજુ થયું ખરૂં, પણ કોણ જાણે ક્યારે એ જવાબ લખાશે.

સરકારમાં—સામાન્યનામ, નારીજાતિ (મૂળે શબ્દ નારીજાતિનો છે, રાજા એકલાને લગાડીને કોઇ વાર નરજાતિમાં વાપરેછે), અધિકરણ અર્થે સાતમીનું એકવચન.

રજુ–ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. થયુંની ક્રિયાપૂર્ણી કરનાર.

થયું—અકર્મક ક્રિયાપદ, થા ધાતુ, મૂળભેદ, સ્વાર્થ, ભૂતકાળ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન. કામ કર્ત્તા, કર્ત્તરિપ્રયોગ.

ખરૂં–નિશ્ચયાર્થ ક્રિયાવિશેષણ. થયુંનો ગુણ બતાવનાર.

પણ—વિરૂદ્ધ અર્થદર્શક ઉભયાન્વયી. ઉત્તમરામથી ખરૂં લગણના, અને કોણથી લખાશે લગીના બે વાક્યની વિરૂદ્ધતા બતાવેછે.

કોણ—પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ, સામાન્યજાતિ (અથવા નાન્યતર), કર્ત્તા અર્થે પહેલીનું એકવચન. જાણે ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.

જાણે—અકર્મક ક્રિયાપદ, જાણ ધાતુ, મૂળભેદ, સંકેતાર્થ આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાનકાળ, ત્રીજો પુરૂષ, સામાન્ય (અથવા નાન્યતર) જાતિ, એકવચન. કોણ કર્ત્તા, જાણવાનું આગલું વાક્ય (ક્યારે એ લખાશે) કર્મ, કર્ત્તરિપ્રયોગ.

ક્યારે—અમુક કાળવાચક ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય, લખાશેનો વખત બતાવેછે.

એ—ક્રિયાવિશેષણ, ક્યારેની સાથે આવેલું છે.

જવાબ—ભાવવાચકનામ, નરજાતિ, કર્ત્તા અર્થે પહેલીનું એકવચન. લખાશે આ શક્યભેદના ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.

લખાશે.—આ અકર્મક ક્રિયાપદ, લખ ધાતુ, શક્યભેદ, સંકેતાર્થ, ભવિષ્યકાળ, ત્રીજો પુરૂષ એકવચન. જવાબ કર્ત્તા, કર્ત્તરિપ્રયોગ.

૫. જેણે કરીને તમો દુઃખ પામોછો, તે બીજાને જણાવતા રહો તો ઠીક.

જેણે—સંબંધી સર્વનામ, નાન્યતર (સામાન્ય) જાતિ, શબ્દયોગી અવ્યયના સંબંધે ત્રીજીનું એકવચન, કરીને સાથે સંબંધ.

કરીને—કારણદર્શક શબ્દયોગી અવ્યય, પામોછો એ ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ, અને જેણેની સાથે જોડાએલો છે.

તમે—બીજો પુરૂષ સર્વનામ, નરજાતિ, કર્ત્તા અર્થે પહેલીનું બહુવચન (ખરેખરૂં અથવા માન અર્થે). પામોછો એ ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.

દુઃખ—પૃષ્ટ ૨૧૬ મે દુઃખ પ્રમાણે. પામોછોનું કર્મ.

પામોછો—સકર્મક ક્રિયાપદ, પામ ધાતુ, મૂળભેદ, સ્વાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, બીજો પુરૂષ, નરજાતિ, ને બહુવચન. તમે કર્ત્તા, દુ:ખ કર્મ, કર્ત્તરિપ્રયોગ.

તે—દર્શકસર્વનામ, નાન્યતર (સામાન્ય) જાતિ, કર્મ અર્થે પહેલીનું એકવચન. એ જેણેના સંબંધમાં છે; અને જણાવતા રહો એ ક્રિયાપદનું ઉપસ્થિત કર્મ છે.

બીજાને—સામાન્યસર્વનામ, નરજાતિ, કર્મ અર્થે બીજીનું એકવચન. જણાવતા રહો, આ સંયુક્ત ક્રિયાપદનું અનુપસ્થિત કર્મ.

જણાવતા રહો—આ સંયુક્ત સકર્મક દ્વિકર્મી ક્રિયાપદ, જણાવ ધાતુ, મૂળભેદ, આજ્ઞાર્થ, અનિયમિત ચાલુ વર્ત્તમાનકાળ, બીજો પુરૂષ, નરજાતિ ને બહુવચન. કર્ત્તા તમે, તે અને બીજાને કર્મ, કર્ત્તરિપ્રયોગ.

તો—કારણબોધક ઉભયાન્વયી અવ્યય. તે બીજાને જણાવતા રહો, અને ઠીક (તથા તે પછી કોઈ ક્રિયાપદનો અધ્યાહાર છે તે સુદ્ધાં) ને સાંધેછે.

ઠીક—ગુણદર્શક રીતિવાચક ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. એની પછી થાય, અથવા બીજી જે ક્રિયા અધ્યાહાર લઇએ, તેનો ગુણ બતાવેછે.

૬. વાહ ભાઇ! તમારે મન હુંતો બેવકૂફજ તો.

વાહ—કેવળપ્રયોગી અવ્યય.

ભાઈ—સામાન્યનામ, નરજાતિ, સંબોધન ને એકવચન.

તમારે—બીજો પુરૂષ સર્વનામ, નરજાતિ, સંબંધદર્શક બીજીનું બહુવચન (માનાર્થે), (અથવા છઠ્ઠી) મન સાથે સંબંધ.

મન—દુઃખ પ્રમાણે; પહેલી વિભક્તિ અધિકરણ અર્થે (ત્રીજી અથવા સાતમીની બરાબર).

હું—પહેલો પુરૂષ સર્વનામ, સામાન્યજાતિ, કર્ત્તા અર્થે પહેલીનું એકવચન. છું આ અધ્યાહાર ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.

તો—ક્રિયાવિશેષણ. હુંની સાથે આવ્યોછે.

બેવકુફ—ગુણ વિશેષણ, સામાન્યજાતિ, એકવચન. વિધાનપક્ષમાં વપરાએલું, એનું વિશેષ્ય હું.

જ—ક્રિયાવિશેષણ. બેવકૂફની સાથે આવ્યોછે.

તો—ક્રિયાવિશેષણ, છું એ અધ્યાહાર ક્રિયા સાથે સંબંધ.

૭. "ભક્ષ કરે પણ માંહે ભૂખ,
ઠાલીને ઠાલી રહે કૂખ;
એમજ અખો કહે નિરધાર,
ભણતર મિથ્યા વગર વિચાર."

ભક્ષ કરે—સંયુ. સક. ક્રિ. ભક્ષ ધાતુ, મૂળભેદ, સ્વાર્થ, આજ્ઞાર્થ૦ વર્ત્ત (વર્ત્તમાન, ભક્ષ કરેછેની બરોબર) કાળ, ત્રી૦ પુ૦ સા૦ જાતિ, એક વ૦, ભક્ષ કરનાર કર્ત્તા, ભક્ષ કરવાનું કર્મ, કર્ત્ત૦ પ્ર૦.

પણ—વિ૦ અ૦ દ૦ ઉભયા૦ અવ્યય, ભક્ષ કરે, અને માંહે ભૂખ એ બેનું વિરૂદ્ધપણું બતાવેછે.

માંહે—અમુ૦ સ્થળ વા૦ શબ્દ૦ અવ્ય૦ પેટ અથવા કૂખ (અધ્યાહાર) સાથે સંબંધ.

ભૂખ—ભાવવા૦ નામ, નારીજા૦ કર્ત્તા અર્થે પે૦ નું એક વ૦, રહેછે, એવા કોઇ અધ્યાહાર ક્રિ૦ નો કર્ત્તા.

ઠાલી—કૃદંત.વિશેષણ, નારીજા૦, એક૦ વ૦, કૂખ વિશેષ્ય.

ને—સમુ૦ દ૦ ઉભયા૦ અવ્યય, ઠાલી અને ઠાલીને જોડેછે.

ઠાલો—ઉપરના ઠાલી પ્રમાણે.

રહે—અક૦ ક્રિ૦, રહે ધા૦, મૂળભે૦, સ્વાર્થ, આજ્ઞાર્થ૦ વર્ત્ત૦ કા૦ (વર્ત્ત૦ રહેછે ની બરાબર), ત્રી૦ પુ૦, નારીજા૦ એક૦ વ૦ કુખ કર્ત્તા, કર્ત્તરિ પ્ર૦.

કૂખ—સામાન્યના૦ નારી જા૦, કર્ત્તા અર્થે પે૦ નું એક વ૦. રહેનો કર્ત્તા.

એમ—રી૦ દ૦ ક્રિ૦ વિ૦ અવ્યય, કહેનો ગુણ બતાવે છે.

જ—ક્રિયાવિશેષણ, એમની સાથે આવ્યો છે.

અખો—વિશેષનામ, નરજાતિ, એક વ૦. 'કહે' ક્રિ૦ નો કર્ત્તા.

કહે—સ૦ ક્રિ૦, કહે ધા૦. મૂળભેદ, સ્વાર્થ, આજ્ઞાર્થ૦ વર્ત્ત૦ કાળ, ત્રી૦, પુ૦, નર જા૦, એક વ૦. અખો કર્ત્તા કહેવાનું પછીનું વાક્ય કર્મ. કર્ત્ત૦ પ્ર૦.

નિરધાર—નિશ્ચ૦ રીતિ દ૦ ક્રિ૦ અવ્યય. કહે (અથવા છે અધ્યા૦) નો ગુણ૦

ભણતર—ભા૦ ના૦ નાન્યજા૦, છે અધ્યા૦ ક્રિ૦ નો કર્ત્તા.

મિથ્યા—વિશે૦ નાન્ય૦ જા૦, એ૦ વ૦. ભણતરનું વિશેષણ, વિ૦ પક્ષમાં.

વગર—શબ્દયોગી અવ્યય, વિચાર સાથે જોડાઇ, છે અધ્યા૦ સાથે. સંબંધ રાખેછે.

વિચાર—ભા૦ નામ, નરજા૦ પે૦ નું એ૦ વ૦. શબ્દ યો૦ અ૦ વગરના સંબંધમાં.

૮. શશિ તો કુમુદકમળને,
સુર્ય પ્રફુલ્લિત કરેછે પંકજને,
કાંજે વશિજન રાખે, '
પરસ્ત્રી સંગે પરાંગમુખી મનને."

(શકુંતલા ઝ. કૃત.)

શશિ—વિ૦ નામ, નરજા૦, કરેછે, અધ્યાહાર ક્રિયાપદના કર્ત્તા અર્થે પહેલી.

તો—ક્રિ૦ વિ૦ અવ્યય. શશિ સાથે આવ્યો છે.

કુમુદકમળને—ષષ્ઠીતત્પુરૂષ સમાસ નામ, નાન્યત૦ જા૦, એક વ. કરેછે ના કર્ત્તા અર્થે પહેલી.

સૂર્ય—શશિ પ્રમાણે, કરેછે ના કર્ત્તા અર્થે પહેલી.

પ્રફુલ્લિત—ગુણવાચક વિશેષણ (અથવા ક્રિ૦ અવ્યય), પંકજ (કે કરેછે) નો ગુણ બતાવેછે.

કરેછે—સક૦ ક્રિ૦, કર ધા૦, મૂળભે૦, સ્વાર્થ વ૦ કા૦, ત્રી૦ પુ૦ નરજા૦, એકવચન. સૂર્ય કર્ત્તા,' પંકજને કર્મ, કર્ત્ત૦ પ્ર૦

પંકજને—સા૦ નામ, નાન્ય૦ જા૦, કરેછે ક્રિ૦ ના કર્મ અર્થે બીજીનું એક વ૦

કાંજે—કારણ બો૦ ઉભયા૦ અવ્યય, ઉપલા ને હવે પછીના વાકયને જોડનાર.

વશિજન—કર્મધારયસમાસ, નામ, નરજા૦, રાખે એ ક્રિયાપદનાં કર્ત્તા૦ અર્થે પેહ્લુંએક (અથવા બહુ) વચન.

રાખે—સક૦ ક્રિ૦, રાખ ધા૦, મૂળભે૦, સ્વાર્થ, આજ્ઞાર્થ વ૦ (=વર્ત્તા૦ રાખેછે)ત્રી૦ પુ૦, નરજા૦, એક (કે બહુ) વ૦, વશિજન કર્ત્તા, મનને કર્મ, કર્ત્તરિ પ્ર૦.

પરસ્ત્રીસંગે—ષષ્ઠી+દ્વિતીયા તત્પુરૂષ સમાસ, નરજાતિ—અધિ૦ અર્થે ત્રી. નું એકવ૦

પરાંગમુખી—બહુવ્રીહિ સમાસ, વિશેષણ,—નાન્ય૦ જા૦, એકવ૦. એનું વિશેષ્ય મન.

મનને—ભા૦ નામ, નાન્ય૦ જા૦. કર્મ અર્થે બી૦ નું એ૦ વ૦. રાખે ક્રિ૦નું કર્મ.

નીચેની કવિતાઓમાંથી ફક્ત અઘરા શબ્દો મોટે અક્ષરે છે, તેમનુંજ જેટલું જરૂરનું લાગ્યું તેટલું વ્યાકરણ કરી બતાવ્યું છે.

૯. "પીડા પામતિ પીળિતે, વિરહિણી યોગી વિયોગે મહી, સ્વપ્નાવસ્થ વિચારમાં ઢળી પડિ, શૈયાથી 'વ્હાલાવહી.'

નર્મપદ્ય.

૧૦. "અન્તાક્ષતા લગણ શું કરશે મૃગોની,
સ્ત્રી સાથ એ નિકર, સોબત એ કોહોની,
એને ઘણી પ્રિય વસે, હરણી બધે જે,
બન્ને તણાં નયન એક સમાન કાંજે."

તછાડેછ તમામ રમ્ય જણસો, રોજે પ્રધાનો વળી,
સેવા કારણ પૂર્વવત્ નૃપ કને, નિત્યે ન જાએ મળી,
કાઢે રાત્રિ વિચારમાં ક્ષણમપિ, નિદ્રા ન લે એ જરી,
શૈયામાં નહિ જંપતો લગીર રે, આલોટતો એ ફરી."

શકુંતલા (ઝ. કૃત.)

પામતી—વર્ત્તમાન કૃદંત.

યોગી—(શિવ) નામ. છઠ્ઠીના' લોપથી પહેલી.

મહી—વિશેષણ તે (પાર્વતી)નું.

સ્વભાવસ્થ વિચારમાં—ષષ્ઠી + સપ્તમી તત્પુ૦ સમાસનામ.

ઢળીપડિ—સંયુ૦ ક્રિયા. કર્ત્તા તે.

વ્હાલા—વિશેષણ નામ રૂપે.

વદી—ભૂત કૃદંત અવ્યય.

અન્તાવતા—અંત+આવતા. અંતનામ અથવા ક્રિયાવિશેષણ. આવતા કૃદંત.

નિકર—(=નહિતો) ક્રિ૦ વિ૦

કહોની—કહો+ની. કહે સ. ક્રિયાપદ. ની, નિશ્ચયાર્થ. ક્રિયા વિ. અવ્યય.

ઘણી—ક્રિ૦ વિ૦ અ; પ્રિયનો ગુણ બતાવેછે.

નયન—છે અધ્યાહારનો કર્ત્તા.

કાંજે—કારણબોધક ઉભયાન્વયી અ૦

તર્છોડેછ—સક૦ ક્રિયા૦, રાજા (અધ્યા૦) કર્ત્તા, જણસો કર્મ, કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

તમામ—વિશેષણ જણસોનું.

રમ્ય—વિશેષણ, જણસો વિશેષ્ય.

રોજે—કાળવાચક ક્રિયાવિશેષણ, જો એનું. અથવા નામ, ત્રીજીનું એકવચન, કાળદર્શક.

વળી—ક્રિયાવિશેષણ, જો એ ક્રિ૦ નું વિશેષણપણું બતાવેછે.

પૂર્વવત્—રીતિ બતાવનાર ક્રિ૦ વિશેષણ અવ્યય.

કને—શબ્દયોગી સ્થળવાચક.

મળી—કૃદંત અવ્યય, ભૂતકાળ.

ક્ષણમપિ—કાળવાચક ક્રિ. વિ. લેનું. ક્ષણં+અપિ મ-

ળીને થયોછે. ક્ષણને નામ કરી અપિને ક્રિયાવિશેષણ કરે, તોપણ ચાલે.

જરી—ક્રિયાવિશેષણ લેવું. અથવા વિશેષણ નિદ્રાનું.

જંપતો—અક૦ ક્રિયાપદ (ચાલુ) વર્ત્તમાનકાળના અર્થમાં.

લગિર—ક્રિયાવિશેષણ જંપતોનું.

રે—કેવળપ્રયોગી.

આલોટતો—જંપતો પ્રમાણે.

ફરી—કૃદંત અવ્યય. (ક્રિયાવિશેષણ રૂપે).

સમાપ્ત.